

Л. Д. Удалова
І. В. Бабій

**Досудове провадження
у кримінальних справах
щодо окремих
службових осіб,
які обіймають особливо
відповідальне становище**

Л. Д. УДАЛОВА, І. В. БАБІЙ

**ДОСУДОВЕ ПРОВАДЖЕННЯ
У КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ
ЩОДО ОКРЕМИХ СЛУЖБОВИХ
ОСІБ, ЯКІ ОБІЙМАЮТЬ
ОСОБЛИВО ВІДПОВІДАЛЬНЕ
СТАНОВИЩЕ**

Монографія

**Київ
КНТ
2010**

УДК 67.9(4Укр)311
ББК 34(477)
У28

Рецензенти:

Ищенко А. В. — д-р юрид. наук, проф. ;
Погорецький М. А. — д-р юрид. наук, доц. ;
Карпов Н. С. — д-р юрид. наук, доц.

Удалова Л. Д., Бабій І. В.

У28 Досудове провадження у кримінальних справах щодо окремих службових осіб, які обіймають особливо відповідальне становище : монографія. — К. : КНТ, 2010. — 192 с.

ISBN 978-966-373-595-5

У монографії на основі викладених розробок подаються наукові знання про досудове провадження у кримінальних справах щодо окремих службових осіб, які обіймають особливо відповідальне становище.

Приділяється увага видам проваджень у кримінальному судочинстві; характеристиці правового статусу окремих осіб, які обіймають особливо відповідальне становище та загальним положенням їх відповідальності; порядку порушення кримінальної справи та застосування заходів процесуального примусу щодо цієї категорії осіб; процесуальному порядку провадження слідчих дій та інших процесуальних дій щодо них.

Монографія буде корисною для науковців, викладачів, студентів і курсантів юридичних факультетів вищих навчальних закладів, а також для працівників правоохоронних органів.

УДК 67.9(4Укр)311
ББК 34(477)

ISBN 978-966-373-595-5

© Удалова Л. Д., Бабій І. В., 2010

ЗМІСТ

Передмова	4
Розділ 1. Види проваджень у кримінальному судочинстві України та характеристика окремих службових осіб, які обіймають особливо відповідальне становище ...	5
1.1. Види проваджень у кримінально-процесуальному судочинстві	5
1.2. Характеристика правового статусу окремих службових осіб, які обіймають особливо відповідальне становище	31
Розділ 2. Загальні положення відповідальності окремих службових осіб, які обіймають особливо відповідальне становище	50
2.1. Загальні засади визначення відповідальності та її сутність	50
2.2. Співвідношення понять "пільга", "привілей" та "імунітет" у кримінальному процесі	69
2.3. Недоторканність як додаткова гарантія виконання повноважень окремими службовими особами, які обіймають особливо відповідальне становище.....	87
Розділ 3. Досудове провадження у кримінальних справах щодо окремих службових осіб, які обіймають особливо відповідальне становище.....	110
3.1. Порядок порушення кримінальної справи щодо окремих службових осіб, які обіймають особливо відповідальне становище	110
3.2. Процесуальний порядок застосування заходів примусу і провадження слідчих та інших процесуальних дій щодо окремих службових осіб	138
Додатки	163
Список використаних джерел.	174

ПЕРЕДМОВА

Рух країни до реального втілення в державне і суспільне життя цінностей права, побудови громадянського суспільства, панування правового закону і правової держави має конкретну мету — утвердження непорушних прав і свобод людини та громадянина, що вимагає від осіб, які обіймають особливо відповідальне становище, чіткого виконання своїх обов'язків.

Питання законного й обґрунтованого притягнення осіб, які обіймають особливо відповідальне становище, до кримінальної відповідальності залежно від певного етапу розвитку нашої держави завжди було актуальним у доктрині кримінального і кримінально-процесуального права. Цього вимагає реалізація конституційних принципів побудови демократичної держави. Також це обумовлено потребою приведення кримінально-процесуального законодавства у відповідність до нового етапу розвитку кримінального судочинства, потребою переосмислення, зміни і доповнення теоретичних положень та постулатів, що надалі знайде своє вираження в законодавчих актах.

Важливим напрямком у вирішенні цих завдань є чітка та детальна регламентація кримінально-процесуальних відносин у сфері здійснення своїх обов'язків окремими службовими особами, які обіймають особливо відповідальне становище. Правова держава повинна забезпечити порядок провадження кримінальної справи щодо цих осіб, який не порушуватиме конституційних принципів, зокрема принципу рівності усіх перед законом і судом. Такий порядок повинен стояти на захисті людини, суспільства, держави і створювати умови для розкриття злочинів, викриття винних та їх засудження. Тим самим встановлюються гарантії щодо реалізації правових приписів.

Актуальність питання, якому присвячена монографія, зумовлена, з одного боку, потребою внесення змін до КПК України, з другого — необхідністю розроблення науково обґрунтованих пропозицій стосовно реформування порядку досудового розслідування щодо осіб, які обіймають особливо відповідальне становище, з третього — орієнтацією України на світові досягнення розвинутих держав для врахування їхнього досвіду.

РОЗДІЛ 1

ВИДИ ПРОВАДЖЕНЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА ОКРЕМИХ СЛУЖБОВИХ ОСІБ, ЯКІ ОБІЙМАЮТЬ ОСОБЛИВО ВІДПОВІДАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ

1.1. Види проваджень у кримінально-процесуальному судочинстві

Коли мова заходить про провадження взагалі, в той же час йдеться про проблему єдності і диференціації кримінально-процесуальної форми. А що ж таке процесуальна форма? Це питання буде зберігати свою актуальність настільки довго, скільки буде існувати судочинство.

Якщо звернутись до тлумачного словника, то форму він визначає як тип, будову, спосіб організації чого-небудь; зовнішній вияв якого-небудь явища, пов'язаний з його сутністю, змістом [1, 694].

Автори багатьох досліджень справедливо зазначають, що процесуальна форма містить гарантії реалізації прав і свобод учасників процесу, забезпечує здійснення демократичних принципів, створює умови, які сприяють всебічному й об'єктивному розгляду і вирішенню кримінальної справи. Без відповідності діяльності органів правосуддя і посадових осіб встановленому процесуальному порядку не може бути реалізований принцип законності, захисту порушеного права. Недотримання вимог процесуальної форми виступає підставою для визнання рішення по справі незаконним і тягне за собою його скасування. Звідси і випливає те велике значення, що надається процесуальній формі у кримінальному судочинстві, тому що вона призначена для створення найкращих умов у досягненні істини у справі та гарантування від можливих помилок.

Свого часу різні автори давали своє трактування процесуальної форми та її змісту. Але у зв'язку з цим виникали певні труднощі. Низка авторів, намагаючись розкрити зміст поняття процесуальної форми, часто приходила до висновків, які заперечували один одного. Так, П. Е. Недбайло писав, що “процесуальна форма властива будь-якій діяльності щодо застосування правових норм” [2, 22]. Ми не можемо погодитись із цим твердженням, адже тільки правосуддя може існувати в спеціальній процесуальній формі. На підтвердження цьому більшість вчених стверджує, що “встановлена законом процесуальна форма створена тільки для судової діяльності. Вона повинна застосовуватись лише під страхом санкцій за недотримання правил, які вона передбачає щодо осіб, які зобов'язані їх застосовувати, або під страхом скасування постанов, винесених без дотримання процесуальної форми. Процесуальна форма не повинна застосовуватись під час здійснення іншої, несудової діяльності” [3, 42].

Слід зазначити, що поняттю процесуальної форми присвячено багато праць. Зокрема, П. С. Елькінд розумів процесуальну форму як сукупність умов виконання процесуальних дій та їх обрядність [4, 32], Ю. М. Грошевой — як порядок провадження у кримінальній справі [5, 15]. В свою чергу, М. Л. Якуб під процесуальною формою розумів як умови і послідовність провадження окремих процесуальних дій та прийняття рішень, так і умови провадження у справі в цілому [6, 9].

Деякі процесуалісти, досліджуючи процесуальну форму, констатують, що вона являє собою сукупність встановлених чи санкціонованих законом правил, які регламентують порядок здійснення судочинства, правил діяльності для осіб, що беруть участь в процесі здійснення правосуддя [3, 42].

А. Л. Рівлін у запропонованому визначенні процесуальної форми ототожнює її з процесуальним правом [7, 12]. Але з цим не можна погодитись, оскільки автор процесуальну форму ставить у межі існуючих процесуальних галузей права, у той час як сукупність правових норм або правил, що регламентують діяльність суду, прокуратури та органів, які здійснюють дізнання, а також їх взаємодія між собою складають в цілому дещо інше, ніж відповідну галузь права.

Але яке б визначення не давали процесуальній формі, це категорія, яка ближча за змістом до процесуальної діяльності. Варто зазначити, що в описаних вище визначеннях частково змішуються близькі, нерозривні, та все ж таки самостійні поняття — “процесуальне право” і “процес”. Форма процесу, незважаючи на внутрішні елементи, які вона пов'язує, виступає лише його характеристикою, тому не може бути системою правил. Найвірогідніше, її елементи відображені в цих правилах, і тому немає підстав процесуальну форму ототожнювати з процесуальним правом.

Цікаве визначення запропонував М. С. Строгович, який розглядає процесуальну форму як сукупність умов, встановлених в законодавстві для здійснення процесуальних дій. “Процесуальна форма, — пише він, — це сукупність умов, що встановлені процесуальним законом для виконання органами слідства, прокуратури та суду тих дій, якими вони здійснюють свої функції у сфері розслідування та вирішення кримінальних справ, також для виконання особами, які беруть участь у справі, тих дій, за допомогою яких вони здійснюють свої права і виконують свої обов'язки” [8, 51]. У цьому визначенні автор категорично не ототожнює процесуальну форму з процесуальним правом, зазначаючи, що весь процес “детально регламентується кримінально-процесуальним законом, який встановлює певну процесуальну форму для здійснення всіх дій цих органів” [8, 51].

Підсумовуючи визначення, яке запропонував М. С. Строгович, зазначимо, що він розглядає процесуальну форму як фактичні умови самої процесуальної діяльності, яка виступає об'єктом впливу процесуального права. І тут ми не можемо не погодитись із Д. О. Савицьким, який вказує на те, що “якщо кримінальний процес за своїм змістом є врегульованою кримінально-процесуальним правом діяльністю, то форми цієї діяльності, сама процедура утворюють процесуальну форму. Умови ж здійснення дій, а тим більше принципи діяльності визначають процесуальну форму, але в її зміст не входять” [9, 47].

Як бачимо, немає однозначного визначення поняття процесуальної форми. Слід погодитися з трактуванням процесу-

альної форми, запропонованим М. М. Міхеєнком. Зокрема, він розглядає процесуальну форму, як передбачений кримінально-процесуальним законом порядок усієї кримінально-процесуальної діяльності органів досудового розслідування, прокуратури та суду, а також громадян та юридичних осіб, залучених до сфери цієї діяльності, як і порядок вчинення й оформлення окремих процесуальних дій, прийняття, оформлення та звернення до виконання процесуальних рішень [10, 30].

Провадження у справі повинно здійснюватись із суворим дотриманням закону. Усі вимоги кримінально-процесуальних норм підлягають виконанню не тільки особами, які ведуть процес, а й тими, що залучаються до нього. Кримінально-процесуальна діяльність проявляється і закріплюється у зовнішніх процесуальних формах, які встановлені кримінально-процесуальним правом (зокрема, у протоколах, постановвах, розпорядженнях, повістках, ухвалах, вироків і т. п.). Як бачимо, кримінально-процесуальний закон встановлює тим самим форму всієї процесуальної діяльності. Адже процесуальна форма визначається лише процедурними нормами кримінально-процесуального права. А оскільки вона передбачена законом, то її порушення завжди означає порушення закону і може спричинити скасування або зміну прийнятого рішення.

Слушно зазначає С. В. Слинько, що процесуальна форма покликана сприяти встановленню істини по справі та забезпечувати дотримання прав і законних інтересів усіх учасників процесу. Процесуальна форма утворює той режим законності, який виступає першочерговою умовою успішної боротьби зі злочинами і разом з цим необхідною гарантією особи від свавілля і судових помилок [11, 164].

Немає сенсу черговий раз наголошувати, що не тільки грубі, але й незначні, на перший погляд, порушення кримінально-процесуальної форми можуть мати шкідливі наслідки. Такі ж наслідки може мати і формальне дотримання вимог процесуальної форми, коли застосування закону не орієнтовано достатньо суворо на досягнення поставленої мети. Прикладом формального дотримання кримінально-процесуальної форми може бути ситуація, коли суд заздальгідь до проголошення вироку визначив його зміст, а вже потім провів би судовий розгляд.

У той же час необхідно погодитися з твердженням М. М. Міхеєнка, який зазначає, що “додержання процесуальної форми не є самоціллю. Воно забезпечує здійснення всіх завдань кримінального судочинства в цілому, а також спеціальних завдань кожної стадії та інститутів кримінального процесу” [10, 30].

Важливість неухильного дотримання вимог КПК України, передбачених ним форм судочинства, неодноразово підкреслювалася Пленумом Верховного Суду України. Зокрема, у п. 1 постанови від 29 червня 1990 р. “Про виконання судами України законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України з питань судового розгляду кримінальних справ і постановлення вироку” зазначається, що “неухильне додержання передбаченої законом процесуальної форми є неодмінною умовою всебічного, повного і об’єктивного дослідження обставин справи, встановлення істини і прийняття по ній законного, обґрунтованого і справедливого рішення” [12, 372].

Отже, процесуальна форма має велике значення, яке полягає в тому, що вона: забезпечуючи послідовність здійснення принципів кримінального судочинства процесуальної, сприяє встановленню істини у кримінальній справі; створює стійкий і стабільний режим провадження у кримінальних справах, який покликаний забезпечувати демократизм, гуманізм і законність; забезпечує дотримання прав і законних інтересів громадян, як обвинуваченого і потерпілого, так й інших осіб, які залучаються до справи; містить умови для забезпечення прокурора наглядовою функцією за діяльністю органів досудового розслідування; об’єднує в собі засоби, що забезпечують можливість з’ясування причин і умов вчинення злочину і, як наслідок, — можливість застосування превентивної функції з метою попередження злочинів у майбутньому; виступає важливим засобом для попередження й усунення помилок у кримінально-процесуальній діяльності; має важливе значення для авторитету суду та переконливості його вироку.

Процесуальна форма постійно розвивається і вдосконалюється. Вона враховує потреби практики, використовує її результати і рекомендації наукових досліджень. Проте і на сьогоднішній день залишається низка проблем, що активно дискутуються не тільки у межах кримінально-процесуальної науки, а й серед

практичних працівників органів досудового розслідування, прокуратури та суду. Однією з таких була і залишається проблема диференціації.

Прихильники диференціації [13; 14] виходять з того, що при безсумнівній важливості однакового дотримання встановленого порядку судочинства в усіх кримінальних справах, цей порядок повинен відрізнятися своєю специфікою, виходячи з характеру злочину, особи підозрюваного (обвинуваченого) й інших обставин. Така диференціація забезпечує максимальну доцільність процесуальних процедур, а тому і їх ефективність, що відповідає завданням швидкого і повного розкриття злочинів, викриття винних тощо.

Противники диференціації [15; 16] принциповим напрямком розвитку кримінально-процесуального законодавства вважають уніфікацію процесуальної форми, а диференціацію пов'язують, як правило, лише з протокольною формою досудової підготовки матеріалів, вбачаючи в ній неприпустиме спрощення кримінального процесу. Вони вважають, що встановлення особливого спрощеного порядку досудової підготовки у справах про злочини тієї чи іншої матеріально-правової категорії позбавлене логічної основи, не відповідає потребам практики і не сприяє зміцненню законності.

Кримінальний процес — це складна, організована система. А диференціація — це об'єктивна властивість будь-яких складних систем. На перший погляд може здатися, що диференціація носить довільний характер, але це зовсім не так. Вона має соціально-політичні передумови і визначається насамперед необхідністю забезпечення швидкості процесу, справедливості й ефективності виховного впливу покарання, призначеного судом за вчинений злочин.

Отже, диференціація кримінально-процесуальної форми — це соціально необхідна тенденція розвитку кримінального судочинства. Вона сприяє створенню таких форм, що дозволяють оптимально виконувати завдання кримінального судочинства при дотриманні всіх принципів кримінального процесу.

Не бачимо необхідності обумовлювати доцільність диференціації та її підстави у кримінальному процесі. Адже нам довелося б

повторювати аргументи, які містяться у працях В. Д. Арсенєва, С. О. Маршева, М. К. Свиридова, М. Л. Якуба, Ю. К. Якимовича, Д. О. Савицького [17, 69; 18, 143; 19, 241–242; 6, 104; 20, 37; 9, 61].

Однак хотілося б наголосити, що при побудові порядку судочинства необхідно враховувати специфіку окремих категорій справ. Однакова побудова порядку судочинства за всіма категоріями кримінальних справ без урахування їх специфіки була б неправильною. Диференційований порядок судочинства у справах різних категорій — це необхідна умова законності та процесуального здійснення демократичних засад правосуддя. Процесуальні форми тільки тоді й можуть відповідати своєму призначенню, якщо вони будуються відповідно до властивостей окремих категорій справ.

Таким чином, подальший розвиток демократичних засад і гарантій законності, як і досягнення найбільш раціональної й ефективної процесуальної організації судочинства, неможливий при однаковому порядку його в усіх категоріях справ, тобто без диференціації процесу.

Кримінальний процес включає в себе систему окремих видів кримінальних проваджень. Як і будь-яка система, кримінальне судочинство об'єднує в собі різні елементи, які характеризуються не тільки загальними ознаками, але й деякими особливими рисами. Їх вивчення та аналіз є важливим завданням науки кримінального процесу.

Перш за все хотілося б нагадати аргументи тих вчених, які обґрунтовують ідею єдності кримінального процесу. На їх думку, якщо закріпити єдиний порядок судочинства в усіх справах та в усіх органах розслідування, а також суду, то чинне кримінально-процесуальне законодавство передбачає дві групи особливостей цього порядку за деякими категоріями справ: перша група пов'язана з наданням додаткових правових гарантій учасникам процесу, а друга — зі встановленням окремих винятків із загальних правил, "тими, які не стосуються центральної стадії кримінального процесу — судового розгляду у першій інстанції" [21, 252–275].

Зокрема, низка вчених, виділяє три види проваджень: звичайні, спрощені і провадження з більш складними процесуальними формами. Як бачимо, критерієм розмежування в цьому випадку виступає ступінь складності провадження у справі. Але чи можна вважати цей критерій універсальним? На нашу думку, не можна, адже у кримінальному процесі є провадження, які схожі за ступенем складності, але в той же час суттєво відрізняються за іншими ознаками. Для аргументації цього висновку достатньо порівняти наступні провадження: провадження у справах про злочини неповнолітніх і провадження з протокольною формою досудової підготовки матеріалів. Ці провадження суттєво відрізняються між собою за ступенем складності, але в остаточному підсумку і ті й інші спрямовані на досягнення єдиної мети.

В. С. Зеленецький обґрунтовує думку про те, що “загальна структура кримінального процесу складається з трьох відносно самостійних видів процесів: дослідчого, полістадійного, сумарного (скороченого). Схематично вона може бути представлена як тричленна система блоків, кожний з яких має свою структуру, а їх об’єктивна єдність утворює комплексну структуру кримінального процесу” [22, 107]. Проте автор не описує критерії, за якими він розмежує кримінальний процес на дослідчий, полістадійний і сумарний.

Критеріїв, за яких у межах єдиного кримінального процесу можуть існувати відносно самостійні елементи, може бути багато. Не складно визначити і критерії розмежування кримінального судочинства на види проваджень. Але, в першу чергу, потрібно виявити головний, універсальний критерій, стосовно якого всі інші виступали б додатковими.

Повністю погоджуємося з Ю. К. Якимовичем, який зазначає, що таким критерієм може бути спрямованість провадження, яка виражається в його завданнях і предметі. Він звертає увагу на те, що критерій відносної складності провадження, про який йшлося вище, “повністю не виключається, але виступає вторинним: спочатку необхідно розмежувати кримінально-процесуальні провадження за їх спрямованістю, а потім вже за ступенем складності” [20, 9].

Таким чином, виходячи з критерію спрямованості, всі кримінально-процесуальні провадження можна поділити на три види:

- 1) основні провадження;
- 2) додаткові провадження;
- 3) особливі провадження.

У структурі кримінального процесу першочергове значення мають основні провадження: як в силу важливості призначення, так і за обсягом фактичної кримінально-процесуальної діяльності. Саме вони, головним чином, характеризують сутність кримінального процесу загалом. І, якщо без додаткових і особливих проваджень ще можна собі уявити кримінальний процес, то без основних проваджень його просто не може бути.

Слушно зазначає С. С. Циганенко, що основні провадження виконують ключову роль у кримінальному судочинстві, тому що виступають правовою формою, яка опосередковує рішення про винуватість особи та покарання [23, 19].

Додаткові кримінально-процесуальні провадження також забезпечують застосування кримінального закону. Але вони не можуть вирішувати ті завдання, що й основні, адже завдання додаткових проваджень не полягають у швидкому та повному розкритті злочинів, викритті винних і забезпеченні справедливого покарання. Завданням додаткових проваджень є забезпечення правильного застосування закону з тією метою, щоб у кожному випадку, коли для цього будуть підстави, покарання було змінене або заміненим.

Додаткові провадження відрізняються своєю спрямованістю. З цього приводу доречно зазначає Ю. М. Якимович, вказуючи, що вони спрямовані на зміну чи дострокове припинення встановлених або закріплених у вироку суду кримінально-процесуальних відносин. Предметом цих проваджень є питання про наявність чи відсутність обставин, з якими кримінальний закон пов’язує необхідність зміни, заміни чи припинення реалізації кримінального покарання. Ці обставини виникають після набрання вироком законної сили [20, 13]. Таким чином, ми говоримо про додаткові провадження, коли мова заходить про стадію виконання вироку.

Третім видом провадження є особливі провадження, які не належать ні до основних, ні до додаткових. Але про це аргументовано мова йтиме трохи нижче. А поки що хотілося б зазначити, що, якщо основні провадження направлені на встановлення, конкретизацію і закріплення кримінально-правових відносин, а додаткові — на дострокове припинення чи зміну кримінально-правових відносин, то особливе провадження передбачає встановлення наявності суспільно-небезпечного діяння, вчинення його певною особою і підстави застосування щодо цієї особи примусових заходів медичного характеру.

У свою чергу, основне провадження має свої підвиди. І надалі критерієм його розмежування застосовуватиметься критерій складності процесуальної форми. Але варто наголосити, що допускається заміна лише менш складного провадження більш складним, але не навпаки.

Саме наявність у кримінальному процесі проваджень, які відрізняються між собою за ступенем складності, черговий раз свідчить про диференціацію кримінального процесу. На підтвердження цього факту М. Л. Якуб стверджує, що диференційована побудова процесуальних форм кримінального судочинства передбачає спрощення порядку провадження для одних категорій справ і його розвиток у бік ускладнення для інших категорій справ [6, 103].

Як свого часу в нашій науковій статті, ми констатуємо, що кримінальний процес України залежно від підстав диференціації процесуальної форми має три види проваджень: звичайні, спрощені і провадження з більш складними процесуальними формами [24, 162].

Під звичайними розуміють такі провадження, за якими судовій діяльності послідовно передують стадії порушення кримінальної справи та досудового розслідування. Це звичайна форма провадження у кримінальній справі. Саме вона приймається за основу при спрощенні чи ускладненні провадження за певними категоріями справ.

Однією з основних форм звичайних проваджень є досудове слідство. Саме воно виступає обов'язковим в усіх категоріях справ, за винятком справ про злочини, зазначені у ч. 1 ст. 27 і ст. 425 КПК

України [25], за якими досудове слідство провадиться у випадках, коли злочин вчинено неповнолітнім чи особою, яка через свої фізичні або психічні вади, не може сама здійснювати своє право на захист, а також, коли це визнає за необхідне прокурор чи суд.

Досудове слідство полягає у провадженні органами досудового слідства передбачених законом слідчих та інших процесуальних дій, спрямованих на отримання доказів, попередження, припинення, швидке та повне розкриття злочину, всебічне дослідження обставин справи та викриття винних, виявлення та усунення причин і умов, які сприяли вчиненню злочину, відшкодування завданої злочином шкоди, забезпечення невідворотності відповідальності осіб, які вчинили злочин, і правильне застосування закону [26, 12].

На цьому етапі особі, яка вчинила злочин, пред'являється обвинувачення і надається право мати захисника та захищатись самому всіма передбаченими законом засобами. До обвинуваченого можуть застосовуватись запобіжні заходи — підписка про невиїзд, застава, взяття під варту та інші. Прокурор здійснює нагляд за додержанням законності в діяльності органів досудового слідства, санкціонує та погоджує окремі рішення слідчого.

Основний зміст розслідування становить діяльність зі збирання (формування), перевірки та оцінки доказів (доказування), розкриття злочинів, забезпечення встановлення істини та захисту прав і свобод людини.

До спрощених проваджень відносяться: 1) провадження у справах приватного обвинувачення; 2) провадження з протоковою формою досудової підготовки матеріалів.

Справи приватного обвинувачення — це справи, що порушуються судом не інакше як за скаргою потерпілого, на якого покладається як тягар доведення вини, так і функція обвинувачення. Ці справи розглядаються судом без провадження досудового розслідування і закриваються за примиренням сторін.

До справ приватного обвинувачення відповідно до ч. 1 ст. 27 КПК України належать справи про: умисні легкі тілесні ушкодження (ст. 125 КК України) [27], побої та мордування (ч. 1 ст. 126 КК України) і самоуправство (ст. 356 КК України).

Особливості процесуального порядку провадження у справах приватного обвинувачення полягають у наступному: справи стосовно цієї категорії злочинів порушуються суддею не інакше як за скаргою потерпілого; скарга потерпілого виступає єдиним приводом до порушення кримінальної справи; дізнання та досудове слідство щодо цієї категорії справ не проводиться; обов'язок доведення вини і функція обвинувачення покладаються на потерпілого; справи цієї категорії підлягають закриттю за умови примирення сторін (потерпілого з обвинуваченим); примирення сторін може бути підставою до закриття провадження, лише тоді, якщо воно відбулося до видалення судді в нарадчу кімнату для винесення вироку або прийняття іншого рішення.

У справах про злочини з протокольною формою досудової підготовки матеріалів (ст. 425 КПК України), органи дізнання не пізніше як у десятиденний строк встановлюють обставини вчиненого злочину й особу правопорушника, одержують пояснення від правопорушника, очевидців та інших осіб, витребують довідку про наявність або відсутність судимості у правопорушника, характеристику з місця його роботи або навчання та інші матеріали, які мають значення для розгляду справи в суді. У виняткових випадках, у разі неможливості в десятиденний строк зібрати необхідні матеріали, цей строк може бути продовжено відповідним прокурором, але не більш як до 20 днів.

У правопорушника відбирається зобов'язання з'являтися за викликами органів дізнання і суду та повідомляти їм про зміну місця проживання. Відповідно до частин 3, 4 ст. 426 КПК України про обставини вчиненого злочину складається протокол, в якому зазначаються: час і місце його складання; ким складено протокол; дані про особу правопорушника; місце і час вчинення злочину, його способи, мотиви, наслідки та інші істотні обставини; фактичні дані, що підтверджують наявність злочину і винність правопорушника; кваліфікація злочину за статтею Кримінального кодексу України. До протоколу приєднуються всі матеріали, а також список осіб, які підлягають виклику в суд.

Протокол затверджується начальником органу дізнання. Після цього всі матеріали пред'являються правопорушнику для ознайомлення, про що робиться відповідна відмітка в протоколі, яка

засвідчується підписом правопорушника. Якщо раніше прокурор санкціонував передачу матеріалів до суду, то зараз протокол разом з матеріалами надсилається прокурору.

Визнавши матеріали про злочини, перелічені в ст. 425 КПК України, достатніми для розгляду в судовому засіданні, прокурор виносить постанову про порушення кримінальної справи, обирає щодо правопорушника в необхідних випадках запобіжний захід, складає обвинувальний висновок і направляє справу в суд або повертає матеріали для провадження досудового слідства, а у разі відсутності підстав до порушення кримінальної справи відмовляє в її порушенні. Справи про злочини, перелічені в ст. 425 КПК України, підлягають розгляду в суді не пізніше як у десятиденний строк з моменту надходження матеріалів до суду. При розгляді таких справ суд вправі повернути їх для провадження досудового слідства, якщо виникне необхідність з'ясування істотних додаткових обставин, які не можуть бути встановлені в судовому засіданні.

До проваджень з більш складними процесуальними формами належать: 1) провадження в справах про злочини неповнолітніх; 2) провадження у справах неосудних або обмежено осудних осіб.

Провадження у справах про злочини неповнолітніх, порівняно із загальним порядком провадження і розгляду кримінальних справ, має певні особливості: розширеним є предмет доказування; обов'язково проводиться досудове слідство, яке здійснює слідчий органу внутрішніх справ; виклик неповнолітнього до органу досудового розслідування, прокурора чи суду здійснюється, як правило, через його батьків або інших законних представників; обов'язковою є участь захисника з моменту пред'явлення обвинувачення, затримання або застосування запобіжного заходу; затримання і взяття під варту можуть застосовуватися лише у виняткових випадках, коли це викликано тяжкістю вчиненого злочину; до неповнолітнього обвинуваченого може застосовуватися такий особливий запобіжний захід як передача під нагляд батьків, опікунів, піклувальників або адміністрації дитячої установи, в якій він виховується; пред'явлення обвинувачення неповнолітньому та його допит проводяться в присутності захисника,

а в окремих випадках і в присутності педагога або лікаря, батьків чи інших його законних представників; у судові засідання викликаються батьки або інші законні представники неповнолітнього підсудного; суд вправі своєю ухвалою видалити неповнолітнього із залу судового засідання на час дослідження обставин, які можуть негативно вплинути на нього тощо.

Основні особливості провадження в справах неосудних або обмежено осудних осіб полягають у тому, що в таких справах обов'язковим є:

- провадження судово-психіатричної експертизи;
- при встановленні факту душевного захворювання особи обов'язковою є участь захисника;
- після закінчення досудового слідства, яке у таких справах проводиться завжди, складається постанова про направлення справи до суду для вирішення питання про застосування примусових заходів медичного характеру;
- у даній категорії справ не існує стадії попереднього розгляду справи суддею; в судовому засіданні, яке провадиться за загальними правилами, участь особи, щодо якої розглядається справа, не є обов'язковою і може мати місце лише в тому разі, якщо цьому не перешкоджає характер її захворювання;
- особа, яка вчинила суспільно-небезпечне діяння, у випадку її присутності в суді, не допитується, а її пояснення не можуть розглядатися як джерело доказів;
- у судовому розгляді бере участь законний представник неосудного;
- після закінчення судового слідства висловлюються захисник і прокурор, після чого суд видаляється у нарадчу кімнату для винесення рішення.

Отже, основні провадження у кримінальному процесі України поділяються на: звичайні провадження (дізнання та досудове слідство); спрощені провадження (провадження у справах приватного обвинувачення; провадження з протокольною формою досудової підготовки матеріалів); провадження з більш складними процесуальними формами (провадження у справах про злочини неповнолітніх; провадження у справах неосудних або обмежено осудних осіб).

Все вищеописане безпосередньо стосується проваджень, у яких вирішується питання про те, був вчинений злочин, чи ні, винна у вчиненні злочину конкретна особа, чи ні, і, якщо так, то в якій мірі підлягає ця особа кримінальній відповідальності. Предметом цих проваджень і виступає питання про наявність чи відсутність кримінально-правових відносин і їх змісту, а завданнями, згідно зі ст. 2 КПК України, — швидке і повне розкриття злочинів, викриття винних та забезпечення правильного застосування Закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жодний невинний не був покараний.

Можна було б поставити крапку при класифікації проваджень за видами, якби у кримінальному процесі були виключно основні й додаткові провадження. Однак це не так, адже в кримінальному процесі мають місце провадження, до предмету і завдань яких не застосовуються тільки що розглянуті положення: в них інші завдання та інший предмет. І тому нам важливо дослідити правову природу особливих проваджень, з тією метою, щоб з'ясувати, а до якого виду відноситься провадження щодо осіб, які займають особливо відповідальне становище.

Проаналізувавши правову літературу з проблем існування особливого провадження, приходимо до висновку, що вони є дискусійними починаючи з того моменту, як саме іменувати провадження, що відрізняються за своїм змістом і порядком, та, закінчуючи тим, а чи потрібно їх взагалі виокремлювати в самостійний вид?

Цілком обґрунтованою є позиція С. С. Циганенко стосовно того, що в кримінальному процесі є провадження, які широко застосовуються, але вони за своїми характеристиками не підпадають під категорію основних і тому потребують об'єднання в окрему групу. Однак ми не погоджуємось з тим, що цю групу слід називати "спеціальні провадження". С. С. Циганенко пише, що спеціальні провадження в кримінальному процесі як процесуальні порядки, передбачені кримінально-процесуальним правом, які використовуються для вирішення субсидійно-забезпечувальних, а також супутніх чи іншим чином пов'язаних з діяльністю процесуальних органів задач [23, 19].

У свою чергу, В. Я. Єрмилов і Я. О. Мотовиловкер стверджують, що особливі провадження, виступаючи винятком з єдиного типового порядку судочинства залежно від характеру злочину, складності справи та інших ознак, притаманні кримінально-процесуальному законодавству багатьох країн [28, 115]. Ми не зовсім погоджуємося з авторами в тому, що особливі провадження виступають як виняток з єдиного типового порядку судочинства. Адже кримінальний процес перебуває у постійній динаміці, розвитку і немає нічого дивного в тому, що з часом з'являються нові за своєю формою провадження. Їх лише необхідно належним чином диференціювати для того, щоб вони зайняли належне місце в кодифікованій законодавчій системі країни і в подальшому лише сприяли здійсненню правосуддя.

Поняття “особливі провадження” вживає також Т. Н. Добровольська. Вона зазначає, що особливі провадження — це не пов'язана з провадженням у кримінальній справі судова діяльність у зв'язку з вирішенням питань, які виникають при реалізації покарання, специфічним чи особливим провадженням суду першої інстанції на підставі самостійних матеріалів [29, 20].

Автори монографії “Проблеми судового права” застосовують поняття “особливе провадження” щодо процесуального порядку розгляду і вирішення справ приватного обвинувачення [30, 91].

У чинному КПК України, який дістався нам у спадок з радянських часів, чітко не передбачений розділ, який, приміром, називався б “Особливі провадження” і містив вичерпний перелік цих проваджень. На думку Ю. К. Якимовича, провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру не включається ні в основні провадження, ні в додаткові. Тому він виділяє їх у самостійний вид і називає особливими провадженнями [20, 17].

Позиція ж М. Л. Якуба ще більш жорстка. Він стверджує, що закон не передбачає особливих проваджень, але наголошує на тому, що раніше вони мали місце у радянському кримінально-процесуальному законодавстві і являли собою спрощені способи вирішення справ (заочне провадження, розгляд справи в чергових камерах народного суду, вирішення справи в порядку судового наказу) [6, 118].

Як бачимо, спірне питання про особливі провадження у кримінальному процесі України не вирішено. І тому виникає необхідність вивчити його, дослідити всі вагомні аспекти і спробувати виділити критерії, які б достеменно дозволили визначити наявність чи відсутність у кримінальному процесі особливих проваджень.

І тому, в першу чергу, виникає логічне запитання: якого рівня особливості правового регулювання можуть називатися провадженням? Відповідь на це запитання ми можемо відшукати в літературі, що вивчає загальну теорію права. Зокрема, на думку В. М. Горшенєва та І. Б. Шахова процесуальне провадження, в свою чергу, об'єднує в собі три органічно взаємопов'язаних компонента: процесуальні правовідносини, процесуальне доказування і процесуальні акти-документи [31, 78]. Відштовхуючись від запропонованого ними загального поняття, доходимо висновку, що провадження в кримінальному процесі — це один із основоположних елементів, який утворює структурну організацію кримінального процесу, являє собою системне утворення як комплекс взаємопов'язаних і взаємообумовлених процесуальних дій, які: а) складають сукупність кримінально-процесуальних відносин, що відрізняються предметною характеристикою і зв'язком з відповідними матеріальними правовідносинами; б) викликають потребу встановлення, доказування, а також обґрунтування всіх обставин і фактичних даних, які утворюють основу правозастосовних рішень; в) обумовлюють необхідність закріплення, офіційного оформлення отриманих процесуальних результатів у відповідних процесуальних актах; г) охоплюють одну або декілька стадій.

Порівняння ознак процесуального провадження, яке наводиться у цьому визначенні показує, що друга, третя і четверта ознаки являють собою лише зовнішні процесуальні характеристики. Природу процесуального провадження пояснює перша ознака — предметна характеристика групи процесуальних відносин. І саме за вказаною ознакою, за предметом процесуальної діяльності відповідно до ч. 3 ст. 15 ЦПК у цивільному процесі існує три види судового провадження: позовне, наказне і окреме [32, 7].

Варто вказати на те, що окреме (або особливе, як дехто його називає) провадження в цивільному процесі розглядаються з позиції матеріально-правової природи справ, особливостей судової процедури, характеру цілей і способів, за допомогою яких здійснюється особливе провадження.

Дотримуючись тієї ж думки, що і В. В. Кальницький, зазначимо, що при вирішенні питання про наявність чи відсутність у кримінальному процесі особливих проваджень, не варто обмежуватись аналізом лише специфіки процесуальної форми, притаманної провадженню окремим категоріям справ і діяльності суду з приводу виконання вироку [33, 113].

Стосовно предмета процесуальної діяльності та її мети процесуальна форма є вторинною. У зв'язку з цим вона не може бути основним і самостійним критерієм поділу проваджень на основні й особливі види. Лише за наявності сукупності критеріїв можна визначити порядок кримінально-процесуальної діяльності та розглядати її як особливе провадження.

До певного часу не було серйозних підсумованих висновків стосовно підстав диференціації процесуальної форми, хоча на це питання звертали увагу такі вчені, як: В. Д. Арсеньєв [17, 69] і [34, 64], С. А. Маршев [18, 142], М. К. Свиридов [19, 24] тощо.

Більш розгорнуту систему підстав диференціації наводить у своїх працях М. Л. Якуб, називаючи їх властивостями. До таких властивостей він відносить:

- 1) ступінь суспільної небезпечності діяння і тяжкість міри покарання, передбаченої законом;
- 2) ступінь складності справ цієї категорії у вирішенні як їх фактичної, так і правової сторони;
- 3) суспільно-політичне значення справ цієї категорії;
- 4) значення, яке має злочин для інтересів окремих осіб, тих чи інших відомств, організацій і підприємств [6, 104].

Варто віддати належне М. Л. Якубу, який спробував виокремити суттєві властивості, за сукупністю яких і повинна визначатися відповідна процесуальна форма. Проте, на нашу думку, запропоноване ним коло властивостей занадто широке і не дозволяє чітко виокремити особливе провадження із загалу.

Найбільш вдалим, на наш погляд, є виділення підстав диференціації кримінального судочинства, здійснене Д. О. Савицьким. Зокрема, він виділяє такі підстави:

- а) кримінально-правова (ступінь суспільної небезпечності злочину);
- б) кримінально-процесуальні (ступінь складності встановлення фактичних обставин справи; наявність певних властивостей у особи, відносно якої ведеться провадження, або у особи, яка постраждала від злочину; суспільна значущість справ; думка особи, відносно якої ведеться провадження, або особи, яка постраждала від злочину, про заміну спрощеного провадження звичайним) [9, 61].

Лише за сукупності критеріїв, серед яких першочергове значення належить особливостям матеріально-правового предмета, можливо визначити якісні особливості того чи іншого порядку кримінально-процесуальної діяльності та розглядати його як особливе провадження.

З огляду на вищеописане ми погоджуємось з тим, що особливі провадження існують у кримінальному процесі, на відміну від тих науковців, які повністю заперечують їх існування [6, 118].

Використовуючи запропоновані критерії, спробуємо окреслити коло проваджень, які є або можуть бути виділені в майбутньому кримінально-процесуального законодавства як особливі. З цією метою ми проаналізуємо під цим кутом зору процесуальну діяльність у справах приватного обвинувачення, у справах про злочини неповнолітніх, провадження з протокольною формою досудової підготовки матеріалів, провадження стосовно застосування примусових заходів медичного характеру і, насамкінець, провадження щодо осіб, які обіймають особливо відповідальне становище.

Розглядаючи провадження у справах приватного обвинувачення, треба зазначити, що їм притаманна специфіка процесуальної форми, яка продиктована особливостями самого злочину та особи, що його вчинила. Зокрема, процесуальна форма розгляду кримінальних справ приватного обвинувачення спричинена специфікою злочинів. У процесуальній

літературі звертається увага на обставини, які визначають специфічний порядок судочинства у справах приватного обвинувачення: складність встановлення суспільної небезпечності діяння й особи винного, повного складу злочину без урахування суб'єктивної думки потерпілого; менший ступінь суспільної небезпеки порівняно з іншими злочинами [35, 44–45].

Але ми зовсім не погоджуємось з останнім аргументом. І цілком підтримуємо позицію М. М. Міхеєнка, В. П. Нора та В. П. Шибіка стосовно того, що першочергово зазначені злочини можливо і не являють великої суспільної небезпеки і конфлікти, які лежать в їх основі, можуть бути розв'язані і без втручання прокуратури, слідчих органів і суду. Проте не можна і недооцінювати суспільну небезпечність цих злочинів, бо вони є досить поширеними і нерідко тягнуть за собою більш тяжкі злочини [10, 487].

На нашу думку, на підтвердження цього факту законодавцем зазначено, що якщо справа про злочин має особливе громадське значення або потерпілий перебуває у безпорадному стані чи з інших причин не може захистити свої законні інтереси, прокурор порушує справу і за відсутності скарги потерпілого, тобто за власною ініціативою (ч. 3 ст. 27 КПК). У такому випадку, справа направляється для провадження дізнання чи досудового слідства, а після закінчення розслідування розглядається судом в загальному порядку.

Слід зазначити, що порушена кримінальна справа має бути призначена до розгляду у строки, передбачені ст. 256 КПК України про що наголошується і у п. 27 постанови Пленуму Верховного Суду України від 2 липня 2004 р. № 13 “Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів” [36].

Таким чином, до числа особливих ми не відносимо провадження у справах приватного обвинувачення, адже предмет цього провадження є злочин, і розслідування кримінальних справ цієї категорії лише передбачає сукупність процесуальних особливостей.

Що стосується процедури розгляду у справах неповнолітніх, то тут можна зазначити наступне. Порядок судочинства у цих справах, в першу чергу, враховує, як слушно зазначає В. Т. Малярєнко, вікові, інтелектуальні, психологічні та інші

особливості цих осіб, відсутність у них життєвого досвіду, певне обмеження загальної громадської дієздатності й матеріальної відповідальності [37, 868].

Крім того, законом передбачені додаткові гарантії встановлення істини, охорони прав і законних інтересів неповнолітніх, а також забезпечені гарантії превентивного впливу судочинства. Пленум Верховного Суду України у постанові від 27 лютого 2004 р. № 2 “Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність” звернув увагу на те, що при розгляді справ про злочини, вчинені неповнолітнім у групі з дорослими особами, має бути реально забезпечене право неповнолітнього на захист і дотримані всі вимоги закону щодо особливостей розгляду справ цієї категорії [38].

Слід вказати на цікаву точку зору, якої дотримується в процесуальній літературі низка вчених. Вони вважають, що будучи спрямованими на досягнення загальної кримінально-процесуальної мети — вирішення питання про кримінальну відповідальність, — провадження у справах неповнолітніх має свою мету: додатково гарантувати права і законні інтереси неповнолітніх, створити максимально сприятливі умови для їх виправлення і перевиховання. А відмінний від звичайного порядок провадження у справах, який передбачений у главі 36 КПК України “Особливості провадження в справах про злочини неповнолітніх”, обумовлений простотою і нескладністю дослідження обставин їх вчинення [39, 64].

Але ми дотримуємося іншої думки і вважаємо, що сама постановка питання про простоту чи складність встановлення фактичних обставин, як щодо окремого злочину, а тим паче стосовно категорій справ, є дещо передчасною. Адже простими і зрозумілими справи стають лише тоді, коли розслідування завершено. Часто ж трапляються випадки, що проста на перший погляд справа може насправді виявитися не такою легкою у розслідуванні.

Згідно зі ст. 432 КПК України, порядок провадження у справах неповнолітніх визначається загальними правилами КПК України і, крім того, статтями глави 36 КПК України. Статті цієї глави доповнюють загальні правила судочинства, а не за-

мінняють їх. При провадженні у справах неповнолітніх застосовуються поряд із правилами, встановленими цією главою, всі загальні правила, передбачені КПК України.

Іншими словами, з наведеного випливає, що специфіка процесуальної форми провадження за вказаними категоріями справ не дозволяє розглядати їх як особливі провадження у кримінальному процесі України.

Досить цікава ситуація склалася стосовно протокольної форми досудової підготовки матеріалів. У теорії й практиці кримінального процесу тривалий час існували розбіжності щодо сутності протокольної форми досудової підготовки матеріалів, не кажучи вже про те, щоб виділити її в особливе провадження.

Одні автори вважали протокольну форму порядком перевірки підстав до порушення кримінальної справи [40, 149; 41, 75; 42, 4–6; 43, 71], інші — різновидом дізнання [44, 73–74; 45, 238; 46, 82–83; 47, 241], ще інші — адміністративною діяльністю [48, 26; 49, 21]. А. Я. Дубинський наполягав на тому, що протокольна форма досудової підготовки матеріалів є перевіркою, а не розслідуванням [50, 34].

На думку В. А. Єфанова, оскільки діяльність органів дізнання за протокольною формою досудової підготовки матеріалів створює необхідні умови для здійснення правосуддя, а матеріали цього провадження є одночасно підставою для розгляду справи в суді, то таку діяльність слід визнати особливим видом процесуальної діяльності, яка передує розгляду справи в судовому засіданні [51, 191].

Цілком поділяємо погляди й аргументи тих авторів, які протокольну форму досудової підготовки матеріалів вважають самостійною процесуальною формою встановлення обставин вчиненого злочину, яка характеризується особливостями правового регулювання пізнавальної діяльності осіб, що здійснюють розслідування кримінальних справ вищезазначених категорій, специфікою їх процесуального становища й особи, відносно якої здійснюється цей вид провадження [52, 138; 53, 9; 9, 65].

Отже, провадження з протокольної форми досудової підготовки матеріалів також виникає з приводу вчинення злочину, а тому

не відрізняється від загального предмета і завдань судочинства. Незважаючи на те, що глава 35 КПК України “Протокольна форма досудової підготовки матеріалів” містить винятки із загальних правил, але порядок провадження у справах про злочини, на які поширюється протокольна форма, визначається загальними правилами КПК України.

Достеменно переконані, що окремої уваги заслуговує кримінально-процесуальне провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру. Адже саме його аналіз дозволить нам зробити висновки про існування особливого провадження та його характерні особливості.

Відповідно до ст. 416 КПК України примусові заходи медичного характеру застосовуються щодо осіб, перелік яких наведений у ст. 93 КК України. Отже, примусові заходи медичного характеру можуть бути застосовані судом до осіб, які: вчинили у стані неосудності суспільно-небезпечне діяння; вчинили у стані обмеженої осудності злочини; вчинили злочини у стані осудності, але захворіли на психічну хворобу до постановлення вироку або під час відбування покарання. З цього випливає низка принципів положень, які дають змогу визначити правову природу, предмет і завдання провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру. Це провадження здійснюється, по-перше, у зв’язку із суспільно-небезпечним діянням, яке не має складу злочину і тому не може називатися злочином в ухвалі (постанові) суду; по-друге, у випадках, коли особа, яка вчинила злочин, не може бути призначена до кримінальної відповідальності та покарана.

Предметом цього провадження є питання про наявність чи відсутність підстав для застосування примусових заходів медичного характеру [20, 17].

В. В. Кальницький звертає увагу на те, що “оскільки основним змістом процесуальної діяльності у кримінальній справі є пред’явлення обвинувачення і вирішення питання про винуватість особи, а також про застосування щодо неї покарання, діяльність щодо застосування примусових заходів медичного характеру, об’єктивно позбавлена такого змісту, протікає поза кримінальними справами і являє собою самостійне провадження” [33, 115].

Застосування примусових заходів медичного характеру кінцевою метою передбачає захист суспільства від повторних небезпечних дій осіб, які страждають на душевну хворобу, а також забезпечення їх особистої безпеки. Наголошуючи на важливості цього аспекту, Пленум Верховного Суду України у п. 1 постанови від 3 червня 2005 р. № 7 “Про практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування”, звернув увагу судів на те, що за змістом положень КК України, законів від 22 лютого 2000 р. № 1489-III “Про психіатричну допомогу” [54] та від 19 листопада 1992 р. № 2801-XII “Основи законодавства України про охорону здоров’я” [55] метою застосування примусових заходів медичного характеру і примусового лікування є “запобігання вчиненню зазначеними особами нових суспільно-небезпечних діянь (злочинів), відповідальність за які передбачена нормами КК України” [56].

Як бачимо, це провадження не спрямоване безпосередньо на вирішення завдань кримінального судочинства і з цієї точки зору суттєво відрізняється від інших видів діяльності, яка врегульована кримінально-процесуальним законодавством.

А завдання провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру, поряд із завданнями кримінально-процесуального судочинства, можна сформулювати таким чином: забезпечення правильного застосування закону, щоб у кожному випадку, коли для цього є підстави, примусові заходи медичного характеру були застосовані, і, щоб не виникало жодного випадку необґрунтованого застосування примусових заходів медичного характеру.

Таким чином, провадження про застосування примусових заходів медичного характеру не належать ні до основних, ні до додаткових проваджень. Воно є самостійним, і ми відносимо його до особливих.

Насамкінець, розглянемо провадження щодо осіб, які обіймають особливо відповідальне становище. І цей факт не є випадковим. Виходячи з попереднього аналізу і лише після того, як нами було виокремлено єдине особливе провадження, можемо говорити про провадження, яке, в першу чергу, стосується нашого дисертаційного дослідження, і робити аргументовані висновки.

У першу чергу, варто окреслити коло тих осіб, які належать до цієї групи. Частина 1 ст. 112 КПК України вказує на підслідність у всіх справах про злочини, вчинені службовими особами, які обіймають особливо відповідальне становище, а саме: Президент України, Голова Верховної Ради України та його заступники, народні депутати України, Прем’єр-міністр України, члени Кабінету Міністрів України, Голова та члени Конституційного Суду України, Голова та судді Верховного Суду України, Голова та судді вищого спеціалізованого суду України, Генерального прокурора України та його заступників (ч. 1 ст. 9 Закону України “Про державну службу”) [57].

Ця категорія справ, у першу чергу, відрізняється спеціальним суб’єктом. Мова йде про державних службовців, тобто тих осіб, які в силу професійної діяльності займають посади в державних органах та їх апараті щодо практичного виконання завдань і функцій держави.

Нижче детально розглядатимемо і процедуру порушення кримінальної справи, і порядок провадження окремих слідчих дій, і можливість застосування запобіжних заходів щодо цієї категорії осіб. А на цьому етапі необхідно зазначити, що провадження у справах щодо осіб, які обіймають особливо відповідальне становище, виникає з приводу вчинення злочину, а тому не відрізняється від предмета і завдань усього кримінально-процесуального судочинства.

На нашу думку, зазначене провадження варто віднести до підвиду основного, тобто, так званого, провадження з більш складними процесуальними формами. Так само як і провадження у справах про злочини неповнолітніх, провадження щодо осіб, які обіймають особливо відповідальне становище відповідають однаковим завданням кримінально-процесуального судочинства, а особливість процедури розгляду заздалегідь, стосується суб’єкта. Якщо в першому випадку враховуються вікові, інтелектуальні, психологічні особливості, то в другому випадку береться до уваги особливий статус особи.

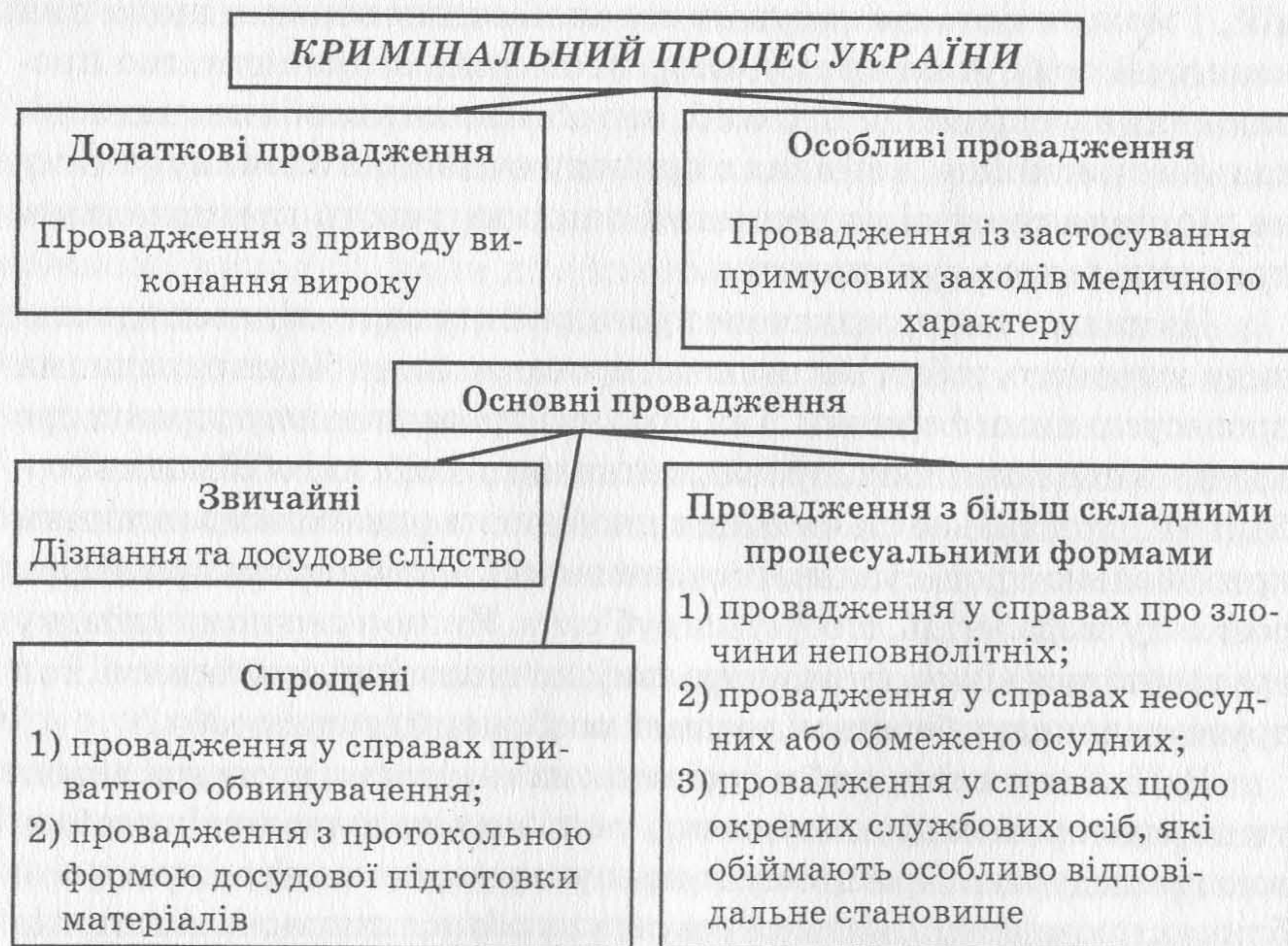
Р. Н. Ласточкіна, не без достатніх на те підстав, пропонує визнати порядок розгляду, наприклад, у справах неповнолітніх особливою процедурою. При цьому вона зауважує, що на відміну від особливих проваджень, які можуть регулюватися лише спеціальними

розділами кримінально-процесуального закону, особливі процедури можуть розчинитися у загальній процесуальній матерії без шкоди для правового регулювання [58, 243].

До певної міри з такою позицією можна було б погодитись, якби до групи особливих процедур автор не відносила провадження у справах приватного обвинувачення та протокольну форму.

В свою чергу, пропонуємо дещо відступити від традиційного радянського поділу Кримінально-процесуального кодексу України, адже він давно потребує оновлення, гармонізації із законодавством нашої вже незалежної, демократичної і суверенної держави. Окрім цього, ми не виключаємо можливості, що крім названих нами проваджень у майбутньому, з урахуванням суспільних потреб виникатимуть нові провадження, які теж повинні зайняти своє місце.

Таким чином, на даному етапі розвитку кримінального процесу, а також з огляду на усі наведені вище аргументи, нам здається необхідним зобразити класифікацію видів проваджень у вигляді такої схеми:

1.2. Характеристика правового статусу окремих службових осіб, які обіймають особливо відповідальне становище

Одним з першочергових завдань України, яка здобула незалежність після розпаду Радянського Союзу, стало утвердження власної державності. Важливою складовою цього процесу було формування нової політичної системи, націленої на реалізацію вимог, що постали перед суспільством у політичній, економічній, соціальній та духовній сферах життя. На виконання актуальних потреб у державі були створені системи функціонування державної влади. Особливе місце в цьому процесі відводилося державним службовцям.

Як слушно зазначає О. Кульбашна, дії службової особи як представника влади викликають юридичні наслідки для всіх або великої кількості юридичних або фізичних осіб [59, 99]. Тому коло цих осіб чітко визначене, а їх дії регламентуються нормативними актами. Ці акти встановлюють межі дії службових осіб, визначають права, обов'язки й обмеження, які надаються або покладаються на них. Службовим особам забороняється виходити за межі своїх службових повноважень. Перевищення службових повноважень такими особами юридично каране. На відміну від інших громадян, щодо яких в правовій державі діє принцип "дозволено все, що не заборонено законом", службові особи повинні діяти за принципом "дозволено лише те, що прямо передбачено законом".

Коло осіб, які обіймають особливо відповідальне становище, ми описали у попередньому підрозділі. І тому, щоб не повторюватися, нагадаємо, що їх перелік поки що наведений виключно у ст. 9 Закону України "Про державну службу", до якої нас відсилає ст. 112 КПК України.

Питання про те, що перелік осіб, які повинні вважатися в державі такими, що обіймають особливо відповідальне становище, постійно дискутується. Цілком слушно наголошується, що він повинен бути закріплений у кодифікованому вигляді, а не бланкетним шляхом. Приміром, у проекті Кримінально-процесуального кодексу України з'явилась безпосередньо ст. 467, яка передбачає

чіткий перелік осіб, які повинні обіймати особливо відповідальне становище, і називається “Особи, щодо яких здійснюється особливий порядок провадження у кримінальних справах”. Ця новела дещо розширює і доповнює коло осіб, які обіймають особливо відповідальне становище у державі. І це, безперечно, є позитивним моментом. Отже, на думку авторів проекту, до осіб, які обіймають особливо відповідальне становище, належать:

- 1) народний депутат України;
- 2) судді Конституційного Суду України, судді Верховного Суду України, судді вищого спеціалізованого суду України, судді апеляційного і місцевого суду, а також присяжного і народного засідателя на час здійснення ними правосуддя;
- 3) Президент України, який склав свої повноваження, кандидат у Президенти України;
- 4) Уповноважений Верховної Ради України з прав людини;
- 5) Голова Рахункової палати;
- 6) депутат Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутат місцевої ради, сільського, селищного, міського голови;
- 7) прокурор;
- 8) слідчий;
- 9) адвокат [60].

Але, враховуючи вимоги щодо обсягу, які висуваються до цієї категорії робіт, у межах нашого дисертаційного дослідження ми зупинимось на розгляді трьох суб'єктів, а саме: народного депутата України, Президента України та судді.

Необхідно наголосити, що ми не випадково торкатимемося деяких аспектів конституційного права, адже, приміром, депутат і президент виступають саме його суб'єктами. Хоча в ч. 2 ст. 24 Конституції України [61] і наголошується на тому, що не може бути привілеїв чи обмежень за ознакам раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Але виходячи з опису їх правового статусу, ми черговий раз хочемо підкреслити те особливе становище, яке вони посідають порівняно з пересічними-

ми громадянами. І це не становище “надлюдини”, а особи, яка зобов'язана діяти у межах закону, а відповідальність за вчинки має бути прямо пропорційною, адже особливий статус необхідно виправдовувати особливими вчинками, а не правопорушеннями без покарання. Хоча вони і функціонують спираючись, в основному, на норми Конституції, але, якщо мова заходить про кримінальну відповідальність, то тут діють тільки норми кримінального і кримінально-процесуального права. Слід вказати на те, що в нормах кримінально-процесуального права є прогалини, які стосуються процедури притягнення зазначених осіб до відповідальності. Але у будь-якому випадку, порушуючи норми закону, ці суб'єкти повинні бути рівними перед законом, як і пересічні громадяни. Мається на увазі, в першу чергу, не ступінь покарання, а сам факт невідворотності настання відповідальності (що повинно бути відображено і в правовому статусі таких осіб).

Для того щоб дослідити правовий статус окремих службових осіб, які обіймають особливо відповідальне становище, потрібно чітко усвідомити, що до цього статусу входить. Є багато різних поглядів на це питання, але всі учені-юристи одностайні, принаймні, в одному. Мова йде про те, що права і обов'язки є невід'ємними елементами структури правового статусу будь-якого суб'єкта. А вже кожен з авторів вбачає можливість доповнювати дану структуру різними елементами.

М. И. Матузов зазначає, що без таких елементів, як права і свободи, юридичні обов'язки та відповідальність правове становище кожної окремої людини було б юридично небезпечним та нетривким [62, 61].

На думку В. С. Венедиктова та М. І. Іншина, до основних елементів правового становища державних службовців варто віднести права і обов'язки, обмеження; професійну компетентність; морально-правові вимоги до їх поведінки; гарантії проходження служби; соціально-правовий захист державних службовців за виконання чи неналежне виконання своїх посадових обов'язків [63, 58].

З позиції С. Є. Чанова, до елементів адміністративно-правового статусу посадової особи належать: функції, повноваження (права й обов'язки), нормативно закріплені структурно-функціональні зв'язки посадових осіб та їх відповідальність [64, 153].

Погоджуючись в цілому із запропонованою структурою, зауважимо, що її було б доцільним доповнити гарантіями реалізації відповідних повноважень. Більше того, оскільки службові особи мають спеціальне правове становище, відмінне від пересічного громадянина, то, на нашу думку, структуру варто доповнити також встановленими Конституцією і законами України обмеженнями.

Отже, до структури правового статусу службових осіб відносяться права й обов'язки, гарантії реалізації повноважень, відповідальність і, нарешті, юридичні обмеження, встановлені Конституцією і законами України.

Зазначена структура має універсальний характер, коли мова йде про правовий статус службових осіб. Тому ми користуватимемося нею з огляду на кожну окрему службову особу.

Одним з найважливіших елементів державного механізму є глава держави — президент. Термін “президент” походить від латинського терміна “*praesidens*” та означає “той, хто сидить попереду” [65, 702]. У російській правничій мові XIX ст. був схожий термін “першоприсутній”, тому можливий і такий варіант перекладу — “той, хто головує”. За всіх обставин поняття “президент” асоціюється здебільшого з поняттям “лідер”. У сучасних країнах існує інститут глави держави, який реалізує важливі функції в державному механізмі і займає, зазвичай, найвище місце в ієрархії інститутів влади.

Вперше посаду президента як глави держави і виконавчої влади було запроваджено Конституцією США 1787 р. У Європі вона вперше з'явилася у Франції та Швейцарії в 1848 р. Нині у світі існує більш як 180 країн-членів ООН, і з них понад 130 запровадили в себе інститут президентства [66, 142–143].

Президент України за Конституцією є главою держави і виступає від її імені. Він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

Інститут глави держави, зокрема Президента України, є порівняно новим явищем у політичному житті України, оскільки

був заснований законом лише 5 липня 1991 р., а перші вибори Президента України відбулися 1 грудня цього ж року після проголошення незалежності України.

Главою держави зазвичай є суб'єкт, який займає формально найвище місце в системі державних інститутів і здійснює верховне представництво держави як у внутріполітичному житті, так і на міжнародній арені [67, 9]. Видовою ознакою поняття “президент” виступає його виборність. Президент — виборний глава держави.

Глава держави — це “офіційний суб'єкт (орган), що займає, як правило, формально вище місце в ієрархії державних інститутів” (Государственное право буржуазных и освободившихся стран).

Іншою ознакою, що характеризує президента, є обмежений строк його повноважень. Президент, як правило, обирається на певний строк, встановлений конституцією, законом. Також однією з ознак Президента України є те, що він має конституційно-визначений статус, який розкривається в його повноваженнях.

Але зовсім не має підстав вважати, що правовий статус Президента України, у тому числі в аспекті взаємовідносин з іншими державними органами, і, насамперед, з Верховною Радою України, врегульований в повному обсязі і є найбільш оптимальним. Тому, враховуючи сучасний стан чинного законодавства щодо функціонування інституту президентства, його застосування на практиці, беручи до уваги проблеми і труднощі, які виникають у Президента України, є необхідність більш детального наукового обґрунтування подальшого розвитку і новелізації цього інституту. Ми вважаємо, що процес доповнення й оновлення інституту варто розпочати з чіткого визначення поняття “президент”.

Укладачі “Нового тлумачного словника української мови” визначають президента як обраного на певний строк главу держави [68, 869]. У зв'язку з тим, що визначення поняття “Президент України” немає у законодавчих актах, це питання залишається відкритим серед правознавців.

В. Ф. Погорілко визначає президента як одноособового виборного главу держави в країнах з республіканською формою правління, який обирається її громадянами або парламентом на 4–7 років [69, 482].

Н. Г. Плахотнюк вважає, що інститут президентства в Україні — це “фактично побудована відносно відокремлена структура” (орган держави) в цілісній системі вищих органів державної влади, діяльність якої регулюється соціальними, насамперед, правовими нормами [70, 4].

В свою чергу Ю. С. Шемшученко вважає, що поняття, подане в ст. 102 Конституції України, цілком повне. Тобто Президент України — це глава держави, що виступає від її імені [71, 65]. Ми не зовсім з цим згодні, адже визначення, яке наводиться у Конституції України є декларативним й узагальненим, а тому воно не може і не повинно бути повним. Ми вважаємо, що більш повне визначення сприятиме лише кращому розумінню правового становища президента. І це визначення повинно бути закріплене в окремому законодавчому акті, але аж ніяк не в Конституції шляхом постійного внесення до неї змін.

Хотілося б наголосити, що жодне з наведених визначень не враховує той момент, що посада Президента України регламентується не тільки Конституцією України, а й, скажімо, Законом України “Про державну службу”.

Виходячи із зазначених характеристик, вважаємо за можливе запропонувати власне поняття: Президент України — це одноособовий глава держави, посадова особа, яка посідає найвище місце у структурі державних інститутів, виступає представником держави в цілому у міжнародних відносинах, а також є гарантом державного суверенітету.

Є всі підстави стверджувати, що введення в Україні інституту президентства відкрило новий етап у розвитку української державності. Все це вимагає по-новому осмислити питання функціонування державного механізму, проаналізувати цей інститут у порівняльному аспекті. Введення інституту президентства в Україні суттєво вплинуло на політико-правову практику в нашій державі, на реалізацію державної влади. Безумовно, фігура Президента України стає центральною в державному механізмі України, і це потребує глибокого наукового аналізу його правового статусу.

Однією з ознак Президента України є те, що він має конституційно-визначений статус, який розкривається в його повно-

важеннях. Повноваження Президента України досить-таки широкі й важливі. Це, зокрема, повноваження у сфері представництва, у галузі державного управління, у сфері законодавчої діяльності, у судовій галузі, у галузі громадянства та надзвичайні повноваження [72, 6].

Необхідно зазначити, що Президент України представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України; видає укази і розпорядження, які є обов’язковими до виконання на території України; бере участь у формуванні органів державної влади, насамперед органів виконавчої влади; Президент володіє низкою стримувань і противаг щодо інших органів державної влади: у визначених випадках припиняє повноваження Верховної Ради, зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності цій Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності, скасовує акти Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів із наступним поверненням їх на повторний розгляд парламенту.

Не бачимо потреби детально зупинятися на кожному з них, адже в межах нашого предмета дослідження нам важливо, в першу чергу, продемонструвати те особливо відповідальне становище, яке посідає Президент України. З урахуванням цього становища він захищений імунітетом, одним із проявів якого є той факт, що Президент України може бути притягнений до відповідальності лише в порядку імпічменту. Вважається, що інститут імпічменту має насамперед запобіжне значення, бо притягнення президента до кримінальної відповідальності в порядку імпічменту трапляється у політичній практиці держав вкрай рідко. Що ж стосується нашої держави, то ця процедура ускладнюється недосконалістю законодавства і прогалинами в ньому. Але про це мова йтиме нижче.

Таким чином, хотілося б звернути увагу на те, що зловживання вищими посадовими особами своїми повноваженнями дискредитує не тільки конкретних осіб, але й завдає шкоди авторитету держави, впливає на стосунки з іншими державами чи

міжнародними організаціями. Адже президент — це обличчя всієї країни, всього народу, який він представляє. І, як слушно зауважили свого часу Б. Грасіан-і-Моралес, єдина перевага правителів — це можливість творити добра більше, ніж інші люди [73, 149].

Не будемо заглиблюватися в розгляд питання походження інституту президентства, його становлення та принципи функціонування. Нашим першочерговим завданням є визначення правового статусу президента саме як службової особи — особи з чітко визначеними правами, обов'язками, правовим статусом. Тобто наше завдання полягає в тому, щоб продемонструвати, що Президент України, виходячи зі свого статусу, у разі порушення закону може і повинен нести відповідальність за протиправні діяння. Ми розглянемо питання його прав в процесуальному контексті: як саме президент повинен відповідати перед законом за вчинені злочини.

Інститут президентства в Україні знайшов своє закріплення загалом виключно в окремому розділі Основного Закону держави. Проблем у правовому регулюванні статусу глави держави більше ніж достатньо, особливо в аспекті співвідношення його повноважень з парламентом України. Тому, незважаючи на конституційне закріплення статусу Президента України, немає підстав розглядати інститут президентства як усталену сукупність конституційних норм, оскільки після утворення він постійно розвивається, змінюється і набуває нових ознак. Інститут президентства складають не тільки конституційні норми. Багато функцій і повноважень глави Української держави перебувають у стані необхідної конкретизації. Більше того, регламентація статусу не повинна відбуватися односторонньо, тобто, здобуваючи права, суб'єкт повинен нести також додаткові обов'язки. Ми хочемо наголосити на тому, що, якщо президентові наданий імунітет, то це означає, що повинна існувати чітка процедура можливості позбавлення імунітету, адже злочинне діяння не стає більш бажаним лише від того, що воно вчинене главою держави.

За “Новим тлумачним словником української мови” “депутат” (від лат. *deputatus* — посланець) є членом органу державної влади, обраний виборцями [68, 528]. Згідно зі ст. 1 Закону

України “Про статус народного депутата України”, народним депутатом України є обраний відповідно до Закону України “Про вибори народних депутатів України” представник Українського народу у Верховній Раді України й уповноважений ним протягом строку депутатських повноважень здійснювати повноваження, передбачені Конституцією України та законами України [74].

Слід погодитись з авторами науково-практичного коментаря до Закону України “Про вибори народних депутатів України”, які зазначили, що народний депутат представляє, в першу чергу, інтереси всього суспільства, всієї держави, всієї політичної нації [75, 10]. Іншими словами, депутат — це представник народу, який обирається, щоб представляти його інтереси і здійснювати визначені Конституцією функції у законодавчому органі — парламенті. Народний депутат уособлює представницьку демократію. Проте слід погодитись з тією думкою, що наукове опрацювання цього питання все ще еволюціонує [76, 126]. Основними функціями діяльності депутата є законодавча, представницька та контрольна. Ми не будемо зупинятися на детальному розгляді цих функцій, а лише зазначимо, що наявність функцій та обов'язків є характерною ознакою посадової особи в юридичному значенні. Насамперед звертає на себе увагу відсутність науково обґрунтованої теорії статусу народного депутата. Це, в свою чергу, ускладнює вирішення практичних питань, пов'язаних з юридичним змістом та обсягом статусу народного депутата України. У зв'язку з тим, що в нормативному акті, який покликаний безпосередньо регламентувати діяльність депутатів, не зазначено чіткого правового статусу народного депутата, виникають непорозуміння і на сьогодні.

Очевидно, з'ясування і конкретизація статусу народного депутата у демократичному суспільстві є проблемою і політичною, і юридичною, оскільки це стосується базових цінностей будь-якої цивілізованої держави. Адже від того, наскільки українське суспільство розуміє роль парламенту і депутата, залежить, який шлях воно обере для побудови своєї держави [77, 3]. Чітке визначення правового статусу народного депутата означає чітке розмежування обов'язків і прав депутатів, що дозволить повно визначити ті межі, в яких депутат буде виконувати свої повноваження.

Не в останню чергу йдеться також про проблеми депутатської недоторканності, а як наслідок, — депутатської відповідальності. Тобто сам факт, що депутат повинен нести відповідальність не заперечується. Це також впливає з норм Конституції та законів України і сприймається апріорі. Постає питання про конкретний порядок, відповідно до якого депутат буде притягнений до юридичної відповідальності за вчинений злочин.

З огляду на існуючу нормативну базу правовий статус депутата найдоцільніше розглядати з точки зору принципів, які стосуються його діяльності. По-перше, мова йде про принцип незалежності, який містить у собі парламентські (депутатські) привілеї (гарантії), і, насамперед, імунітет, трьома найважливішими складовими елементами якого є: воля слова, депутатська недоторканність і, безумовно, воля голосування. Перший (індемнітет) зводиться до того, що депутат не може бути притягнутий до кримінальної, адміністративної відповідальності (яка накладається в судовому порядку), за висловлення в парламенті (за винятком відповідальності за образу і наклеп) і за голосування, оскільки вони здійснюються в силу мандата. Другий елемент — депутатська недоторканність — означає, що член парламенту не може бути підданий кримінальному переслідуванню чи арешту без санкції парламенту (Верховної Ради України).

По-друге, йдеться про принцип заборони обмеження повноважень депутата. Він полягає в тому, що ніхто немає права обмежувати повноваження народного депутата України, за винятком випадків, передбачених Конституцією і законами України. Навіть при введенні надзвичайного чи воєнного стану депутатські повноваження не обмежуються (ст. 26 Закону України “Про статус народного депутата України”). Зазначений принцип є одночасно й однією з основних гарантій депутатської діяльності.

Ще одним важливим принципом є принцип незалежності депутата і підпорядкування його Конституції і законам України. Це означає, що депутат незалежний від впливу різних органів державної влади й управління, окремих осіб. Однак при прийнятті визначених рішень депутату варто прислухатися до думки органів і організацій, особливо якщо прийняте рішення

торкається інтересів цих органів і окремих осіб. Народний депутат відповідальний перед народом України, тому що його обирає народ. І, як слушно зазначає С. А. Авакьян, депутат, обраний у парламент, вважається представником усієї нації. Він зобов’язаний думати про загальнодержавний інтерес [78, 29].

І, насамкінець, не можна не згадати принцип гарантованості статусу народного представника. Конституційно-правовий статус українського парламентарія закріплений, насамперед, в Основному Законі країни. Конституцією встановлені найбільш важливі положення, що стосуються статусу народного депутата України. Законом України “Про статус народного депутата України” передбачене широке коло гарантій депутатської діяльності, що забезпечує ефективність і неупередженість здійснення депутатом своїх повноважень.

Однак, крім Конституції України (розділ 4), діяльність народних депутатів регламентується наступними правовими документами:

- чинним Регламентом Верховної Ради України;
- Законом України “Про постійні комісії Верховної Ради України”;
- Законом України “Про статус народного депутата України”;
- Законом України “Про поведінку народного депутата України (декларація про доходи)”;
- Законом України “Про попередження корупції” [79, 8].

Депутатська посада характеризується досить широкими повноваженнями і правами, які не властиві іншим посадовим особам. Виконуючи депутатські обов’язки, депутат має право на невідкладний прийом керівниками і посадовими особами органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від підпорядкування і форм власності. Крім того, народний депутат може безпосередньо відвідувати органи державної влади. При цьому особистий огляд та перевірка його речей забороняються.

Головне завдання народного депутата — це прийняття справедливих законів. Але все ж таки воно в значній мірі поступається представницьким функціям депутата, які полягають основним

чином у відстоюванні інтересів громадян, які обрали його і наділили владою діяти від їхнього імені. Одним із найскладніших і найвідповідальніших у цій діяльності є формування державного бюджету, який би відповідав потребам країни. Крім того, депутат наділений значними контрольними повноваженнями. З вищепи-саного видно, які широкі та важливі повноваження має депутат в силу свого службового становища. І. Залялова приходить до висно-вку, що широке розуміння використання службового становища було пов'язано з тим, що суб'єкт, обіймаючи відповідальну посаду і виконуючи певні обов'язки у межах своєї службової компетен-ції, в силу цього має певний авторитет, службові зв'язки з інши-ми службовими особами, здатний впливати на них, у зв'язку з цим наділений низкою фактичних можливостей, які відсутні в інших осіб, які не займають такої посади [80, 124]. Використання суб'єктом свого службового становища — це використання ним тих прав або фактичних можливостей, якими він наділений саме у зв'язку із посадою, яку він обіймає. Якби суб'єкт не займав цю посаду, то подібних можливостей він не мав би взагалі або мав у меншому ступені. Так вважають І. А. Гельфанд, Б. В. Здравомис-лов [81, 203; 82, 15].

Саме по собі виникло ще одне питання стосовно терміноло-гії. В законодавстві України і діловій практиці термін “службова особа” досить часто ідентифікується з терміном “посадова осо-ба”, хоча в Конституції України (статті 40, 42, 55, 56), Законі України “Про державну службу” та деяких інших правових актах вони не вважаються рівнозначними.

Така дискусійна ситуація існує в першу чергу тому, що за-конодавець у черговий раз змінив термінологію. Наприклад, якщо до 1 вересня 1995 р. в кримінальному законодавстві за-стосовувалися терміни “службова особа”, “службовий злочин”, то надалі ці терміни були замінені відповідно на “посадова осо-ба”, “посадовий злочин”. У новому ж КК України 2001 року йдеться про “службових осіб” та “злочини у сфері службової діяльності”.

Таким чином, сам законодавець не може визначитись, є ці поняття рівнозначними чи ні. На підтвердження цього у при-мітці до ст. 364 КК України ми читаємо, що “службовими осо-

бами є особи, які постійно чи тимчасово здійснюють функції представників влади, а також обіймають постійно чи тимчасово на підприємствах, в установах чи організаціях незалежно від форм власності посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, або виконують такі обов'язки за спеціальними повноваженнями”.

Відповідно ж до ч. 2 ст. 2 Закону України “Про державну службу” посадовими особами вважаються керівники та заступ-ники керівників державних органів та їх апарату, інші дер-жавні службовці, на яких законом або іншими нормативними актами покладено здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій. Виходячи зі змісту цього визначення, можна дійти висновку, що поняття “службова осо-ба” є, з одного боку, більш широким порівняно з поняттям “по-садова особа”.

На відміну від посадових, до службових осіб відносяться також і особи, які здійснюють функції представника влади, а та-кож обіймають посади, пов'язані з виконанням адміністративно-господарських обов'язків.

З іншого боку, поняття “службова особа” вужче від поняття “посадова особа”, оскільки до службових осіб не належать осо-би, на яких покладено здійснення консультативно-дорадчих функцій.

Зрозуміло одне, поки не існуватиме однозначності у зако-нодавстві, не існуватиме її і в теорії та практиці правових дис-циплін.

Важливо, щоб усі свої привілеї депутат використовував на благо України, а не спрямовував у русло злочинної діяльнос-ті. Адже депутатська недоторканність не привілей, а гарантія проти обмеження його статусу з метою ефективного і безпере-шкодного здійснення своїх повноважень і обов'язків. Вивчені нами статистичні дані, які узагальнені у додатках, свідчать, що у період з 2003 по 2007 роки по м. Києву за злочини у сфері зловживання, перевищення влади або службових повноважень направлено з обвинувальним висновком до суду 21 287 справ, з яких закрито було 2 140, у тому числі 1 963 справи — за пунк-тами 1, 2 ст. 6 КПК України [83].

Крім того, народні депутати, як вважає П. С. Кислий, часто за браком необхідних знань чи досвіду, порушують норми законодавства України, приписи Регламенту Верховної Ради України [79, 7]. Серед таких порушень можна назвати голосування за іншого депутата (ст. 84 Конституції України однозначно встановлює, що народний депутат повинен голосувати особисто). Ми торкаємося саме цього прикладу, тому що він стосується вкрай важливого питання. Адже така ситуація може відбуватися тоді, коли депутати порушуватимуть припис особистого голосування і голосуватимуть за позбавлення депутата недоторканності. Адже згідно зі ст. 80 Конституції України народні депутати не можуть бути без згоди Верховної Ради України притягнені до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані.

Отже, народний депутат України повинен чітко усвідомлювати свою роль і місце у процесі державотворення й державного управління: які права та обов'язки гарантовані йому Конституцією, а також які принципи він повинен відстоювати для забезпечення демократичного розвитку країни. Основний Закон Української держави здебільшого декларує засадчі наміри, які неодмінно повинні бути закріплені законами, виконання яких є обов'язковими для всіх громадян. І депутати тут не є винятком.

Розглянувши правовий статус президента і народного депутата, переходимо до розгляду правового статусу судді, адже суддя є безпосередньо суб'єктом кримінально-процесуальної діяльності.

Правовий статус суддів — це сукупність їх прав та обов'язків, закріплених та гарантованих законом. Правосуддя в Україні здійснюють професійні судді, а в окремих випадках, передбачених законом, присяжні та народні засідателі. Однак розгляд справ в апеляційному та касаційному порядку здійснюють лише професійні судді, які є носіями судової влади в Україні.

У “Новому тлумачному словнику української мови” подано таке визначення терміна “суддя” — службова особа в органах суду, яка виносить вирок у судовій справі [84, 473].

Справедливий, незалежний і гуманний суд є необхідною умовою дотримання основних прав і свобод людини у демокра-

тичному суспільстві. Особлива роль у цьому відводиться суддям, отже, на противагу іншим видам державної влади, судова влада надається судді особисто.

Основні положення статусу суддів передбачені статтями 124–131 Конституції України та законами України “Про судоустрій України” [85] від 7 лютого 2002 р., “Про статус суддів” [86] від 8 жовтня 1999 р., “Про Академію суддів України” [87] від 11 жовтня 2002 р. та “Про Вищу раду юстиції” від 15 січня 1998 р. [88].

Правовий статус судді як особи, що займає особливо відповідальне становище, в першу чергу, визначається Конституцією України, яка гарантує їм недоторканність. Але поряд з недоторканністю, якою наділені і народні депутати, і Президент України, судді гарантується незалежність. Стаття 129 Конституції України чітко зазначає, що судді при здійсненні правосуддя незалежні і підкоряються лише закону. Ми вважаємо що цей аспект необхідно дослідити, щоб створити сприятливе підґрунтя для розгляду наступних питань.

В юридичній літературі дається смислова характеристика поняття “незалежність суддів”, яка заслуговує на увагу. Наприклад, І. Л. Фойницький поділяв незалежність суду на зовнішню і внутрішню. І, якщо внутрішня незалежність, на його думку, є суто процесуальним принципом, “властивістю, яка перш за все і більше всього залежить від самих суддів” [89, 194], то “зовнішня незалежність — це та частина загальноправового принципу поділу влади, яка безпосередньо втручається в кримінальне судочинство, утворюючи тут низку процесуальних норм” [89, 195].

Дещо ширше розумів незалежність суддів В. А. Терьохін. Він звертає увагу на те, що це поняття охоплює декілька елементів: 1) незалежність суддів як носіїв судової влади лише в межах здійснення правосуддя; 2) зовнішню незалежність суддів (незалежність від зовнішніх факторів), тобто неможливість впливу на них з боку будь-якої гілки влади; 3) внутрішню незалежність (незалежність від різних факторів у середині судової системи), за якої судді є процесуально незалежними від інших суддів, їх керівників тощо; 4) особисту (морально-психологічну) незалежність, коли справедливий і об'єктивний розгляд справи залежить від моральних якостей суддів, спроможності останніх

протистояти неправомірному втручанню в їх процесуальну діяльність; 5) підзаконний характер діяльності суддів [90, 44].

Слід зауважити, що ми не випадково розглядаємо правовий статус судді через призму принципу незалежності суддів, адже суддя відіграє значну роль в кримінальному судочинстві. І можна стверджувати, що судова реформа фактично почалася тоді, коли постало питання про необхідність самостійної судової влади, яка, звичайно ж, неможлива без незалежних суддів. Судді, виступаючи, приміром, арбітрами у конфліктах між виконавчою владою і громадянином, у суперечках господарюючих суб'єктів з державними органами чи між собою, постійно перебувають під певним тиском. Ми переконані, що в таких ситуаціях, суддя, який виніс принципове рішення, повинен бути захищений від можливих безпідставних зазіхань з боку місцевих органів влади, від незаконного звільнення з посади.

Але в той же час, суддя не повинен допускати вчинків і будь-яких дій, що ганьблять звання судді і можуть викликати сумніви у його об'єктивності, неупередженості і незалежності. Суддя не вправі використовувати своє посадове становище в особистих інтересах чи інтересах інших осіб.

Гарантією незалежності є й те, що за суддею, який перебуває у відставці, зберігається звання судді і такі ж гарантії недоторканності та соціального захисту, як до його виходу у відставку.

Наступною гарантією є те, що судді наділені недоторканістю, а саме:

- 1) суддя не може без згоди Верховної Ради України бути затриманий чи заарештований до винесення обвинувального вироку судом;
- 2) суддя не може бути притягнутий до відповідальності й покараний за прийняття судового рішення або інші дії пов'язані зі здійсненням правосуддя;
- 3) суддя не може бути затриманий за підозрою у вчиненні злочину, підданий приводу чи примусово доставлений у будь-який орган у порядку провадження у справах про адміністративні правопорушення;
- 4) гарантії недоторканності поширюються на його житло, службове приміщення, особистий чи службовий транспорт, телефонні розмови, кореспонденцію, речі і документи.

Кримінальна справа щодо судді будь-якого суду може розглядатися по першій інстанції апеляційним судом, а підсудність справи визначається Головою Верховного Суду України або його заступником.

Незмінюваність судді означає, що він перебуває на посаді і здійснює свої повноваження щодо розгляду і вирішення справ до виповнення 65 років (якщо обраний безстроково) або протягом п'яти років (якщо призначений вперше). Для дострокового звільнення є передбачені законом підстави.

Суддя не може бути переведений на іншу роботу або в інший суд без його згоди, а звільнення судді з адміністративної посади не припиняє його повноважень судді.

Суспільно значущі соціальні інститути, до яких належить і судова влада, приваблюють увагу політиків, соціологів, правознавців. Останнім часом все частіше цікавляться ними і пересічні громадяни, що може пояснюватися їх підвищеною вимогою до посадових осіб, а також зростанням правосвідомості.

Збільшення кількості звернень до суду призвело до зростання навантаження на суддів. Кількість справ і матеріалів, які щомісяця надходили на розгляд до одного судді місцевого загального суду, збільшилася із 118 у 2005 році до 138 у 2006 році, а в деяких судах — сягнула 250 і більше; на розгляд до кожного судді Верховного Суду України надходило 67 справ та матеріалів; до суддів Судової палати у цивільних справах — до 150. Разом із тим, цей показник в апеляційному суді становив 9,7 справи на одного суддю. Навіть ці кількісні показники свідчать, з одного боку, про складність суддівської діяльності, з другого — про певні “перекуси” організаційних і процесуальних засад діяльності судів різних рівнів.

Незважаючи на те, що 2007 року суди загальної юрисдикції у першій інстанції розглянули 7,4 млн справ і матеріалів, що на 1 млн більше, ніж у 2005 році і більш як на 3 млн, ніж у 2001 році. При цьому на $\frac{2}{3}$ збільшилася кількість заяв громадян, які судяться з державними органами, і 80 % з цих позовів задовольняються, все-таки рейтинг довіри до судової влади серед зви-

чайних громадян — низький. 62% українців згідно з останнім опитуванням абсолютно не довіряють судовим органам [91].

Але суспільна недовіра не заважає судам продовжувати завантажуватися справами. Щомісяця суди першої інстанції розглядають від 500 до 600 тис. справ, апеляційні суди — близько 20 тис. справ. Верховний Суд України — близько 5 тис. справ щомісяця, а Вищий господарський і недавно створений Вищий адміністративний суди — приблизно до 1 тис. справ. Середнє навантаження на одного суддю в різні періоди складає від 115 до 130 справ на місяць.

Серед кримінальних справ, що розглядаються судами, традиційно 35–45 % — злочинів проти власності (крадіжки, розбої), 16–17% — справи, пов'язані з наркотиками, до 10 % — це злочини проти життя і здоров'я громадян. При цьому вирок щомісяця виноситься приблизно щодо 12 тис. кримінальних справ [92].

Як свідчить статистика, роботи у суддів ставатиме все більше й більше. При цьому суддя повинен бути незалежним. Незалежне судочинство є однією з головних ознак демократії, адже віра в державу може сформуватися лише в тому випадку, коли вона є демократичною і правовою, ставиться до громадян не як до об'єктів своїх дій, а поважає їх права і зміцнює правову стабільність, насамперед за допомогою передбачуваності своїх рішень. Якщо ж державна влада порушить права громадянина, він повинен мати можливість звернутися до незалежного суду. І ця гарантія не повинна мати жодних винятків. З цього приводу слушно зазначає суддя Мелітопольського місцевого суду Запорізької області В. Городовенко, вказуючи, що суддя повинен бути незалежним, мати чітку громадську позицію. Саме цього чекає від нього громадськість, котра має право на існування безсторонніх та незалежних суддів, які вирішували б правові питання виключно на підставі закону [93, 127].

Таким чином, суддя покликаний здійснювати свої повноваження незалежно від будь-яких пристрастей і стороннього впливу. З цією метою законодавство України закріплює спеціальні вимоги до кандидатів на посаду судді та особливий порядок їх призначення, гарантує незмінність, незалежність і недоторканність суддів. Наявність такої регламентації на конституційному

рівні відрізняє правовий статус суддів від правового статусу громадян і посадових осіб. Тим самим забезпечується автономність судової влади [94, 90].

Незалежність судді значною мірою виявляється в тому, наскільки він захищений від зазіхань на його честь, гідність, майнові права з боку не лише фізичних осіб, а й державних органів та їх посадових осіб. Держава зробила певні кроки в напрямку забезпечення незалежності суддів, у законодавчому порядку визначено деякі гарантії незалежності, але при цьому всьому це питання неодмінно потребує вдосконалення, передусім це стосується порядку порушення кримінальних справ стосовно суддів. Нам здається незбагненим той факт, що порушити кримінальну справу стосовно адвоката може лише прокурор області, а стосовно судді — будь-який представник органа досудового слідства і дізнання. Навіть за радянських часів для притягнення судді до кримінальної відповідальності з урахуванням його особливого статусу потрібно було одержати згоду Президії Верховної Ради УРСР.

Отже, ми повинні усвідомити, що незалежність судової влади є важливим питанням, яке повинне вирішуватися на рівні всієї держави. У цивілізованому світі це найголовніша гарантія неупередженого правосуддя, тобто якісного і справедливого захисту Конституції та її цінностей, забезпечення законності та правопорядку, а в цілому — підтримання стабільності в державі.

РОЗДІЛ 2

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОКРЕМИХ СЛУЖБОВИХ ОСІБ, ЯКІ ОБІЙМАЮТЬ ОСОБЛИВО ВІДПОВІДАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ

2.1. Загальні засади визначення відповідальності та її сутність

Загалом особливий порядок притягнення Президента України, народного депутата України, судді до відповідальності визначається, в першу чергу, Конституцією України, законами України “Про статус народного депутата України”, “Про статус суддів” та Регламентом Верховної Ради України. Враховуючи особливий статус зазначених осіб, зрозуміло, що будь-яка подальша їх відповідальність (у тому числі і кримінальна) починається з конституційної, тому що основи їх статусу і особливості притягнення їх до відповідальності описані першочергово саме в Основному Законі Української держави. У цьому підрозділі ми ставимо собі за мету з’ясувати, яку відповідальність поряд з конституційною нести окремі службові особи, які обіймають особливо відповідальне становище?

Відповідальність — це складна і багатозначна категорія, яка використовується і вивчається великою кількістю суспільних наук, у тому числі й юридичною.

Та незважаючи на свою так звану “популярність”, єдності наукових поглядів щодо розуміння поняття відповідальності поки що немає. Хоча це здається дивним на перший погляд, але ця ситуація цілком закономірна, оскільки предметна сфера, що уособлює в собі поняття “відповідальність”, постійно розвивається, і, як наслідок — змінюється. Навіть у межах юридичної науки цей термін визначається по-різному, залежно від специфіки діяльності суб’єкта.

У повсякденному житті поняття відповідальності носить смислове навантаження, яке приблизно однаково розуміється всіма людьми і пов’язується з виконанням обов’язку. Нам може здаватися, що цей термін у сучасному розумінні виник дуже давно, але це не так.

Вперше термін відповідальність зустрічається у французькому словнику Робера (1783–1784) та має такі значення: 1) обов’язок для міністрів залишити владу, коли законодавчий корпус їх відстороняє; 2) обов’язок відшкодувати збиток, завданий з власної провини або (у деяких випадках) визначений законом; 3) моральний чи інтелектуальний обов’язок або необхідність спокутувати провину, виконати свій обов’язок, договір [95, 7]. Як бачимо, першочергове розуміння відповідальності значною мірою збігається і з сьогоdnішнім, в якому говориться, що відповідальність — це покладений на когось або взятий на себе обов’язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чийсь дії, вчинки, слова [68, 317].

У словнику В. І. Даля воно тлумачиться як обов’язок відповідати за щось, повинність, борг, необхідність дати звіт [96, 675]. С. І. Ожегов дає інше роз’яснення: необхідність нести відповідь за поганий хід справи, за проступки [97, 401].

У науковий обіг термін відповідальність увів у XVII ст. Томас Гобс у своїй праці “Левіафан” у контексті абстрактної відповідальності громадян, що об’єднані “суспільним договором”, за діяння своєї держави [98], [99]. Надалі по-своєму розумів відповідальність І. Кант, який ототожнював її з обов’язком, а Гегель — з розумним усвідомленням нею необхідності певної лінії поведінки [100].

У літературі з філософії найчастіше поняття відповідальності використовується для характеристики поведінки соціальних суб’єктів з точки зору необхідного, належного. За цієї умови відповідальність традиційно розглядається у єдності двох аспектів — позитивного (свідоме виконання і дотримання суб’єктом вимог соціальних норм) і негативного (негативна реакція з боку суспільства на поведінку особи, яка не виконує покладені на неї обов’язки).

У розумінні сутності, змісту кримінальної відповідальності в науці кримінального процесу основними є три точки зору.

Одні автори розуміють під кримінальною відповідальністю обов'язок особи, яка вчинила злочин, зазнавати заходів державного примусу [101, 25; 102, 17; 103, 155; 104, 39]. Мається на увазі не фактичне покарання за правопорушення, засудження судом винного з наступним винесенням рішення у вигляді судимості, а лише тільки обов'язок зазнати таких заходів [105, 21]. Тобто відповідальність – це вже примусове виконання обов'язку, а особа не позбавляється права вибору щодо своєї поведінки відносно певних обов'язків.

І. С. Самощенко та М. Ф. Фарукшин дотримуються іншої точки зору, яка полягає в тому, що кримінальна відповідальність і покарання тотожні [106, 69]. Але така точка зору є застарілою і сьогодні кримінальний закон розділяє ці поняття (розділи 9, 12 КК України). Звісно покарання є головним елементом кримінальної відповідальності, як захід впливу на особу, що вчинила злочин, але не єдиним. Відповідальність передбачає також і засудження протиправного діяння шляхом публічного оголошення вироку. Також вирок має преюдиційне значення в питанні відшкодування моральної, матеріальної шкоди, адміністративної відповідальності. Також окремо виділяють питання судимості, яке має велике значення як елемент кримінальної відповідальності. Судимість викликає досить суттєві правові наслідки, зокрема правові обмеження (неможливість займати певні посади, займатися певною діяльністю, володіти зброєю, на таких осіб не розповсюджується основи звільнення від відповідальності, які передбачені статтями 47–49 КК України).

Існує інша точка зору, представники якої вважають, що кримінальна відповідальність — це кримінально-правові відносини загалом [107, 45; 108, 39]. Кримінально-правові відносини, як сукупність прав та обов'язків, виникають з моменту вчинення злочину, і сам факт злочину є юридичним фактом, який породжує такі відносини.

Кримінальна відповідальність реалізується в межах кримінальних правовідносин, але ці поняття не збігаються за зміс-

том. Коли виникають кримінально-правові відносини, один із суб'єктів цих правовідносин — особа, яка вчинила злочин — наділяється обов'язком зазнавати заходів державного примусу (хоча ці заходи можуть і не настати). А відповідальність є не обов'язком зазнавати заходів примусу, а фактом того, що особа їх зазнає.

Відповідальність стосовно до правовідносин є їх частиною і починається з моменту, коли обвинувальний вирок суду набирає законної сили. Моменти закінчення правовідносин і відповідальності збігаються при погашенні або знятті судимості. Також існує думка, згідно з якою кримінальна відповідальність — це безпосередньо сам державно-примусовий вплив. Частина вчених вважає, що самі заходи кримінально-процесуального примусу на стадії досудового слідства є елементами кримінальної відповідальності [109, 33], інші — що до заходів примусу належить тільки покладене за вирок суду [110, 179].

Конституція України містить декілька положень про відповідальність особи, які мають принциповий характер. Однією з найголовніших конституційних норм про відповідальність взагалі є ст. 61 Основного Закону держави, яка закріплює індивідуальний характер відповідальності та заборону двічі притягати до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення.

У першому випадку мова йде про те, що особа відповідає лише за свою власну поведінку, на неї не може бути покладена відповідальність за дії інших осіб і, відповідно, інші особи не повинні відповідати за її вчинки.

Що ж стосується другого аспекту, то він нас особливо цікавить. Мова йде про заборону притягати двічі до відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення. Це, зокрема, означає, що ніхто не може бути двічі покараний за один і той самий злочин (лат. “non bis in idem”). Але тут ми мусимо додати, що допускається притягнення за одне правопорушення до кількох різних видів відповідальності. Наприклад, водій, який через свою неухважність чи халатність порушив правила дорожнього руху і пошкодив інший автомобіль, змушений

буде відшкодовувати власнику пошкодженого транспорту вартість ремонту (цивільно-правова відповідальність), а за саме порушення змушений буде сплатити штраф (адміністративна відповідальність). У випадку ж поранення чи загибелі водія іншого транспортного засобу може постати питання і про кримінальну відповідальність.

Ми не випадково торкнулися цього аспекту. Адже коли мова заходить про відповідальність осіб, що обіймають особливо відповідальне становище, першочергово вони, як правило, несуть конституційно-правову відповідальність, а вже потім — скажімо, кримінальну.

Нам необхідно на теоретичному рівні дослідити підстави й основні риси, притаманні відповідальності окремих службових осіб, які обіймають особливо відповідальне становище, а згодом запропонувати своє бачення реформування законодавства в цій сфері.

У різні часи проблемі відповідальності приділяли увагу такі вчені-правознавці, як Н. О. Армаш, Я. М. Брайнін, Г. Н. Ветрова, В. Г. Капустянський, О. В. Мельник, І. Л. Петрухін, В. С. Прохоров, І. С. Самощенко, М. Ф. Фарукшин, А. І. Щербак та інші правники. Але певною прогалиною до цього часу залишається питання відповідальності зазначеної категорії осіб.

Аналіз чинного законодавства, відповідної літератури та практики дає можливість стверджувати, що сьогодні є труднощі при встановленні як суб'єкта, так і об'єкта відповідальності. Коли мова йде про певну категорію осіб, то практично неможливо встановити, хто відповідальний за ту чи іншу діяльність та її результати, за що конкретно відповідає той чи інший суб'єкт діяльності, або перед ким він відповідальний. Підтвердженням цього факту виступають результати опитування працівників органів досудового слідства, прокуратури та суду. Коли респондентам поставили запитання стосовно того, чи ефективною на сьогоднішній день є процедура притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які обіймають особливо відповідальне становище, то 318 (98,1 %) опитаних зазначили, що "процедура відповідальності за злочини осіб, які обіймають особливо

відповідальне становище, повинна чітко регламентуватися у КПК України" і лише 6 (1,9 %) опитаних не вбачали в цьому потреби.

Питання відповідальності осіб, які обіймають особливо відповідальне становище, поряд із питаннями відповідальності взагалі, на сьогодні все ще потребує теоретичного дослідження та адекватного вимогам сучасності нормативного закріплення поряд із впровадженням ефективних механізмів її реалізації. Тому ми й розглядаємо спочатку специфіку відповідальності й ті її основні види, які можуть застосовуватися до окремих службових осіб, які обіймають особливо відповідальне становище, а надалі безпосередньо перейдемо до з'ясування механізму процедури відповідальності зазначеної категорії осіб. Адже він повинен бути дієвим, а тому потребує нормативного, кодифікованого закріплення.

Це питання є вкрай важливим, тому що повноваження влади, якими наділені особи, що займають особливо відповідальне становище, дають їм більше можливостей здійснювати протиправні діяння, що робить їх більш небезпечними та ставить приватних осіб у більш беззахисне стосовно владних осіб становище. Адже зазначена категорія осіб, наділена повноваженнями влади, отримує більш легку можливість здійснювати протиправне діяння, користуючись цими повноваженнями. Крім того, вони можуть здійснювати такі злочини, які відповідно до кваліфікації не можуть бути здійснені приватними особами (найпростіший приклад — посадові злочини).

Як бачимо, відповідальність, яку несуть особи, які обіймають особливо відповідальне становище, має деякі особливості порівняно з характерними ознаками відповідальності "пересічних" громадян. Певна "знаковість" виявляється в тому, що для цієї категорії осіб характерна персональна відповідальність за реалізацію ввірених їм держаної політики та притаманних функцій. При цьому "становище посадової особи ускладнює те, що вона виступає елементом правосуб'єктності державного органу в багатьох правовідносинах..." [111, 64].

Має місце явище, коли одна особа має подвійну деліктоздатність: по-перше, несе відповідальність за здійснення ввірених

ій функцій; по-друге, несе відповідальність за особисті вчинки [112, 94]. Подібний симбіоз, з одного боку, забезпечує уявність беззаперечного та бездоганного функціонування систем органів виконавчої, законодавчої та судової влади (оскільки наперед відомо — хто є відповідальним за недоліки), а з іншого, — не виключає можливості притягнення до будь-якого іншого виду юридичної відповідальності, у тому числі й кримінальної.

Крім того, коли ми говоримо про зазначену категорію осіб, слід вказати на так звану внутрішню і зовнішню відповідальність. На нашу думку, внутрішня відповідальність — це соціальна риса особистості. Для внутрішньої відповідальності характерний вибір варіантів поведінки, який пов'язаний з вільним вибором, тобто самостійним покладенням на себе потенційного тягаря відповідальності. Внутрішня відповідальність яскраво себе проявляє під час прийняття рішень. Наприклад, суддя під час оцінки доказів керується своїм внутрішнім переконанням, диктуючи необхідність зваженого, раціонального підходу, намагаючись бути об'єктивним і справедливим.

А зовнішня відповідальність — це вже комплекс певних засобів, які застосовуються суспільством, державою чи відповідним органом від імені держави до певного суб'єкта з метою зупинення або попередження тієї поведінки, яка суперечить встановленим законом нормам.

Відповідальність взагалі — це дуже багатогранне явище, яке дає змогу співіснувати великій кількості аспектів її розгляду. Тому, коли говориться про відповідальність осіб, які обіймають особливо відповідальне становище, то необхідно обов'язково враховувати специфіку суб'єкта як представника влади.

Так, звичайно, саме усвідомлення того, що одна з осіб, якій надано особливих, спеціальних повноважень, може вчинити злочин, викликає сумбурні відчуття. З поширенням демократичних цінностей, що передбачають рівність громадян перед законом, постала необхідність нормативного закріплення відповідальності, підстав і кола суб'єктів притягнення до неї, адже в демократичному суспільстві право повинне поширюватися на усіх громадян держави однаковою мірою, а всі привілеї для окремих громадян повинні були зникнути.

Проте абстрактна правова рівність громадян перед законом стосується суто позитивних прав (природних) і не враховує переліку так званих негативних прав, що закріплюються нормативно-правовими актами і стосуються соціально-політичного статусу громадянина — посади, звання, рангу та ін. Адже, по-перше, державні посадовці мають набагато більше обов'язків і відповідальності, ніж інші громадяни, а отже, вони повинні мати і більше прав, щоб виконувати ці обов'язки. Крім того, вони також повинні мати певні правові гарантії безперешкодного виконання своїх обов'язків і від безпідставного правового переслідування. Звісно, закон гарантує захист від неправомірного притягнення до кримінальної відповідальності всім особам, але, виходячи з обов'язків покладених на таких посадових осіб, потрібні дещо інші гарантії. По-друге, на практиці ми маємо справу не стільки з законом, стільки з його реалізацією. В такому разі, коли ми маємо справу з представниками влади, то повинні враховувати і політичні мотиви. Наприклад, те правопорушення, що залишається непоміченим для звичайного громадянина, у випадку з державною посадовою особою може призвести до політичного скандалу зі складними наслідками. По-третє, вище державне керівництво повинно здійснюватися стабільно і регулярно, а позови до суду на вищих державних службовців у дрібних справах, наслідки яких не мають особливого значення для суспільства, тільки відволікатимуть службовців від їх обов'язків. Тому вищому державному керівництву надається особливий статус, який на практиці може набувати форми різноманітних пільг перед кримінальним законодавством [113, 48].

Нам слід звернути увагу на такі питання чи несуть особи, які обіймають особливо відповідальне становище поряд з конституційною і кримінальною якусь іншу, скажімо, кримінально-процесуальну відповідальність? Чи існує взагалі зазначений вид відповідальності? З цього приводу необхідно зазначити, що П. М. Рабінович виділяє цивільно-процесуальну та кримінально-процесуальну відповідальність [114, 137]. Зі свого боку В. В. Афанасьєв розрізняє такі її види: кримінально-процесуальну, цивільно-процесуальну, конституційну та адміністративну [115, 331]. І. С. Самощенко та М. Ф. Фарукшин вважають, що проце-

суальної відповідальності як самостійного виду взагалі не існує, а процесуальні заходи примусу — це або запобіжні, або заходи адміністративної відповідальності [106, 108].

Ми погоджуємося з О. Іваненко стосовно того, що термін “процесуальна відповідальність” є збірним поняттям. Єдиної процесуальної відповідальності немає і бути не може [116, 32]. Але незважаючи на те, що питання процесуальної відповідальності досліджувалося ще за часів радянської доби, воно й до цих пір залишається не вирішеним в юридичній науці. Чимало її питань детальніше розглянуті щодо правопорушень та відповідальності у сфері кримінально-процесуальних відносин. Зокрема, розроблялися поняття кримінально-процесуального правопорушення, відповідальності, співвідношення заходів кримінально-процесуальної відповідальності та заходів примусу у кримінальному процесі.

Стосовно розуміння кримінально-процесуальної відповідальності у процесуалістів також немає одностайної думки. Деякі вчені розглядають її тільки як застосування примусових заходів за кримінально-процесуальні правопорушення. Зокрема, Л. М. Коркунов зводить розуміння кримінально-процесуальної відповідальності до штрафів, які стягуються з учасників процесу, видалення із залу суду, стягнення застави на користь держави, В. Г. Капустянський розуміє її як кримінально-процесуальні відносини, що виникають між компетентними органами та особою, яка порушила вимогу закону. У зв'язку зі вчиненням кримінально-процесуального діяння правопорушник позбавляється певних прав, на нього покладаються додаткові обов'язки або це робиться одночасно [117, 101]. На думку І. Л. Петрухіна, включення в поняття кримінально-процесуальної відповідальності позитивного аспекту є неможливим [118, 62].

Ми зупинилися на питанні кримінально-процесуальної відповідальності для того, щоб підкреслити, з одного боку, обов'язок учасників процесу розуміти значення своїх дій стосовно виконання процесуальних обов'язків, а з іншого, — відповідати за наслідки своєї поведінки, у тому числі й за порушення правових

приписів. Це рівною мірою стосується й осіб, які обіймають особливо відповідальне становище. Так, скажімо, була порушена кримінальна справа за фактом вчинення злочину і в результаті розслідування з'ясувалися обставини, що вказують на причетність народного депутата. У такому випадку депутат повинен дотримуватися усіх приписів кримінально-процесуального права, звичайно ж у межах своєї недоторканності.

Необхідною передумовою притягнення суб'єкта до юридичної відповідальності є наявність у правовій нормі санкції. Порядок кримінального процесу забезпечується заходами кримінально-процесуальної відповідальності, що полягає у штрафних та правопоновлюючих санкціях. За першими відповідальність настає у вигляді покладення грошового стягнення, стягнення встановлених сум у доход держави, позбавлення учасників процесу певних прав, покладення на них додаткових обов'язків. Характернішими для кримінального процесу є поновлюючі санкції. Проте окремі вчені вважають, що кримінально-процесуальні правопорушення, головним чином, тягнуть кримінальну, адміністративну та дисциплінарну відповідальність. Тобто процесуальне право охороняється переважно санкціями матеріального права. Так, І. Л. Петрухін підкреслює, що учасники кримінального процесу, які відмовляються виконувати той чи інший обов'язок, примушуються до його виконання за допомогою засобів захисту, а не відповідальності. У кримінальному процесі існують, головним чином, тільки правопоновлюючі санкції, застосування яких, на його думку, не є заходом реалізації відповідальності. Зокрема, не є заходом такої відповідальності скасування та зміна незаконних та необґрунтованих процесуальних актів. Скасування вироку, наприклад, є типовим випадком застосування правопоновлюючої санкції як засобу захисту правопорядку. Тут відсутнє покарання, а тому не може бути й відповідальності [118, 63]. Ми не погоджуємося з такою позицією, оскільки вважаємо, що процесуальна відповідальність реалізується не тільки у штрафних санкціях. Правопоновлюючі санкції є тим же заходом відповідальності, хоча й мають дещо інший характер. Вони також заподіюють правопорушникові дискомфорт і спричиняють наслідки, які полягають

у позбавленні певних прав, зменшенні авторитету. Для судді, наприклад, скасування вироку, винесеного ним необґрунтовано, не може не вплинути на його авторитет і професійну діяльність. Г. Н. Ветрова вважає скасування незаконного процесуального рішення, повернення справи на додаткове розслідування або на новий судовий розгляд заходами кримінально-процесуальної відповідальності [119, 8–9].

Зазвичай, кримінально-процесуальні правопорушення вчиняються внаслідок бездіяльності суб'єктів кримінально-процесуальних правовідносин. Наприклад, неповнота й односторонність розслідування кримінальних справ та судового розгляду — типові порушення. Поряд із процесуальною бездіяльністю досить поширеними правопорушеннями є видання судово-слідчими органами протиправного акта, яке може вчинюватися лише у формі дії. Остання посягає на важливу сторону правопорядку — підпорядкованість правозастосовних актів закону [120, 74].

Таким чином, оскільки кримінально-процесуальне правопорушення відбувається у межах розслідування кримінальної справи та судового розгляду, його суб'єктом може бути будь-який учасник кримінального-процесу. До цих учасників можна віднести органи дізнання, досудового слідства, органи прокуратури, суди, посадових осіб названих вище органів, підозрюваних, обвинувачених, підсудних, потерпілих, експертів, адвокатів тощо.

Відомо, що стадія розслідування злочину досить тривала у часі і викликає реальні правові обмеження для обвинуваченого. Отже, ведучи мову по співвідношенню кримінально-процесуальної відповідальності та заходів процесуального примусу, варто виходити з наступного. Примус є ширшим за відповідальність, але відповідальність передбачає примус. Тому запобіжний захід — це кримінально-процесуальний примус. Однак, коли вчинено правопорушення у сфері процесуальних відносин, виникає необхідність застосування більш суворого запобіжного заходу за порушення менш суворого. Тут вже йдеться про кримінально-процесуальну відповідальність [117, 101–102]. Так, підписка про невиїзд є запобіжним заходом. У разі, якщо

підозрюваний або обвинувачений її порушують, вони підлягають більш суворому запобіжному заходу — взяттю під варту, який вже є кримінально-процесуальною відповідальністю. Найсуворішим є взяття під варту і саме тому рішення про застосування такої міри запобіжного заходу приймає суд. Інші міри запобіжного заходу (застава, підписка про невиїзд) або процесуального примусу (привід обвинуваченого в разі неявки без поважної причини, накладення арешту на майно, тимчасове відсторонення від займаної посади, грошове стягнення) також досить сильно обмежують права особи. Деякі обмеження прав особи відбуваються також під час проведення слідчих дій (допит, обшук, виїмка, накладення арешту на кореспонденцію і зняття інформації з каналів зв'язку).

З огляду на наведене можливо було б зробити висновок про те, що особа, ще перебуваючи в статусі обвинуваченого, вже понесла кримінальну відповідальність. Але відповідно до ч. 1 ст. 62 Конституції України “особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду”.

Запобіжні заходи та слідчі дії не є складовими частинами відповідальності, тому що переслідують різні цілі. Мета застосування запобіжних заходів описана в ст. 148 КПК України. Зокрема, в ч. 1 статті зазначено, що запобіжні заходи застосовуються до підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого з метою запобігти спробам ухилитися від дізнання, слідства або суду, перешкодити встановленню істини у кримінальній справі або продовжити злочинну діяльність, а також для забезпечення виконання процесуальних рішень. Метою проведення досудового слідства є об'єктивне встановлення обставин вчиненого діяння.

У своїй роботі П. С. Елькінд виділяє такі групи суб'єктів кримінально-процесуальної відповідальності:

- державні органи, які порушують, розслідують, розглядають та вирішують справи про злочин — органи дізнання, слідства, прокуратура, суд;

- громадяни, котрі мають у кримінальному процесі особистий кримінально-правовий чи цивільно-правовий інтерес — обвинувачені (підсудні), потерпілі, цивільні позивачі, цивільні відповідачі тощо;
- особи, які представляють у кримінальному процесі інтереси інших суб'єктів — захисники обвинувачених (підсудних), представники потерпілих, цивільних позивачів, цивільних відповідачів тощо;
- представники громадських організацій і трудових колективів — громадські обвинувачі, громадські захисники тощо;
- громадяни, які здійснюють допоміжні (щодо діяльності органів держави) функції;
- особи (свідки, експерти), котрі дають показання (висновки), що визначаються джерелами доказів;
- особи, які сприяють діяльності органів дізнання, слідства, прокуратури, суду в здійсненні ними слідчих і судових дій (перекладачі, поняті, секретарі судових засідань) [121, 100].

Виходячи з наведеного, варто звернути увагу на те, що серед усіх суб'єктів відповідальності особливе місце посідають державні органи. Вони є як суб'єктами, що несуть відповідальність, так і мають право їх накладати. Тільки ці органи наділені владними повноваженнями та мають право застосовувати заходи процесуального примусу і відповідальності. За своєю сутністю ці заходи полягають у психологічному, фізичному, моральному впливі на суб'єктів правопорушень та пов'язані з правовими обмеженнями майнового й особистого характеру.

Державні органи, на відміну від інших суб'єктів, несуть підвищену відповідальність за дотримання процесуальних законів. Так, згідно з КПК України, суд, прокурор, слідчий, орган дізнання повинні у кожному конкретному випадку виявлення ознак злочину застосувати всі передбачені законом заходи щодо встановлення події злочину, осіб, винних у його вчиненні, і стосовно покарання останніх. Це однаково стосується того випадку, коли заходить мова про можливість притягнення до кримінальної відповідальності чи застосування заходів процесуального

примусу щодо осіб, які обіймають особливо відповідальне становище. Виконання цих процесуальних обов'язків гарантовано кримінально-процесуальною відповідальністю. За наявності вини у діях державного органу може йтися про кримінально-процесуальну відповідальність за порушення процесуального закону. Відповідальність в цьому випадку спрямована на поновлення законності.

Таким чином, підставою кримінально-процесуальної відповідальності є винне протиправне діяння суб'єкта кримінального провадження, яке полягає у порушенні процесуальних обов'язків та спричиняє шкоду правозастосовному процесу, яке заборонено кримінально-процесуальними санкціями, тобто санкціями саме цієї галузі права.

Підставою юридичної відповідальності (у тому числі й кримінальної) є сукупність таких складових:

- фактична підстава (мова йде про сукупність юридичних фактів);
- нормативна підстава (закріплення складу правопорушення в нормативно-правовому акті).

Підставою ж настання будь-якого виду відповідальності завжди є порушення вираженого в нормі права обов'язкового правила поведінки — правопорушення. І, здавалося б, не стільки важлива черговість притягнення до певного виду відповідальності, тільки б дотримувався принцип справедливості в праві: кожна винна особа має бути покарана. Але якщо мова йде про осіб, які обіймають особливо відповідальне становище, то тут не все так просто. Оскільки спочатку вони несуть конституційну відповідальність, адже, в першу чергу, в силу свого особливого статусу порушують норми Основного Закону держави, а вже потім — кримінальну. Хоча, з іншого боку, саме порушення приписів норм кримінального права, є підставою для настання конституційної відповідальності.

Наприклад, якщо окремо розглядати самі процедури притягнення до відповідальності суддів, то вони досить різноманітні з огляду на три основні підходи, які можна вивести з природи суддівського імунітету та з його значення. Причому правопорушення дисциплінарного характеру не є об'єктом нашого ди-

сертаційного дослідження, зважаючи на специфіку предмета дослідження. Аналіз застосовуватиметься з огляду притягнення до кримінальної відповідальності суддів, які мають право недоторканності за злочини.

Згідно з першим підходом, який базується на принципові функціонального поділу влади і повної незалежності судової гілки влади, притягнення до відповідальності суддів за порушення ними чинного законодавства і зловживання службовим становищем повністю здійснюється в межах самої судової гілки влади. Зокрема, в Бразилії всі питання з усунення з посади і відставки судді вирішується самим судом, де працює цей суддя.

Основний зміст другого підходу базується на принципі, відповідно до якого усунути суддю з посади повинен той самий орган, що його призначав. Органами, що призначають суддів, можуть бути органи законодавчої, виконавчої та судової влади.

I, насамкінець, третій підхід полягає в тому, що до вирішення питання про відповідальність судді залучається весь електорат через своїх представників — депутатів. Ця процедура може називатися по-різному, але в усякому випадку мова йде про імпичмент. Суть процедури полягає в тому, що парламент розглядає питання притягнення до відповідальності суддів незважаючи на те, яким органом вони були обрані чи призначені [113, 54–55].

Особлива суспільна небезпека конституційного правопорушення полягає у підриві авторитету органів державної влади. Мабуть, саме тому у нормах конституційного законодавства ніколи немає вказівки на необхідність настання шкідливих наслідків. Ці наслідки описуються санкціями інших галузей права. І цей факт не є випадковістю. З огляду на специфічність суб'єктів конституційно-правової відповідальності як представників влади, які мають відповідний державно-правовий статус і наділені владними повноваженнями.

Традиційно в юридичній літературі виділяється кримінальна, дисциплінарна, адміністративна, цивільно-правова та матеріальна відповідальність. Конституційна відповідальність, безперечно, має з ними спільні риси. В першу чергу це стосується негативної оцінки державою діяльності громадянина, державного органу

чи посадової особи, а також засобу примусу, реалізації санкції правової норми. Але конституційна відповідальність має і свої, притаманні тільки їй риси.

Коли вживається поняття “конституційна відповідальність”, то може скластися враження, що мова йде лише про будь-яке порушення норми Конституції. Але це не зовсім так. Відомо, що норми конституційного права значні за своїм обсягом з огляду на суспільні відносини і більшість з них забезпечуються санкціями норм інших галузей права. Таким чином, порушення конституційних положень може спричинити і кримінальну, і дисциплінарну, і цивільно-правову відповідальність. Як влучно зазначає Д. Т. Шон, це залежить від характеру правопорушення, статусу суб'єкта і процедури застосування. Іншими словами, конституційна відповідальність може наставати за порушення Конституції, але не будь-яка відповідальність за її порушення є конституційною відповідальністю [122, 37].

Як вже зазначалось, норми Конституції забезпечені не тільки своїми санкціями, але й санкціями норм інших галузей права. Відомо, що будь-яка норма, при якій передбачена санкція, фактично перестає бути мірою поведінки, оскільки порушення цієї міри не спричинить належної реакції, а саме — державного примусу, який забезпечується у вигляді зворотного зв'язку регулювання порушених суспільних відносин.

Виникає ще одне цікаве запитання: яка ж саме відповідальність застосовується до осіб, які обіймають особливо відповідальне становище — конституційна чи конституційно-правова? Проводячи аналіз літератури, ми дійшли висновку, що в принципі, мова йде про один і той самий вид відповідальності. Просто ряд авторів дають дещо свої трактування. Зокрема, Н. А. Боброва і Т. Д. Зражевська вводять у науковий обіг своє бачення цих понять: державно-правова відповідальність є одним із видів юридичної відповідальності, тоді як конституційна відповідальність — це особливий вид відповідальності, яка включає в себе політичну, моральну та юридичну відповідальність [123, 69–70]. Ми не зовсім погоджуємося з таким поясненням, тому що воно містить у собі суперечність і тим самим проводить межу між зазначеними видами відповідальності.

Інші вчені однаковою мірою користуються поняттями “конституційно-правової” і “конституційної” відповідальності, не розмежовуючи їх. Безперечно правий М. В. Баглай, який зазначив: “Що ж стосується власне конституційно-правової відповідальності, то вона передбачена нормами самого конституційного права. Ця відповідальність не має ні матеріального, ні репресивного характеру. На громадянина, якщо він не є посадовою особою, ця відповідальність не поширюється” [124, 39].

Ми, в свою чергу, вживаємо термін “конституційно-правова відповідальність”, тому що маємо на меті підкреслити, що мова йде не про два види відповідальності — конституційну і правову, — а про два етапи відповідальності. Перший етап настає у випадку порушення конституційних норм державою, державними органами, посадовими особами, а другий — передбачає відповідальність за порушення норм інших галузей права. У зв’язку з тим, що мова йде про особливу категорію осіб, то слід зазначити, що їх відповідальність носить так званий двоступеневий характер. Якщо охарактеризувати це на прикладі Президента України, то відповідальність, по-перше, повинна полягати у достроковому припиненні ним повноважень, і, по-друге, повинна бути пропорційною тяжкості вчиненого злочину. Так, у ст. 111 Конституції України закріплена можливість усунення Президента України з поста в порядку імпичменту. Її відносять до однієї з форм конституційної відповідальності, акцентуючи увагу саме на факті усунення з поста, але це, так би мовити, по суті тільки “звільнення” особи від займаної посади. З огляду ж на предмет нашого дослідження, як ми вже зазначали, це одна із стадій саме “конституційно-правової відповідальності”, тому що дає можливість притягнути Президента України безпосередньо до правової відповідальності. Адже привілеї надаються Президенту України для того, щоб безперешкодно здійснювати свої прямі повноваження, а не для того, щоб, зловживаючи ними, вчиняти правопорушення.

Крім того, особливою небезпекою відрізняються ті злочини, які вчинюються суддями у сфері виконання своїх службових повноважень зі злочинною метою. Проте, якщо дослідити історію законодавства про кримінальну відповідальність суддів, то мож-

на з упевненістю стверджувати, що, за великим рахунком, ми можемо говорити про позитивні процеси розвитку суспільства на шляху до створення справедливого правосуддя. Загальновідомо, що менталітет побудови законодавства за радянської доби був таким, що складалося враження, що в більшості випадків злочини могли вчинюватися проти правосуддя, а не самими суддями.

Але не можна не відзначити прогресивне значення КК УРСР, прийнятого у 1960 р., який вперше за ознакою родового об’єкта об’єднав злочини проти правосуддя у самостійну главу VIII “Злочини проти правосуддя” [125, 93]. Ця глава містилась у Кримінальному кодексі між службовими злочинами і злочинами проти порядку управління й містила значну кількість норм, що якісно відрізнялись від норм попередніх кримінальних кодексів. Зокрема, ст. 176 КК УРСР “Винесення суддями завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови” складалась з двох частин у такій редакції: “Винесення суддями з корисливих мотивів або іншої особистої заінтересованості завідомо незаконного вироку, рішення, ухвали або постанови — карається позбавленням волі на строк до п’яти років. Те саме діяння, якщо воно спричинило тяжкі наслідки, — карається позбавленням волі на строк до восьми років”. Порівняно з КК УРСР 1922 і 1927 років. КК УРСР 1960 р. у ст. 176 встановлює відповідальність за всі види неправосудних судових актів. Передбачалася відповідальність суддів також у ст. 181¹ “Невжиття заходів безпеки щодо осіб, взятих під захист”, ст. 181² “Розголошення відомостей про заходи безпеки щодо осіб, взятих під захист”, а також у низці статей глави VII “Посадові злочини”.

А з 1 вересня 2001 р. набрав чинності новий Кримінальний кодекс України, в якому, продовжуючи досвід КК УРСР 1960 р., злочини проти правосуддя об’єднані у межах одного розділу XVIII “Злочини проти правосуддя”. Відповідальність суддів у цьому розділі встановлюється низкою статей, зокрема, ст. 375 “Постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення ухвали або постанови”. Ця стаття у ч. 1 передбачає покарання за постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного ви-

року, рішення ухвали або постанови, ч. 2 — за ті самі дії, що й ст. 176 КК УРСР 1960 р. Також суддя як спеціальний суб'єкт злочину може бути притягнутий до відповідальності за ст. 374 “Порушення права на захист”, ст. 380 “Невжиття заходів безпеки щодо осіб, взятих під захист”, ст. 381 “Розголошення відомостей про заходи безпеки щодо особи, взятої під захист”, ст. 387 “Розголошення даних досудового слідства або дізнання”, ст. 397 “Втручання в діяльність захисника чи представника особи”. Судді можуть бути також суб'єктами службових злочинів, передбачених у розділі XVII “Злочини у сфері службової діяльності”.

Проголошений сьогодні курс на укріплення правопорядку і законності як необхідних та обов'язкових умов позитивних соціально-економічних перетворень у суспільстві обумовлює необхідність реальної юридичної відповідальності посадових осіб усіх гілок влади. Стан сучасної економіки знаходиться у тісному взаємозв'язку з розпорядчими функціями посадових осіб, тому контрольні і правоохоронні органи виявляють чисельні порушення законодавства в економічній сфері. На наш погляд, у зв'язку з тим, що у КПК України не визначена чітка процедура порядку притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які обіймають особливо відповідальне становище, грубі порушення закону набувають хронічного характеру. Адже, згідно зі ст. 364, 365 КК України посадові особи можуть і повинні притягатися до кримінальної відповідальності, тоді як на практиці реально вони до відповідальності практично не притягаються. У зв'язку з цим порушується конституційний принцип рівності усіх перед законом і судом.

Держава надає певній категорії осіб (наприклад, депутатам) низку додаткових гарантій з тим, щоб вони забезпечували успішну і постійну роботу парламенту. Зокрема, у ч. 1 ст. 80 Конституції України зазначено, що народні депутати не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу чи наклеп. Це положення деталізується у Законі України “Про статус народного депутата України”, де вказано, що голосування та позиція, висловлена народним

депутатом в роботі Верховної Ради України та її органів, не може бути предметом розгляду у Верховній Раді України та її органах.

Але це зовсім не звільняє від відповідальності тих депутатів, які порушили закон. У будь-якому випадку за вчинене діяння повинна наступати відповідальність, але виключно із дотриманням правил, які чітко регламентовані законом.

2.2. Співвідношення понять “пільга”, “привілей” та “імунітет” у кримінальному процесі

У посібнику мова йде про осіб, які обіймають особливо відповідальне становище, та в силу своїх обов'язків наділені додатковими гарантіями. Характеризуючи їх особливий статус різні автори вживають різноманітні терміни: привілеї, імунітет, пільги. У законодавстві щодо цих осіб чітко зазначено, що вони користуються недоторканністю. Тому ми спробуємо розібратися в усіх цих дефініціях, щоб внести максимум зрозумілого і тим самим позбутися низки суперечностей.

Особливим різновидом недоторканності особи є правова недоторканність, яка виступає, в свою чергу, складовою частиною правового імунітету. Імунітет являє собою самостійний правовий засіб держави, за допомогою якого вона надає чітко зазначеним у законі особам, які обіймають особливо відповідальне становище дещо ширших прав, але натомість покладає і важливіші обов'язки у міждержавних, державних і суспільних відносинах. Разом з правовими імунітетами систему виключних прав складають правові пільги і привілеї.

Якщо проаналізувати спеціальну літературу як вітчизняних, так і зарубіжних авторів, то, в першу чергу, звертає на себе увагу той факт, що поняття “пільга”, “привілей” та “імунітет” органічно пов'язані.

Термін “імунітет” в його юридичному значенні був відомий ще римському праву та означав звільнення від податків або громадських повинностей, яке міг надати Сенат, а потім імператор окремій особі, соціальній категорії або общині [126, 146].

У феодальному праві імунітетом називали привілей феодала або звільнення від королівського суду населення належних феодалам земель, повне або часткове звільнення від сплати державних податків з передачею відповідних повноважень васалам. Це було обумовлено політичною роздробленістю, яка існувала в ті часи, відсутністю сильної централізованої влади, що змушувало монарха визнавати за феодалами ті права, якими вони фактично користувалися. З посиленням централізованої влади цей інститут поступово зник [127, 553].

Якщо прослідкувати етимологію цього поняття, то відповідно до традицій західноєвропейських мов десь приблизно з XVIII століття термін “імунітет” трактувався у двох значеннях: 1) пільга, звільнення від повинностей; 2) парламентська недоторканність” [128, 78].

В. В. Дубічинський визначає пільгу як “повне або часткове звільнення від дотримання встановлених законом загальних правил, виконання яких є обов’язковим” [129, 548], привілей — як “пільгу, надану окремим особам, групам людей” [129, 583], а імунітет — як “виключне право не підлягати деяким загальним законам, що надається особам, які посідають особливе становище в державі” [129, 298].

Р. З. Лівшиц справедливо зазначає, що встановлення пільг — це типовий прийом правового регулювання, засіб правової диференціації. За допомогою пільг законодавець виділяє становище тієї чи іншої групи громадян у певній області суспільних відносин [130, 298]. Інакше кажучи, пільги наділяють привілеями окремі категорії осіб.

Наперед зазначимо, що у правовій літературі немає чіткого визначення пільги. Одні автори визначають її як різновид спеціальних прав громадян, тобто мається на увазі, що певній групі населення надається більш високий рівень прав у порівнянні з іншими. Інші автори розглядають її як своєрідне захочення у вигляді звільнення від певних обов’язків. Нам здається, що не можна категорично і остаточно зайняти одну з позицій. Слід вказати на те, що пільгу можна розглядати з двох сторін: у першому випадку покращення правового становища особи може відбуватися при збільшенні прав, а в другому — при зменшенні обов’язків.

А. В. Малько визначає правову пільгу як правомірне спрощення становища суб’єкта, яке дозволяє йому цілком задовольняти свої інтереси і виражається як у наданні додаткових прав, так і в звільненні від обов’язків [131, 8].

В той же час, детально описавши пільги, А. В. Малько категорично виступає проти існування привілеїв. Він зауважує, що “привілеї — це негативне відхилення, не встановлене у законі, найчастіше неправомірне, покликане покращувати становище яких-небудь суб’єктів з одночасним погіршенням становища інших. У суспільному розумінні привілеї асоціюються з надмірним отриманням блага керівниками (номенклатурою) в обхід закону. Привілеї створюються тихо або за неписаним рішенням, або на підставі можливих закритих нормативних актів” [131, 9].

Не можна погодитись з такою позицією, тому що розглядаючи правовий статус осіб, які обіймають особливо відповідальне становище, ми неодноразово зазначали, що будь-які додаткові права, які надаються цим особам, тягнуть за собою виконання ними додаткових обов’язків. Крім того, будь-які додаткові гарантії чи обмеження чітко описані у законі і, в першу чергу, в Основному Законі держави. Наприклад, вищому державному керівництву надається особливий статус, який на практиці може набувати форми різноманітних пільг перед кримінальним законодавством. Водночас слід зазначити, що у демократичній і правовій державі, якою названа в Конституції Україна, всі громадяни рівні перед законом. І хоча на перший погляд у сучасних демократичних державах вважається неприпустимим, щоб певні категорії громадян мали привілеї щодо інших, нерівність є дещо формальною. Тому що в цій ситуації нерівномірність розподілу прав і обов’язків між громадянами покликаний компенсувати інститут політичної і конституційно-правової відповідальності, окремим різновидом якої є імпичмент. Наприклад, якщо Президент України вчинив злочин, то у порядку імпичменту його позбавляють особливого становища і, як наслідок, — додаткових прав. Тому ми вважаємо позицію А. В. Малька занадто категоричною.

Але в той же час, коли імунітети і привілеї сприймаються як винятки і переваги для окремих категорій осіб у сфері

кримінального процесу, то цілком закономірним є виникнення питання про співвідношення імунітетів, привілеїв і пільг з принципом рівності громадян перед законом і судом. Цей принцип закріплений у ст. 16 КПК України, відповідно до якої правосуддя в кримінальних справах здійснюється на засадах рівності громадян перед законом і судом незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин. Крім того, у зв'язку з тим, що цей принцип є конституційним, то варто підкреслити, що в першу чергу він знайшов своє відображення у ст. 24 Конституції України.

Деякі автори вважають норми, що стосуються імунітетів та привілеїв такими, що суперечать принципу рівності громадян перед законом і судом. Наприклад, В. І. Руднев стверджує, що “частина положень, які містять норми про імунітет депутатів, суддів, прокурора, є відступом від конституційного принципу рівності усіх громадян перед законом і судом...” [132, 28]. Висловивши таку позицію у науковій статті, В.І. Руднев дотримувався і в подальшому, зокрема, у своєму дисертаційному дослідженні [133].

Тотожного погляду дотримується і К. Ф. Гуценко, який вважає, що коло осіб, які користуються імунітетом і привілеями в кримінальному процесі “порівняно широке і має тенденцію до подальшого розширення” [134, 45].

Але існують й інші погляди стосовно цієї проблеми. М. Н. Козюк зазначає, що “привілеї — це різновид пільгового способу регулювання суспільних відносин, коли перевага встановлюється, як правило, виключною нормою, і коли законодавець свідомо чи несвідомо допускає значне покращення становища суб'єктів” [135, 116].

Зовсім іншу позицію займає Р. Х. Якупов, який вважає, що “будь-який принцип — це загальне правило з винятками. Ці винятки виступають не в якості виключень із принципів, а в якості необхідної складової частини його змісту”. Беручи до уваги дану обставину, автор стверджує, будь-який принцип регулює “співвідношення двох систем правових норм, що конкурують

між собою — загальних і виключних...”. Правові норми, які стосуються особливого порядку затримання, арешту, притягнення до кримінальної відповідальності тощо президента, народних депутатів, суддів, народних засідателів та інших категорій осіб, є виключними нормами” [136, 73]. Тому важливою загальною правовою ознакою імунітетів і привілеїв варто визнати те, що всі вони регулюються виключними (спеціальними) нормами. Із зазначеного слідує, що імунітети і привілеї передбачаються такими правовими нормами, поширюються на таких осіб, на які є прямі вказівки в законі і тільки в тому обсязі, в якому вони передбачені такими законами. Цей висновок, стосуючись всіх видів імунітетів, базується на загальному правилі, відповідно до якого розширене тлумачення спеціальних норм або їх застосування за аналогією не допускається [136, 31].

Не можна не вказати на той факт, що одні автори розглядають привілеї та імунітети як синоніми [137, 327; 138, 169], інші, на нашу думку, справедливо розмежовують ці поняття [139, 12; 140, 10–13].

Своєрідну позицію щодо розуміння цього питання займає В. Г. Даєв. Він визначає імунітети як сукупність привілеїв, при цьому розмежовуючи їх, та справедливо стверджує, що з огляду кримінально-процесуальних імунітетів: 1) окремі особи звільняються від виконання деяких процесуальних обов'язків; 2) для деяких категорій осіб встановлюються особливі гарантії обґрунтованості застосування щодо них засобів процесуального примусу чи притягнення до відповідальності [141, 48].

Цілком прийнятною нам здається думка Ф. А. Агаєва згідно з якою імунітет — це так зване збірне поняття, яке “включає в себе власне імунітети, особливі права, пільги, переваги, привілеї, які визначаються в міжнародному праві як винятки із загальних правил юрисдикції” [142, 138]. На думку автора, виходить, що не варто проводити якісь чіткі межі між вказаними категоріями, так як всі вони потрапляють під загальну категорію “винятки із загальних правил”. Ф. А. Агаєва намагається підкреслити, що ні процесуального привілею, ні процесуального

імунітету не існує у “чистому” вигляді. Кожна з цих категорій представляє собою сукупність правил, які наділені ознаками як імунітету, так і привілею чи пільги.

Проаналізувавши погляди низки авторів можна побачити, що “пільга”, “привілей” та “імунітет” наділені деякими спільними рисами: вони надаються конкретній особі чи колу осіб у вигляді виключного права і виступають як виключна перевага.

Правові пільги покликані досягати поставлених перед ними цілей і при цьому виконують дві основні функції: компенсаційну та стимулюючу. В них найбільш яскраво виявляються завдання пільгового регулювання, його юридична природа і соціальне призначення. Як і будь-який інший правовий стимул, пільги виконують, крім названих, також забезпечувальну, виховну, комунікативну функції. Серед функцій пільг можна назвати наступні функції: соціального контролю, мотиваційну, ціннісно-орієнтуючу, розподільчу.

У процесі використання пільг повинна спостерігатися певна ієрархія індивідуальних інтересів. У зв'язку з цим можна визначити наступні групи інтересів: 1) первинні інтереси, які пов'язані із забезпеченням життєдіяльності індивідів як певного біологічного виду; 2) вторинні інтереси, продиктовані забезпеченням необхідного рівня існування суб'єкта в суспільстві; 3) інтереси, спрямовані на реалізацію соціальних перспектив особистості.

Питання, що стосується привілеїв, досліджувалося у різноманітних аспектах (філософсько-політичному [143, 49], економічному [144, 58], правовому [145, 182; 146, 24–25]). Але й на сьогодні воно залишається гостро актуальним і останнім часом все частіше розглядається в наступних сферах науки: етиці, соціології, політології, філософії, журналістиці, історії і, звичайно ж, праві. Слід зауважити, що це не є випадковим, адже наша країна довгий час перебувала в епосі тоталітаризму, потім переживала етап “перебудови”, а зараз ми стоїмо на шляху становлення правової держави, громадянського суспільства і нашим основним завданням є підвищення його правової і політичної культури.

Коли мова заходить про привілеї по відношенню щодо посадових осіб, то вони уявляються у вигляді пільг для конкретного кола суб'єктів і в першу чергу з тим, щоб зазначені суб'єкти могли реалізовувати свої владні повноваження, якими вони наділені в силу своїх професійних обов'язків. Як бачимо, між пільгами і привілеями є ряд спільного. І щоб найкраще дослідити їх правову природу їх потрібно співставити.

Необхідно підкреслити, що існують деякі спільні ознаки між названими категоріями. С. В. Лукошкіна називає наступні:

- а) вони дозволяють полегшити становище відповідних суб'єктів, розширюють можливості по задоволенню тих чи інших інтересів. Безумовно, на це спрямовані, зокрема, як пільги для військовослужбовців, так і привілеї для депутатів (наприклад, право безкоштовного проїзду по країні у службових цілях);
- б) обидві названі категорії є правостимулюючими засобами, які спонукають до певної поведінки і несуть позитивну правову підтримку (наприклад, якісні соціальні пільги, безумовно, відіграють стимулюючу роль і створюють нормальні умови життя населення, в той же час, привілеї виступають необхідним елементом правового стимулювання ефективного управлінського процесу праці);
- в) обидва названі засоби виступають відповідними винятковими, правовими винятками із загальних правил для тих чи інших осіб (наприклад, пільги для пенсіонерів, а також суддівський імунітет дозволяє оцінити ці переваги як особливі, виняткові, такі, що виділяються із загальних юридичних канонів);
- г) вони виступають як правовий метод розподілу юридичного статусу тих чи інших осіб, які ними наділяються (пільги для ветеранів війни і т. п., а також привілеї дипломатичних представників обумовлюють їх певне правове становище) [147, 18].

Таким чином, привілеї багато в чому схожі на пільги і складають разом з імунітетом єдину систему юридичних переваг. У зв'язку з цим, цілком слушно зазначає І. І. Кравченко:

“Пільги і привілеї — це одна система... в принципі вони один від одного мало чим відрізняються”. Отже, “не так легко, а то й зовсім неможливо провести чітку межу між пільгами і привілеями” [143, 49, 63].

Подібної точки зору дотримуються Ф. А. Агаєв і В. Н. Галузо вважаючи, що суворого розмежування імунітетів — пільг і привілеїв — винятків із загального правила в міжнародній договірній практиці, а також і у внутрішньому законодавстві, не проводиться. Думається, що це положення пояснюється тим, що кожний процесуальний імунітет і кожна процесуальна гарантія не існує у “чистому” вигляді. Кожна з них являє собою сукупність правил, які володіють ознаками як імунітету, так і привілею у власному значенні [140, 11].

Та незважаючи на те, що в них багато спільних рис, існує низка моментів, які звертають на себе увагу. Так, на думку В. П. Казимирчука, пільги потрібні як для того, щоб підтримувати стабільність у суспільстві, так і для того, щоб створити легітимність, тобто довіру суспільства до тієї влади, яка захищає цих людей. Що ж стосується привілеїв, то вони можуть поширюватися тільки на тих, хто знаходиться біля влади і вершить владу [143, 55]. Це твердження, на нашу думку, є занадто категоричним. Однак привілеями наділяються не лише високопоставлені особи, але й окремі громадяни. Автор дещо абстрагує, адже як правило пільги зорієнтовані на певне коло суб'єктів, а привілеї залишаються за політичною елітою, державними органами і посадовими особами.

У той же час пільги використовуються більш широко порівняно з привілеями. Ця ситуація є цілком природною, адже, якби було навпаки, порушувався б баланс і привілеї домінували б над такими основними принципами права як законність, справедливість, рівність, що є недопустимим.

Цілком логічно зараз згадати правовий стимул і правові обмеження. В. М. Ведяхін визначає правові стимули як правові норми, що сприяють розвитку потрібних для суспільства, держави в певний момент суспільних відносин, норми, які стимулюють як звичайну, так і підвищену правомірну діяльність

людей і її результати [148, 17]. Інакше кажучи, правовий стимул виступає у якості заохочення, що сприяє появі у суб'єкта моделі поведінки, яка є не тільки безпечною, але й соціально корисною.

Правові обмеження — це правове стримування протизаконного діяння, яке створює умови для задоволення суспільних інтересів у результаті охорони і захисту; це встановлені у праві межі, у межах яких особи повинні діяти, це виняток певних можливостей в їх діяльності [149, 483].

Таким чином, можна дійти висновку, що в той час, як правові стимули сприяють правомірній поведінці, яка є соціально-активною та вигідною як для особи, так і для суспільства, правові обмеження — стримують особу від протиправного задоволення своїх власних інтересів, які можуть бути корисні для особи, але небажані і шкідливі для інших громадян й суспільства в цілому.

Отже, можна з упевненістю стверджувати, що важливими стимулюючими засобами в механізмі правового впливу виступають пільги, привілеї та імунітети. І будучи пов'язаними з використанням цілеспрямованих засобів і методів впливу зовнішнього середовища на внутрішні імпульси людини, стимули в праві виступають як правові норми, які надають різні соціальні блага, покликані задовольняти інтереси індивіда, колективу в залежності від вибору чи варіанту поведінки, який в більшій чи меншій мірі відповідає інтересам держави, потребам суспільства.

На сьогодні, як нам здається, населення є більш обізнаним зі стимулами (приміром, пільгами) набагато краще, ніж з обмеженнями у вигляді санкцій за неправомірну поведінку. Тому в суспільстві і складається ситуація, за якої інформація про правові стимули впливає на суспільство більш активно, ніж інші засоби впливу, адже в розумінні пересічного громадянина будь-які переваги сприяють покращенню соціального становища і, як наслідок, — матеріального достатку.

Пільги, привілеї та імунітети — це не забаганка нашого законодавства. Як ми вже зазначали, перелічені категорії повинні і є чітко регламентованими у конституціях, законах і нормах міжнародного права.

Наприклад, у ст. 5 Протоколу до Генеральної угоди про привілеї й імунітети Ради Європи, прийнятої 6 листопада 1952 р. встановлено, що “привілеї та імунітети надаються представникам Членів не у власних інтересах відповідних осіб, а для забезпечення виконання ними обов’язків, пов’язаних з Радою Європи” [150]. Згідно зі ст. 40 Статуту Ради Європи (1949 р.) [151], “Рада Європи, представники Членів і секретаріат користуються на території Членів такими привілеями та імунітетами, які розумно необхідні для виконання ними своїх обов’язків”. А відповідно до ст. 6 Четвертого протоколу до Генеральної угоди про привілеї та імунітети Ради Європи від 16 грудня 1961 р., “привілеї та імунітети надаються суддям не для їх особистої вигоди, а з метою забезпечення незалежного здійснення їх функцій” [152].

Пільги й привілеї пов’язують і гармонізують різноманітні інтереси, дають змогу їх задовольняти, розподіляючи соціальні блага і, тим самим, сприяючи нормальному розвитку як окремого громадянина, так і суспільства в цілому. З одного боку, вони встановлюються для тих суб’єктів, конкретні інтереси яких у межах загальних правил не можуть отримати належного забезпечення і захисту, оскільки вони характеризуються певними особливостями (станом здоров’я, віком, статтю тощо). Але нас більше цікавить другий бік цього питання, який стосується переваг, що надаються тим суб’єктам, у соціально-корисній діяльності яких зацікавлена і держава, і кожен громадянин зокрема. Такі привілеї в своїй більшості зорієнтовані на політичну еліту, на органи влади, виступаючи більш детальними і персоніфікованими юридичними засобами.

З огляду на ті соціальні ролі, які виконують різні суб’єкти в суспільстві, законодавець може вдало використовувати такі інструменти як пільги і привілеї. З одного боку, за допомогою пільг може намагатися вирівняти фактичну нерівність між деякими категоріями осіб, а з іншого — за допомогою привілеїв юридично підкреслити тих, кому це необхідно для повноцінного здійснення специфічних обов’язків. У той же час, не можна категорично заперечувати думку В. М. Межуєва стосовно того,

що “між пільгами і привілеями та суттєва відмінність, що перші в якійсь мірі пом’якшують існування фактичної нерівності, а другі додають до фактичної нерівності ще й формальну, ніби підносячи цю нерівність у закон” [143, 51]. З цим не можна повністю погодитись, адже з метою найбільш ефективного і якісного здійснення своїх службових обов’язків, незалежного виконання офіційних функцій є необхідними такі юридичні переваги як привілеї та імунітети. І хоча ці категорії в цілому уособлюють нерівність — без них неможливо обійтись. Адже наша країна вже пережила той період, коли намагалися всіх рівняти по одній планці, коли навмисно відбирали блага в одних і віддавали їх іншим, аби тільки не була помітною різниця. І немає нічого дивного в тому, що, приміром, Президент України наділений низкою особливих повноважень. Адже на відміну від пересічного громадянина, він представляє нашу країну на міжнародній арені, оголошує надзвичайний стан, є Верховним Головнокомандуючим Збройних сил України тощо. І невже необхідно вважати нерівністю той факт, що особа, яка обрана нами ж, яка забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави є носієм певних привілеїв безпідставно?

Привілеї для політичної еліти, як бачимо, мають об’єктивні причини і пов’язані з природою тих обов’язків, які вони виконують. Таке неоднозначне відношення до привілеїв і пільг склалося історично. І, можливо, саме тому, що в різні часи вони трактувалися не зовсім однаково. Проте згадки про них вже є в Законах XII таблиць. Зокрема, в ст. 1 таблиці III зазначається, що “нехай боржнику дадуть 30 пільгових днів після визнання ним боргу чи після винесення проти нього судового рішення”; в ст. 1–2 таблиці IX встановлено, що “привілеїв, тобто переваг на свою користь, нехай не запитують” [153, 47, 54].

У свою чергу, термін імунітет в його юридичному значенні був відомий ще в римському праві і означав звільнення від податків чи громадських повинностей, яке міг надати Сенат, а потім імператор окремій особі, соціальній категорії чи общині. Ще давньоримські юристи вказували на те, що “особливе право (*jus singulare*) — це те,

яке введене владою, що встановила його, відхиляючись від точного змісту (загальних норм) для задоволення якої-небудь потреби” [154, 261]. Інакше кажучи, імунітети створюють низку винятків із загальних правил. З іншого боку, слушним буде твердження, що у випадках, які не регламентовані тими чи іншими правовими нормами про імунітет, застосовуються загальні правила.

Пізніше, практично в усіх країнах Європи використовували привілеї як засоби, що певним чином могли впорядкувати стосунки між феодалами і чиновниками. Але у будь-якому випадку скрізь привілеї характеризували статус суб'єкта, його службову роль в ієрархії влади. У середньовічних містах приймаються спеціальні акти, в яких ці привілеї надаються і підтверджуються королями та імператорами. Наприклад, у праві м. Шпейера передбачено наступне: “Привілей, наданий Генріхом V” від 14 серпня 1111 р., “Фрідріх I підтверджує привілей Генріха V” від 27 травня 1182 р. [155, 28].

В умовах феодального російського суспільства привілеї загалом мали становий характер. Саме право цього періоду недарма називають правом привілеїв. Але станові привілеї розподіляли суспільство на класи, цим самим перешкоджаючи розвитку політичної свободи.

Подібні привілеї дуже часто виступали необґрунтовані переваги для обраних за рахунок одночасного обмеження прав більшості громадян. Все це і призвело, як ми вважаємо, до того, що у буденній свідомості людини саме слово “привілей” стало асоціюватися з нерівністю і все більше викликало до себе негативне ставлення з боку більшої частини населення. Тому, мабуть, не випадково за часів радянської влади названий термін практично не використовувався законодавцем.

Але не можна стверджувати, що абсолютно змінилася ситуація на сьогодні у законодавстві нашої незалежної держави. Сучасне українське право хоча й вживає поняття “пільга” і “привілей”, але не занадто широко. Так, наприклад, їх можна зустріти в таких законах України: “Про внесення змін до Закону України “Про вибори народних депутатів” № 2777-IV від 7 липня 2005р. [156], “Про внесення змін до Закону Украї-

ни “Про вибори Президента України” № 630-IV від 18 березня 2004 р. [157]. Що ж стосується пільги, то вона вживається у нашому законодавстві переважно в податково-економічній сфері. Зокрема, ст. 6 Закону України “Про податок з доходу фізичних осіб” № 889-V від 22 травня 2003р. містить перелік соціальних пільг [158].

Поступово зазначені категорії будуть знаходити своє законне, кодифіковане місце у законодавстві нашої країни, адже Україна стоїть на шляху інтеграції у світову економіку, в якій роль цього юридичного інструменту все більше зростає. Яскравим прикладом цього може служити Угода між Кабінетом Міністрів України та Організацією економічного співробітництва та розвитку щодо привілеїв, імунітетів та пільг, наданих Організації, яка була підписана у Парижі 12 грудня 1997 р. і ратифікована Верховною Радою України 7 липня 1999 р. Законом України № 850- XIV. У ст. 15 зазначеної угоди говориться, що “привілеї, імунітети та пільги надаються службовцям і експертам в інтересах Організації, а не заради особистої користі. Генеральний Секретар Організації має права та повноваження звільнити від імунітету будь-яку офіційну особу або експерта, якщо, на його думку, імунітет цього службовця або експерта стане на перешкоді процесу правосуддя і таке звільнення не зашкодить інтересам Організації” [159].

Більше того, 19 жовтня 2006 р. Верховна Рада України прийняла Закон України “Про приєднання України до Угоди про привілеї Міжнародного кримінального суду”. Відповідно до Угоди країни-учасниці Римського статуту Міжнародного кримінального суду і посадові особи цього суду наділяються привілеями та імунітетами, які загалом подібні до привілеїв та імунітетів дипломатичних агентів, які встановлені Віденською Конвенцією про дипломатичні зносини від 18 квітня 1961 р. (була ратифікована Президією Верховної Ради УРСР 21 березня 1964 р.) [160]. Привілеї й імунітети передбачаються також для майна, прибутків, активів, угод та операцій згаданого Суду.

У той же час слід зазначити, що в іноземній практиці є дещо свої особливості розуміння і використання пільг, при-

вілеїв та імунітетів як юридичних засобів. Американський вчений Л. Мейзер вважає, що пільги загалом доповнюють вже існуючі привілеї, про обґрунтованість яких можна судити з точки зору доцільності їх надання. Він розглядає привілеї як переваги, які закріплені в законодавстві, а пільги — як встановлені окрім привілеїв додаткові права, що містяться в актах судової правотворчості (прецедентах), деяких адміністративних документах, договорах. Система пільг постійно змінюється залежно від конкретних обставин та умов суспільного розвитку, тоді як система привілеїв, навпаки, відрізняється більшою стабільністю, тому що за її допомогою досягається диференційований підхід законодавця до питань монопольної, митної, національної, соціальної чи будь-якої іншої політики. Чіткого розмежування між привілеями і пільгами автор не проводить, зазначаючи, що поняття “привілею” більш традиційне для американського права, тоді як поняття “пільга” почало вживатися набагато пізніше. Категорії “привілеї”, “пільга”, “перевага”, “імунітет” розглядаються як тотожні [161, 27].

Така ситуація спостерігається не тільки в США, а й в інших країнах англосаксонської системи права (Великобританія, Канада, Австралія, Нова Зеландія тощо). Тобто, якщо мова йде про якісь переваги, то найчастіше надається перевага поняттю “привілеї”.

Також варто зазначити, що законодавець у країнах з романо-германською правовою системою (зокрема, Португалія, Франція, Італія, Іспанія тощо), чіткої позиції щодо питання співвідношення понять “привілеї” і “пільга” не дотримується [162, 326, 336, 402, 456].

Таким чином, на підставі аналізу наукових праць, законодавства зарубіжних країн та України, можна сміливо дійти висновку про те, що поняття “імунітет” розкривається за допомогою таких близьких до нього за значенням синонімів, як особливі права, привілеї, пільги, переваги.

Проаналізувавши їх сутність, можна виділити низку ознак, які є однаково характерними для всіх цих категорій:

- 1) за допомогою них створюється спеціальний правовий режим, який покращує становище відповідних суб'єктів, розширюючи можливості для задоволення тих чи інших інтересів;
- 2) коло суб'єктів, на яких поширюється спеціальний правовий режим, повинно бути чітко визначеним у законодавчих актах як на міжнародному, так і на державному рівнях;
- 3) зазначені категорії повинні бути так званими правостимулюючими засобами;
- 4) правостимулюючі засоби мусять мати позитивну правову мотивацію і спонукати до конкретно визначеної поведінки;
- 5) ці засоби є гарантією нормальної діяльності, сприяють здійсненню певними категоріями осіб тих чи інших обов'язків (чітко визначених у законі);
- 6) виступають своєрідними правомірними винятками із загальних правил, так званими відхиленнями від єдиних, типових правил нормативного регулювання, які встановлені компетентними органами у спеціальних нормах;
- 7) у жодному разі не порушують принцип рівності громадян перед законом і судом;
- 8) зазначені інститути являють собою певний метод розмежування юридичного статусу суб'єктів, на які вони поширюються.

Хочемо зазначити, що незважаючи на те, що ні Конституція України, ні КПК України, ні закони, які описують правовий статус осіб, що обіймають особливо відповідальне становище, чітко не вживають термін імунітет. Проте, у зв'язку з тим, що наші науковці найчастіше користуються саме ним, ми не порушуватимемо даного підходу [163, 3–15; 164, 77–80; 165, 3–17].

Якщо говорити про імунітети осіб, які обіймають особливо відповідальне становище, то варто пам'ятати, що вони як інститути державного права включають в себе більш широке коло норм, ніж ті з них, які застосовуються в кримінальному процесі. Так, поряд із нормами про неможливість притягнення народного депутата до кримінальної відповідальності, його за-

тримання, арешт, обшук чи допит без згоди на то Верховної Ради України діють й інші норми, які мають процесуальне значення. Державно-правовий інститут депутата і суддів включає в себе також норми про обов'язкове державне страхування, про компенсацію завданої їм шкоди здоров'ю, про звільнення народного депутата на строк виконання своїх повноважень від призову на військову або альтернативну (невійськову) службу, а також від призову на навчальні (або перевірні) та спеціальні збори тощо.

Таким чином, частина норм державно-правового інституту імунітету осіб, що обіймають особливо відповідальне становище, виконують подвійну функцію, регулюють кримінально-процесуальні відносини, з одного боку, і державно-правові відносини, з іншого боку. Така подвійна роль правових норм у регулюванні правових відносин — суттєва ознака, яка дає можливість нам з упевненістю стверджувати, що мова йде не тільки про державно-правовий інститут імунітету зазначених осіб, але й про норми, які претендують на статус самостійного кримінально-процесуального інституту. Однак, як ми вже зазначали, на сьогоднішній день останні не зазначені у чинному КПК України. А звідси слідує, що сам інститут не отримав належного юридичного оформлення. Тому не випадково кримінально-процесуальні норми імунітету осіб, які обіймають особливо відповідальне становище досліджуються крізь призму інститутів затримання підозрюваного, арешту обвинуваченого в якості запобіжного заходу, пред'явлення обвинувачення, обшуку, допиту та інших процесуальних дій.

На сьогодні в юриспруденції досить поширеним є визначення імунітету як права особи або винятку із загальних правил щодо звільнення від певного обов'язку чи покарання. У даному випадку ще раз хочемо наголосити на запропонованому В. Г. Даєвим визначенні, з яким загалом можна погодитись. На його думку під імунітетом у кримінальному процесі слід розуміти, по-перше, звільнення окремих осіб від виконання певних процесуальних обов'язків; по-друге, встановлення для деяких категорій осіб особливих гарантій обґрунтованості застосування до них заходів процесуального примусу або притягнення до відповідальності [141, 48].

А. Ф. Агаєв та В. Н. Галузо вважають, що процесуальні імунітети є багатоступеневим об'єднанням процесуально-правових інститутів і субінститутів, норми яких регулюють особливий (ускладнений) порядок кримінального судочинства, що виражається в установленні винятків із загального порядку судочинства і особливих юридичних переваг для окремих категорій громадян та іноземців. З огляду на особливе призначення імунітетів у кримінальному процесі, вони є додатковими процесуальними гарантіями законності та обґрунтованості залучення громадян у сферу кримінального судочинства і застосування до них заходів процесуального примусу та інших правообмежень [140, 21].

Вважається доцільним визначити імунітет у кримінальному судочинстві як процесуально-правовий інститут, норми якого спрямовані на вирішення завдань кримінального процесу і реалізацію його принципів й передбачають звільнення певних суб'єктів від процесуальних обов'язків, ускладнений порядок притягнення до кримінальної відповідальності й застосування заходів процесуального примусу.

Варто враховувати той факт, що імунітети, пов'язані зі звільненням конкретно встановлених у нормах міжнародного права, Конституції України та законах осіб від певних обов'язків і відповідальності, покликані забезпечувати виконання покладених на них функцій. Тому цілком зрозуміло, що імунітет в жодному разі не повинен мати абсолютного характеру і в низці випадків повинен скасовуватися, обмежуватися, або ж особа в силу власного усвідомлення могла від нього відмовитися. В першу чергу, це стосується тієї ситуації, коли мова заходить про відповідальність.

На сьогодні у законодавстві лише фіксується сама можливість застосування засобів юридичної відповідальності. Однак механізм її практичної реалізації відсутній або ж містить в собі стільки суперечностей, що унеможливорює її здійснення. Зокрема, у ч. 1 ст. 111 Конституції України зазначено, що Президент України може бути усунений із поста Верховною Радою України в порядку імпічменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину. В той же час процедура імпічменту настільки

складна і незрозуміла, що практично здійснити її неможливо. На притягнення до кримінальної відповідальності народного депутата потрібна згода Верховної Ради. Відразу ж виникає низка моментів, що наштовхує на думку якраз стосовно абсолютизації його імунітету як вродженого права.

Як бачимо, у нормах права не завжди повно і всебічно відображена система найбільш загальних, типових і в той же час суттєвих ознак окремих правопорушень у сфері застосування імунітетів. Існуюча так звана фрагментарність законодавчої фіксації засобів юридичної відповідальності (у тому числі й кримінальної) у зазначеній сфері, з одного боку, значно знижує результативність застосування імунітетів, а з іншого — породжує недовіру з боку громадян до осіб, що обіймають особливо відповідальне становище. При встановленні засобів юридичної відповідальності не завжди враховується специфіка правовідносин за присутності імунітету, не повною мірою відображений їх суб'єктивний склад. В механізм реалізації зазначеного інституту не повністю включені відповідні органи, які б могли відіграти значну роль у підвищенні результативності застосування кримінальної відповідальності відповідно до вказаної категорії осіб.

Заповнення цих прогалів у законодавстві є вкрай важливим завданням, адже правові норми, що стосуються зазначеної категорії осіб є виключними нормами, які встановлюють певні винятки із загального порядку кримінального судочинства. Вони покликані вирішувати особливі завдання, особливі функції. Норми, що містять імунітети осіб, які обіймають особливо відповідальне становище, мають кримінально-процесуальне значення, спрямовані на досягнення загальної мети та вирішення завдань кримінального процесу, реалізації його принципів і знаходяться в межах вивчення й оцінки з точки зору ефективності кримінально-процесуального регулювання. Таким чином, КПК України має бути доповнений нормами, які б чітко описували умови застосування інститутів затримання підозрюваного, пред'явлення обвинувачення, арешту обвинуваченого в якості запобіжного заходу, обшуку, допиту та інших предметних інститутів спеціальними нормами імунітетів осіб, які обіймають особливо відповідальне становище.

Подібна ситуація правової неврегульованості склалася не тільки, приміром, стосовно депутата. Однаковою мірою вона стосується суддів, а також інших суб'єктів, які згідно із законодавством наділені привілеями та імунітетами. Так, у чинному КПК України немає ні базових, ні спеціальних норм, які б передбачали відповідні імунітети. Процесуальні норми про них, які є в комплексних правових актах, застосовуються лише у межах певних предметних інститутів кримінально-процесуального права на підставі загальних норм конституційного права, які мають першочергово інше, не процесуальне, значення. Тому ще раз наголосимо на необхідності процесуального закріплення відповідних норм, що стосуються імунітетів осіб зазначеної категорії, безпосередньо в КПК України.

2.3. Недоторканність як додаткова гарантія виконання повноважень окремими службовими особами, які обіймають особливо відповідальне становище

Недоторканність осіб, які обіймають особливо відповідальне становище, є дискусійним питанням для держави та суспільства в цілому. Різні погляди, різноманітні підходи, які ми зустрічаємо в юриспруденції та політичних науках, посилюють практичну актуальність проблеми недоторканності. Варто зазначити, що проблема недоторканності депутата Верховної Ради України, судді, та Президент України є предметом дискусій не лише в Україні, а й у багатьох країнах пострадянського простору, що пов'язано з певною невідповідністю цього соціально-правового явища таким конституційним принципам та інститутам, як “рівність усіх людей у своїй гідності і правах” та “рівність громадян у правах перед законом та судом”.

Щодо історичного аспекту становлення і розвитку цього інтегрованого соціально-правового явища, яке охоплює в собі риси як інституту, так і принципу, досить важко відшукати перші згадування про його застосування, а також вказівки на його авторів. Хоча відомо, що римські трибуни, тобто різні службові особи у Стародавньому Римі [129, 705] їхні житла та одяг вважалися священними й недоторканими. Вочевидь, це перший

подібний прецедент, який згодом згадувався в європейських конституціях. Що ж до сучасного розуміння цього поняття, то воно полягає у свободі від переслідування в судовому порядку та “обмеженому” притягненні до юридичної відповідальності.

У сучасному тлумачному словнику української мови В. В. Дубічинський визначає недоторканність як гарантію від усяких посягань з боку когось, а недоторканний це “той, хто охороняється законом від посягань з боку когось” [129, 447].

У законодавстві України немає визначення поняття “недоторканність”. Відсутнє воно й у сучасному законодавстві інших країн, хоча ознаки, риси та процедури цього інституту закріплені в багатьох нормативно-правових актах. Тому доцільним буде скористатися тим визначенням, яке опосередковано впливає зі змісту Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень ч. 3 ст. 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність) від 27 жовтня 1999 р. Воно звучить таким чином: “Недоторканність — це конституційна гарантія, що не є особистим привілеєм, а має публічно-правовий характер та цільове призначення — забезпечення безперешкодного та ефективного здійснення народним депутатом, Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, суддею та Президентом своїх функцій” [166].

Подібне визначення є і в Постанові Конституційного Суду РФ від 20 лютого 1996 р. про перевірку конституційності положень ч. 1 і ч. 2 статті 18, статті 19 і ч. 2 статті 20 Федерального закону РФ “Про статус депутатів Ради Федерацій і статус депутатів Державної Думи Федеральних Зборів РФ”: “Недоторканність — це конституційна гарантія, яка має публічно-правовий характер, що не є особистим привілеєм і покликана служити публічним інтересам, забезпечуючи підвищену охорону законом особистості парламентаря, судді, Уповноваженого з прав людини РФ, Президента РФ та інших посадових осіб, які в силу здійснюваних ними державних функцій, охороняються від необґрунтованих переслідувань, що сприяє їх безперешкодній діяльності, самостійності та незалежності” [167, 828].

Одним із основних завдань правової держави, яку буде Україна, є захист прав і свобод людини. Серед цих прав і свобод важливе місце займає суб’єктивне право на недоторканність особи, яке є основою нормальної життєдіяльності людини, її соціалізації, найбільш повного й органічного розвитку її здібностей, забезпечення її інтересів. Владний механізм повинен забезпечувати захист права особи на недоторканність.

Цим ми хочемо сказати, що розкривати зміст принципу недоторканності посадових осіб варто, на нашу думку, після того, як проаналізуємо спершу поняття “недоторканність особи” та “право недоторканності особи”.

Недоторканність особи (або особиста недоторканність) — це фізичний стан особи, який може бути порушений діями різних суб’єктів. Порушення недоторканності особи може бути як правомірним (наприклад, позбавлення волі за вироком суду), так і неправомірним (наприклад, безпідставний арешт). Саме в такому розумінні застосовується термін “особиста недоторканність” у ч. 1 ст. 29 Конституції України та термін “Недоторканність особи” ст. 14 КПК України.

Таким чином, поняття недоторканності особи встановлює межу, яку інші суб’єкти правомірно можуть перейти лише у випадках прямо передбачених законом.

Право особи на недоторканність як суб’єктивне право, яке забезпечує особисту безпеку особи — це право особи на державний захист від дійсно незаконних або незаконних, на її думку, посягань на недоторканність з боку будь-яких суб’єктів. Право недоторканності особи кореспондує обов’язок усіх інших суб’єктів стримуватися від таких посягань та обов’язок держави захищати особу від них.

На відміну від особистої недоторканності, право недоторканності особи, тобто право особи на державний захист на законних підставах обмежити неможливо і будь-яка спроба зробити це завжди буде неправомірною. Отже, всі правові акти, що встановлюють будь-які обмеження особистої свободи (наприклад, вирок суду про позбавлення волі за вчинений злочин), чи дії, в результаті яких обмежується особиста свобода (наприклад,

арешт підозрюваного у вчиненні злочину), є обмеженням недоторканності особи. Тому можна говорити про те, що право недоторканності особи є своєрідною гарантією захисту особи від неправомірних посягань на її недоторканність [37, 42].

Право на свободу та особисту недоторканність є одним з найважливіших прав людини. Воно неодноразово проголошувалось та закріплювалось міжнародним співтовариством у різних міжнародно-правових документах. Зокрема, у Загальній декларації прав людини 1948 р. (ст. 3) [168], Міжнародному пакті про громадянські й політичні права 1966 р. (ст. 9) [169], Європейській конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р. (ст. 5) [170].

Право недоторканності Президента України треба розуміти як органічну складову його конституційного статусу, що має на меті забезпечення умов для реалізації покладених на нього повноважень. Корегування змісту цього права неможливе без внесення відповідних змін до Конституції України [171].

Отже, недоторканність Президента України полягає в тому, що на час виконання повноважень він не несе кримінальної відповідальності, проти нього не може бути порушена кримінальна справа. Глава держави може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину. Імпічмент Президента України, якщо він відбудеться, означає відновлення можливості пред'явлення йому обвинувачення в здійсненні злочину, не пов'язаного з виконанням ним обов'язків.

В свою чергу, Конституційний Суд України у своєму Рішенні від 10.12.2003 р. № 19 рп/2003 "Про офіційне тлумачення положень частини першої статті 105, частини першої статті 111 Конституції України (справа щодо недоторканності та імпічменту Президента України" зазначає, що інститут Президента України ґрунтується на сукупності норм, що містяться у розділі V Конституції України, згідно з якими Президент України визнаний, зокрема, главою держави, виступає від її імені, є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод люди-

ни і громадянина. З огляду на це Президент України потребує і належного рівня правового захисту. Такому захисту слугує насамперед припис ч. 1 ст. 105 Основного Закону Української держави про те, що Президент України користується правом недоторканності на час виконання повноважень. У цій статті передбачено також, що звання Президента України охороняється законом і зберігається довічно за особою, яка обіймала цей пост, а за посягання на честь і гідність Президента України винні особи притягаються до відповідальності на підставі закону.

При дослідженні проблеми недоторканності Президента України впливає необхідність розглянути питання гарантій недоторканності экс-президента України. Сьогодні экс-главу української держави не захищає жоден закон, навіть Конституція України. Частина 1 ст. 105 Основного Закону наголошує, що Президент України користується правом недоторканності на час виконання повноважень. Проте статтею не передбачено гарантій недоторканності экс-президента України та юридичної відповідальності за протиправні діяння, які вчинив Президент України під час здійснення своїх повноважень та після їх складення (перебуваючи в статусі экс-глави держави).

Але така ситуація складається не скрізь. В інших країнах пострадянського простору цьому питанню приділяють більше уваги. А про його важливість свідчить той факт, що гарантії недоторканності экс-президента закріплюються на конституційному рівні. Наприклад, у Казахстані на конституційному рівні статтею 46 Конституції Республіки Казахстан передбачено: "1. На Президента Республіки Казахстан, його честь та гідність поширюється недоторканність. 2. Забезпечення, обслуговування та охорона Президента Республіки та членів його сім'ї здійснюється за рахунок держави. 3. Положення цієї статті поширюються на экс-Президентів Республіки" [172, 287].

Для того щоб вирішити цю проблему в Україні, 47 народних депутатів направили до Конституційного Суду звернення щодо офіційного тлумачення положень Основного Закону відносно недоторканності Президента: народні обранці звертали увагу на те, що в Конституції не співвідносяться поняття недоторканності

народних депутатів та Президента України, адже Конституція гарантує депутатам недоторканність, а Президент користується нею лише на час виконання своїх повноважень. У своєму зверненні депутати також ставили запитання щодо можливості порушення проти Президента України кримінальної справи.

Паралельно ця проблема вже досить довгий час обговорюється у парламенті. Проте політична ситуація у країні складається таким чином, що депутати радше приймуть закон щодо обмеження недоторканності Президента, ніж наділять нею вже людину з історії. Підтвердженням цього свідчить той факт, що народні депутати Партії регіонів пропонують законно закріпити норму, відповідно до якої для притягнення глави держави до відповідальності необхідне рішення суду і парламенту. Разом з цим, пропонується ввести в Основний Закон норму "президент не може бути без згоди Ради затриманий або арештований до вступу в силу обвинувального вироку суду щодо нього". Також планується скасувати норму, відповідно до якої у випадку імпічменту Президент позбавляється цього звання. Депутати пропонують додати пункт щодо того, що повноваження Президента припиняються достроково у випадку вступу в силу обвинувального вироку суду щодо нього [173]. Таким чином, у запропонованому законопроекті не скасовується недоторканність Президента України, але вона істотно скорочується.

Однак народний депутат С. Терьохін ініціював законопроект про гарантії Президенту та його сім'ї ще в лютому 2001 р. Цей документ передбачає, що після закінчення повноважень экс-Президент користується недоторканністю на території України, його не можна притягнути до кримінальної чи адміністративної відповідальності за колишні діяння (єдиний виняток — визнання цих діянь державною зрадою або іншим тяжким злочином).

Наступним, хто знову звернувся до цього питання, був С. Ківалов, який вніс законопроект про гарантії Президента України. В ньому йдеться про довічні соціальні та правові гарантії для Президента та його сім'ї у випадку закінчення строку повноважень (винятки передбачені щодо осіб, які були звільнені з поста в по-

рядку імпічменту; вчинили тяжкий або особливо тяжкий злочин; втратили громадянство України).

У парламентських архівах також чекає свого часу законопроект, що передбачав повні гарантії недоторканності экс-президентам України. Цей проект узимку 2001 р. зареєстрував у Верховній Раді України депутат І. Юхновський. В основу проекту покладено російський закон про гарантії экс-президенту та членам його сім'ї [174, 18–19]. Згідно з положеннями цього законопроекту, колишній Президент України користується правом недоторканності: він не може бути притягнутий до кримінальної або адміністративної відповідальності за дії, вчинені ним у період виконання повноважень Президента України; не може бути затриманий, заарештований, не підлягає обшуку, допиту або особистому огляду, якщо зазначені дії проводяться в ході провадження у справах, пов'язаних із виконанням ним повноважень Президента України. Недоторканність колишнього Президента України поширюється на житлові і службові приміщення, транспортні засоби, засоби зв'язку, які він використовує, його листування, належні йому документи і багаж. Особа, яка була усунута з поста Президента України в порядку імпічменту, може бути притягнута до кримінальної або адміністративної відповідальності за дії, скоєні нею в період виконання повноважень Президента України, за умови надання згоди на це Верховною Радою України.

Однак складається враження, що депутати впадають в крайності. Адже право повної недоторканності экс-президента, що передбачається цим законопроектом, не відповідає принципу конституційної рівності громадян перед законом і судом, а також одному з основних принципів кримінального судочинства, який описаний в ст. 2 КПК України: "Кожний, хто вчинив злочин, повинен бути притягнений до відповідальності". Однак деякі науковці вважають, що ця невідповідність є допустимою. Так, В. Четвернін вважає, що надання цього привілею забезпечує правову безпеку та незалежність цієї посадової особи [175, 109].

Президент України В. А. Ющенко в одному зі своїх інтерв'ю наголошує, що в державі не повинно бути касти абсолютно не-

доторканних осіб, яких неможливо покарати за вчинені ними корупційні правопорушення [176].

Варто погодитись із автором у тій частині, де він пропонує ввести в законодавчий обіг поняття обмеженої недоторканності. Проте ми не погоджуємось, що обмежена недоторканність, — це можливість притягнення до юридичної відповідальності за дії, які Президент вчинив після закінчення строку повноважень, однак недопустимість відповідальності останнього за дії, які він вчинив, виконуючи повноваження Президента України.

Більш прийнятне пояснення обмеження недоторканності дає Л. Д. Удалова, яка цілком справедливо зазначає, що “обмеження недоторканності в деяких випадках, коли це необхідно органам розслідування, дозволяло б провести ті слідчі дії, які необхідні для збирання доказів у кримінальній справі, і за наявності зібраних доказів — уже вирішувати питання про позбавлення недоторканності в цілому” [177, 247].

31 грудня 1999 р. виконуючий обов’язки Президента РФ В. Путін одним із перших указів гарантував Б. Єльцину імунітет від можливих слідчих дій та судового переслідування за діяльність на посту Президента РФ. 21 лютого 2001 р. федеральний закон встановив недоторканність экс-президентів на законодавчому рівні, яка полягає в тому, що колишній Президент РФ не може бути притягнений до кримінальної або адміністративної відповідальності, затриманий, заарештований, підданий огляду чи допиту. Колишній Президент РФ може бути позбавлений недоторканності у випадку порушення кримінальної справи за фактом вчинення ним тяжкого злочину; відповідне рішення приймає Рада Федерації за згодою Державної Думи за поданням Генерального Прокурора РФ.

Відомо, що чилійський экс-диктатор А. Піночет уникнув судового переслідування. Прокуратура Чилі звинуватила Піночета у співучасті у вбивствах 57 політичних противників військової хунти та викраденні 18 інших у жовтні 1973 р. Однак чилійський апеляційний суд прийняв сенсаційне рішення — звільнити Піночета від кримінальної відповідальності через похилий вік (екс-диктатору було 85 років).

Оскільки Президент України є главою держави, гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності, притягнення його до відповідальності за діяння, що були вчинені під час здійснення цих повноважень ставить під сумнів всю політику держави того періоду. У зв’язку з цим виникає запитання про легітимність прийнятих нормативних актів, що може досить негативно вплинути на міжнародний авторитет держави. Натомість відсутність гарантій недоторканності колишнім Президентам України може призвести до того, що гарантії Конституції будуть обережнішими при прийнятті важливих рішень, а це означає неналежне виконання обов’язків, для здійснення яких вони були обрані. І, найголовніше, — прийнявши закон про гарантії недоторканності экс-президентів, ми не допустимо виникнення прецеденту розправи над экс-главами української держави, що дозволить зберегти в країні політичну стабільність.

Проаналізувавши недоторканність Президента України, далі розглянемо недоторканність суддів. І традиційно зробимо це шляхом співвідношення конституційного суб’єктивного права кожної особи на недоторканність та принципу недоторканності суддів при здійсненні правосуддя. У цьому випадку вважається за доцільне з’ясувати різницю між поняттями недоторканності як суб’єктивного конституційного права кожної особи, що включає в себе цілу низку елементів, та недоторканністю як одним із принципів здійснення правосуддя, який гарантується Конституцією України та реалізується тільки відносно осіб, що безпосередньо здійснюють функцію правосуддя, тобто відносно суддів. Щодо суддів такий принцип включає в себе дещо інші елементи. Саме в розбіжності щодо складових елементів і полягає основна відмінність між зазначеними поняттями.

У статті 29 Конституції України, в якій йдеться про конституційне право на свободу та особисту недоторканність, можна виділити наступні його елементи: право на свободу від злочинних посягань на життя, здоров’я, особисту свободу та безпеку; право на свободу від незаконних і необґрунтованих позбавлення волі, затримань, арештів; право на захист і поновлення поруше-

ного права тощо. Перелічені права належать до загальних, тому що належать усім громадянам без винятку, оскільки є конституційним правом.

Але не варто поспішати зазначене конституційне право отожднювати з принципом недоторканності суддів. Адже конституційне право, проголошене в ст. 29 Основного Закону держави є значно ширшим принципом суддівської недоторканності. Відомо, що суддівська недоторканність зводиться до того, що суддя, не може бути без згоди Верховної Ради України затриманий чи заарештований до винесення обвинувального вироку судом.

Що ж стосується положення, закріпленого в Законі України „Про статус суддів” (про поширення недоторканності судді на його житло, службове приміщення, транспорт і засоби зв’язку, кореспонденцію, належне йому майно і документи), то це, в першу чергу, є проголошенням загального права на недоторканність, що притаманне всім особам без винятку. Таким чином, сам собою напрашується висновок, що у судді як людини і громадянина поряд з дією принципу недоторканності залишаються також гарантії недоторканності особи, передбачені ст. 28–32 Конституції України.

Якщо подивитись на співвідношення зазначених понять з точки зору формальної логіки, то можна побачити, що вони співвідносяться як загальне та спеціальне. Тобто кожна особа наділена конституційним правом на недоторканність (загальне), та лише щодо певних осіб реалізується принцип недоторканності, що зумовлений специфікою їх професійної діяльності (спеціальне). Поряд із тим зазначені особи на рівні з усіма іншими громадянами є носіями загального конституційного права на недоторканність. Це співвідношення не говорить про різницю за змістом та обсягом прав і свобод що захищаються, про нерівність між людьми через різний соціальний чи професійний статус. Воно тільки підкреслює особливість та специфіку певного роду професійної діяльності. Цей висновок логічно впливає як з положень Конституції України, так і з положень інших нормативно-правових актів.

Держава і суспільство, висуваючи до судді та його професійної діяльності високі вимоги, вправі та зобов’язані забезпечити

йому додатковій гарантії належного виконання ним своїх професійних обов’язків. Конституційне положення про недоторканність суддів, закріплюючи один з елементів статусу суддів і важливу гарантію їх професійної діяльності, спрямоване на забезпечення основ конституційного ладу, який пов’язаний з розподілом влад, самостійністю та незалежністю судової влади. Однак слід пам’ятати, як слушно зауважив М. І. Клеандров, що суддівський імунітет не є особистим привілеєм громадянина, який займає посаду судді, а виступає способом захисту публічних інтересів [178, 64]. Необхідно також враховувати особливий режим суддівської роботи, підвищений професійний ризик, наявність різних процесуальних і організаційних форм контролю за їх діяльністю.

Наявність спеціального порядку провадження в кримінальних справах не суперечить Конституції України, оскільки недоторканність суддів прямо в ній передбачена у ст. 126.

Судді відповідно до принципу поділу влади теж повинні нести відповідальність за особливою процедурою. Оскільки незалежність і справедливість правосуддя забезпечують незалежні судді, то їхня незалежність, у свою чергу, як це передбачається законодавцем, є значною мірою результатом надання суддям статусу недоторканності [179, 284]. У випадку із суддями можливість їх притягнення до відповідальності вимагає більшої уваги, ніж у випадку з парламентарями, адже в демократичній державі кожен повинен нести відповідальність за свої вчинки, проте форма такої відповідальності не повинна жодною мірою звужувати незалежність правосуддя [90, 42].

Більше того, суддівський імунітет не означає повного імунітету від кримінально-процесуальної юрисдикції України, оскільки кримінально-процесуальні дії щодо суддів є можливими, однак їх проведення має певні особливості. Тому кримінально-процесуальне поняття суддівської недоторканності відповідає сучасному змісту суддівського імунітету.

Суддівський імунітет передбачає створення спеціальних процедур притягнення судді до відповідальності, які дозволяють, з одного боку, забезпечити недоторканність судді, а з іншо-

го — вирішити питання про притягнення його до того чи іншого виду відповідальності [180, 83].

Кримінально-процесуальне право — це сукупність правових норм, які санкціоновані державою, і призначені для регламентації порядку провадження у кримінальних справах. Виділення з цієї сукупності тих норм, які регулюють суспільні відносини, що виникають при здійсненні кримінально-процесуальної діяльності щодо суддів, та виокремлення цих норм дозволяє розглядати отриману групу норм як спеціальний інститут кримінального процесу. Інститут суддівської недоторканності відповідає загальному поняттю правового інституту, яке вироблене юридичною наукою та підтверджене структурою кримінально-процесуального права [181, 76]. Під інститутом суддівської недоторканності у кримінально-процесуальному праві необхідно розуміти сукупність кримінально-процесуальних норм, які регулюють суспільні відносини, що пов'язані з притягненням суддів до кримінальної відповідальності і проведення щодо них процесуальних дій.

Принцип недоторканності суддів відіграє важливу роль під час виконання ними своїх посадових обов'язків. Думка чи припущення про можливість незаконного затримання судді, притягнення до відповідальності без законних на те підстав позбавляє суддю можливості сміливо приймати рішення у справах, не хвилюючись за свою безпеку. Суддя, який не забезпечений гарантіями недоторканності, не може відчувати свою внутрішню свободу, яка повинна бути втілена у прийнятих ним рішеннях. Недоторканність суддів необхідна для того, щоб мінімізувати будь-який впливу на них і не допускати обмеження їх прав при здійсненні правосуддя. Вчені-процесуалісти зазначають, що “недоторканність суддів — це проблема захисту їх від свавілля при притягненні до кримінальної чи адміністративної відповідальності” [182, 152]. Таким чином, недоторканність виступає як застережний механізм. І сама держава, в першу чергу, повинна забезпечити недоторканність суддів.

Мова йде про закріплення принципу недоторканності суддів на законодавчому рівні. Положення щодо недоторканності

суддів знаходить своє відображення не лише в нормативно-правових актах України, але й у міжнародних нормативно-правових актах.

Конституція України в ст. 126 закріпила непорушний принцип правосуддя — незалежність та недоторканність суддів при здійсненні ними правосуддя. Конституція й інші нормативно-правові акти виступають гарантом реалізації цього положення.

У статті 15 Закону України “Про судоустрій України” від 7 лютого 2002 р. як базового закону, що визначає правові засади організації судової влади та здійснення правосуддя взагалі, зазначено, що недоторканність суддів гарантується Конституцією України, Законом України “Про статус суддів” та іншими законами.

Тобто зазначений закон відсилає нас до так званого спеціального закону з цього питання. Закон України “Про статус суддів” більш детально регламентує положення недоторканності суддів. Так, відповідно до ст. 13 “Судді — недоторканні. Недоторканність судді поширюється на його житло, службове приміщення, транспорт і засоби зв'язку, кореспонденцію, належне йому майно і документи”.

Суддя не може бути без згоди Верховної Ради України затриманий чи заарештований до винесення обвинувального вироку судом.

Слід вказати на те, що важко зрозуміти у чому ж полягає особливість недоторканності судді. Адже відповідно до ст. 177 КПК України обшук житла чи іншого володіння особи проводиться також за вмотивованою постановою суду. Тобто, практично таку недоторканність має кожен громадянин України. Але у даному випадку законодавство варто аналізувати значно ширше. КПК України не передбачає терміна “суддівський імунітет”, хоча про дипломатичний імунітет у ньому говориться. Поряд з цим, у міжнародно-правових актах [170], зокрема в Основних принципах незалежності судових органів (ст. 16), вживається термін “суддівський імунітет”. І цей термін означає особисту недоторканність суддів, а також недоторканність службових і житлових приміщень, належ-

ного їм майна, документів тощо. Звідси випливає невідповідність між термінами КПК України та чинними міжнародними договорами.

Єдиним положенням, яке хоча б декларативно закріплює недоторканність суддів, є ч. 3 ст. 13 Закону України “Про статус суддів”, у якій зазначено: “Суддя не може бути затриманий за підозрою у вчиненні злочину, а також підданий приводу чи примусово доставлений у будь-який державний орган в порядку провадження у справах про адміністративні правопорушення. Суддя затриманий за підозрою у вчиненні злочину чи адміністративного правопорушення, стягнення за яке накладається у судовому порядку, повинен негайно бути звільнений після з’ясування його особи”.

Однак особливої уваги заслуговує ч. 2 ст. 13 Закону України “Про статус суддів”. У початковій редакції цього пункту було зазначено, що судді не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності і взяті під варту без згоди Верховної Ради. Вони також були захищені від безпідставних заходів адміністративного стягнення, що накладається в судовому порядку, наявністю згоди органу, який обрав суддю на посаду. У 1999 р. цей пункт був переглянутий і прийнятий у такій редакції: “Суддя не може бути без згоди Верховної Ради України затриманий чи заарештований до винесення обвинувального вироку судом”.

Отже, нині проти судді кримінальну справу може порушити фактично будь-який працівник правоохоронного органу, котрий має такі повноваження.

Разом з тим, відповідно до ст. 10 Закону України “Про адвокатуру” [183] від 19 грудня 1992 р. № 2887-ХІІ кримінальна справа проти адвоката може бути порушена тільки Генеральним прокурором, його заступниками, прокурорами республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя. Як бачимо, наразі адвокат є більш захищеною та недоторканною особою, ніж суддя, не кажучи вже про народних депутатів

Питання недоторканності парламентаря регулює ст. 27 Закону України “Про статус народного депутата України”, відпо-

відно до якої народний депутат не може бути без згоди Верховної Ради притягнутий до кримінальної відповідальності, затриманий чи заарештований.

Загалом ст. 13 Закону України “Про статус суддів”, яка в основному й регулює питання недоторканності суддів, уже тричі переглядалася нашими парламентарями в бік послаблення цих гарантій.

Як гарантію недоторканності суддів, слід відновити особливий порядок притягнення суддів до кримінальної відповідальності, який існував до введення в дію Закону України “Про внесення змін до ст. 13 Закону України “Про статус суддів” [86] від 8 жовтня 1999 р. Згідно з цим порядком, судді могли бути притягнуті до кримінальної відповідальності тільки за наявності згоди Верховної Ради України.

Посилання деяких авторів на те, що для притягнення судді до кримінальної відповідальності згода Верховної Ради України не потрібна, оскільки це не передбачено ст. 126 Конституції України, є безпідставними [184, 37]. Цією конституційною нормою передбачено, що незалежність та недоторканність суддів гарантуються не тільки Конституцією, а й законами України. Стаття 13 Закону України “Про статус суддів” у старій редакції передбачала додаткові, не передбачені Конституцією, гарантії недоторканності суддів, хоча й вказана норма закону не суперечила Конституції України і була чинною згідно з пунктом першим розділу XV Перехідних положень, де прописано, що закони та інші нормативні акти, прийняті до набуття чинності цією Конституцією, є чинним у частині, що не суперечать Основному Закону.

Слід мати на увазі, що відповідно до положень Закону України “Про статус суддів” незалежність суддів забезпечується, зокрема, особливим захистом майна судді та членів його сім’ї. Оскільки це майно перебуває під особливим захистом держави, то при його пошкодженні чи знищенні збитки судді чи членам його сім’ї відшкодовуються в повному розмірі за рахунок державного бюджету. За наявності спору він вирішується в судовому порядку.

Що стосується підзаконних нормативно-правових актів, то в цьому випадку доцільно згадати Постанову Пленуму Верховного

Суду України “Про незалежність судової влади” від 16 червня 2007 р. № 8 [185], яка черговий раз наголошує, що незалежність і недоторканність не є особистим привілеєм судді, а є способом захисту публічних інтересів, насамперед прав і свобод людини та громадянина.

Незважаючи на достатнє, на перший погляд, законодавче регулювання принципу недоторканності суддів, все ж існує низка проблемних аспектів при його реалізації. Хоча навколо привілеї суддівської недоторканності зустрічаються досить неоднозначні позиції, але, на відміну від недоторканності депутатської, вони не є настільки заперечними. І ми стоїмо на позиції того, щоб недоторканність суддів на законодавчому рівні була забезпечена біль належним чином.

Таким чином, встановлюючи принцип недоторканності суддів — особливу процедуру притягнення їх до кримінальної відповідальності, — законодавець виходить з того, яку роль ці особи відіграють у державі та суспільстві. З метою забезпечення їхньої безперервної діяльності, охорони моральних цінностей, запобігання незаконному та необґрунтованому притягненню до кримінальної відповідальності, застосування засобів процесуального примусу та засудження, законодавець щодо таких осіб закріпив у Конституції України та інших законах принцип недоторканності. Це має підвищити рівень недоторканності зазначених осіб шляхом наділення їх додатковими правовими гарантіями

Але не є таємницею що на сьогодні багато положень закріплених у законі є лише декларативними. Для того щоб вони застосовувались практично в тому обсязі, в якому визначені законом, потрібно мати чіткий механізм реалізації таких положень, принципу недоторканності суддів зокрема. Неможливість реалізації деяких положень закону зумовлюється їх невідповідністю один одному. Отже, можемо зазначити, що з метою вдосконалення механізму стосовно недопущення необґрунтованого притягнення суддів до дисциплінарної і кримінальної відповідальності, зміцнення незалежності та недоторканності суддів необхідно внести відповідні зміни до Закону України “Про ста-

тус суддів” та інших законів, що регулюють це питання. Чітке законодавче регулювання притягнення судді до кримінальної відповідальності не тільки сприятиме реалізації конституційного принципу недоторканності, але й не ставитиме суддів у двозначне, а тому і менш захищене становище.

Головне завдання, яке покладається на народних депутатів України, — створення справедливих законів і встановлення правопорядку, де існує влада законів, яка поширюється на всіх громадян країни незалежно від посади, соціального і майнового стану. При цьому існує прямий зв'язок статусу народних обранців з їх реальним впливом на покращення добробуту народу, демократичний розвиток держави, створення умов свободи суспільної та особистої думки, здійснення політичного (парламентського) контролю за діяльністю органів виконавчої влади, всіх посадових осіб, які отримують повноваження для виконання покладених Конституцією та законами України функцій. Як політична фігура народний депутат України керується у своїй діяльності загальновизнаними принципами патріотизму, суверенної державності та національними інтересами і разом із тим дотримується міжнародно-правових норм, які стали складовою національного законодавства.

Все це обумовило введення в Конституцію України принципу депутатської недоторканності як важливої умови реалізації кожним народним депутатом України конституційного правового статусу, пов'язаного із застосуванням його повноважень як представника народу в парламенті і представника парламенту в державному житті країни. Зокрема, основний зміст недоторканності депутата описаний в ст. 80 Конституції України і відтворений в ч. 1 ст. 27 Закону України “Про статус народного депутата України”. Згідно з цими положеннями народний депутат України користується депутатською недоторканністю, яка гарантується їм на весь строк здійснення повноважень. Народний депутат не може притягатися до кримінальної відповідальності без згоди Верховної Ради України.

А визначення недоторканності ми знаходимо в Рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційним подан-

ням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень ч. 3 ст. 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність) від 27 жовтня 1999 р., яке визнає депутатську недоторканність “важливою конституційною гарантією, яка має цільове призначення — забезпечення безперешкодного та ефективного здійснення народним депутатом України своїх функцій. Вона не є особистим привілеєм, а має публічно-правовий характер”.

Але, якщо виходити з такої позиції, то негативні наслідки, наприклад, обмеження депутатської недоторканності, наступають для прав і свобод людини і громадянина в загальному публічному контексті.

Показовою є окрема думка стосовно цієї проблеми судді Конституційного Суду України М. Козюбри: “Депутатська недоторканність (імунітет) спрямована, в основному, на забезпечення нормального функціонування парламенту (зокрема, на його захист від посягань виконавчої влади)”. Є очевидним, що Конституційний суд в цьому рішенні визнає депутатську недоторканність важливим і необхідним чинником ефективної діяльності народних депутатів і парламенту в цілому.

Питання депутатської недоторканності дуже часто стає предметом обговорення як на законодавчому, так і на доктринальному рівні. Активно підіймається воно й у період передвиборних перегонів, коли самі депутати висловлюються щодо готовності відмовитися від імунітету. Наприклад, П. Симоненко свого часу впевнено зазначав, що “ми обов’язково проголосуємо за зняття депутатської недоторканності, але тільки за конкретним фактом подання Генеральної Прокуратури”. В той час як Д. Табачник відповідав, що особисто він не боїться ліквідації депутатської недоторканності, проте впевнений, що вона необхідна для роботи, для захищеності в конфлікті з силовими структурами [186, 2–3]. На цьому прикладі можна констатувати, що майже всі депутати висловлюються за зняття недоторканності з народних депутатів України, хоча існування цього інституту в більшості випадків не суперечить міжнародним стандартам. Однак все це робиться обумовленнями і подібні пропозиції, на нашу думку, навряд чи знайдуть підтримку більшості депутатського корпусу.

Депутатська недоторканність викликає постійну й громадську дискусію щодо необхідності зміни її обсягу або навіть повного скасування. Але тільки шляхом аргументованого аналізу практики, наукового осмислення ролі народного депутата України у політичній системі нашої держави можна остаточно визначити, яким чином слід розглядати депутатську недоторканність: як привілеї, чи як гарантію забезпечення реалізації статусу народного депутата України. І лише після цього можна говорити про скасування чи про обмеження обсягу недоторканності.

За радянських часів в науковій літературі депутатську недоторканність переважно визначали як важливу гарантію успішного і безперешкодного здійснення депутатом своїх повноважень та як гарантію прав особистості поряд із існуванням соціально-економічних, політичних, організаційних і процесуальних умов забезпечення ефективності діяльності народних обранців [187, 9–11].

Разом із тим цей державно-правовий інститут містить систему правових норм, які закріплюють юридичну процедуру розгляду кримінальної чи адміністративної справи, пов’язаної з обвинуваченням депутата у вчиненні правопорушення. Недоторканність депутата не залежить від його особистих якостей. Якщо в діях депутата є ознаки складу злочину, то він притягується до кримінальної відповідальності на рівні з іншими особами. Це повинно витікати з принципу рівності громадян перед законом і судом. Однак порядок притягнення до відповідальності доповнюється особливими юридичними гарантіями [188, 29].

Таким чином, аналізуючи правову літературу, можна дійти висновку про те, що одні автори норми про депутатську недоторканність розглядають як винятки із загальних правил і конституційного принципу рівності всіх перед законом і судом, у той час інші — вбачають у ньому виняткові приписи, які доповнюють загальні з метою забезпечення безперешкодного виконання депутатами своїх обов’язків.

Вбачається, що головною причиною існування інституту недоторканності депутата є необхідність гарантувати незалежність депутата, забезпечити умови, за яких парламентарій виконува-

тиме свої обов'язки. У той же час, депутатська недоторканність не повинна використовуватись на шкоду законності і справедливості як засіб вберегти винного від справедливого покарання. Депутатська недоторканність являє собою особливий порядок притягнення до кримінальної відповідальності і разом забезпечує захист від незаконного і необґрунтованого обвинувачення у злочині.

З огляду на ситуацію, яка склалася на сьогодні в суспільстві, вважається, що депутатську недоторканність можна розглядати у розрізі питання щодо зняття депутатської недоторканності. Остання є особливо дискусійною та суперечливою у суспільстві, засобах масової інформації, серед учених-теоретиків і практиків, які цікавляться цією проблемою, а також у колі самих народних обранців.

У засобах масової інформації депутатська недоторканність подається громадянам як повна безкарність парламентаріїв і начебто обсяг наданих їм привілеїв є найширшим серед усіх країн. Але це зовсім не так. Відповідно до конституцій багатьох держав світу парламентарі мають привілей недоторканності або захисту від судового переслідування. Положення про депутатську недоторканність відсутні тільки у конституціях декількох країн. Однак, у той же час, усі ці конституції не забороняють і не встановлюють винятку щодо депутатської недоторканності законом. Зокрема, у Нідерландах і Канаді вважається, що привілей у вигляді недоторканності є невиправданим, адже в питанні кримінальної та громадянської відповідальності члени парламенту достатньо добре захищені нормами звичайного права. Скажімо, Конституційний акт Канади 1982 року, встановлює, що парламент не буде надавати імунітети понад ті, якими під час прийняття дійсного Акта користувалися члени Палати Громад Парламенту Великобританії [189, 86].

Який же обсяг недоторканності мають наші українські парламентарі? Головне те, що народні депутати України не можуть бути без згоди Верховної ради України притягнуті до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані. Дане положення з урахуванням того, що в КПК України не передба-

чена процедура у разі порушення кримінальної справи проти депутата, наштовхує на думку щодо повної сваволі дій, навіть, злочинних, та абсолютну відсутність загрози відповідальності депутатів. Отже, вищезазначене формулювання означає, що стосовно народного депутата навіть за наявності відповідних фактів правоохоронні органи не мають права вести досудові процедури: порушувати кримінальну справу, проводити допити, пред'являти обвинувачення, збирати додаткові факти.

Звернемося тепер до ст. 27 Закону України "Про статус народного депутата України", де привілейована недоторканність дістає значно ширших меж, адже за цією нормою народний депутат України не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності, а також заарештований або підданий засобам адміністративного стягнення, що накладаються у судовому порядку, без його письмової згоди або згоди Верховної Ради України. Також не допускається огляд, обшук, затримання, огляд особистих речей, транспорту, жилого чи службового приміщення депутата, порушення таємниці кореспондування, прослуховування телефонних переговорів та застосування інших заходів, що обмежують свободу депутата. Тобто повноваження слідчих, для дослідження факту вчинення народним депутатом кримінального злочину є дуже обмеженими. Положення законодавства засвідчують лише те, що на практиці довести вину, сформулювати склад злочину — підставу відповідальності та притягнути народного депутата до відповідальності, хоча б до першої її сходинки — зняття депутатської недоторканності — практично неможливо.

У той же час, якщо зупинити пересічного українця, далекого від юридичних аспектів питання і поцікавитись, чи потрібна депутатська недоторканність, то він буде, безперечно, категоричним: її потрібно скасувати. Але така ситуація цілком зрозуміла. З огляду на загальну кризу у суспільстві існування будь-яких депутатських привілеїв викликає у громадян як мінімум роздратування, якщо не злість, і виглядає як глум парламенту над знедоленим народом, який його обрав. За таких умов теза про необхідність скасування депутатської недоторканності, звісно отримала своїх прибічників.

Але незважаючи на те, що є чимало прихильників, які рішуче виступають за скасування депутатської недоторканості, вважаємо, що цей інститут повинен існувати. І така позиція має своїх прибічників. Її розділяє низка вчених-теоретиків, таких як: С. Лінецький, М. А. Краснов, С. А. Авакьян [190; 191; 78] тощо. Всі вони висловлюються за безперечне існування депутатського імунітету, адже ідея ліквідації депутатської недоторканості вважається непридатною, штучною і небезпечною для становлення, функціонування і розвитку українського парламентаризму, державотворення й демократії в Україні.

Фонд сприяння правовим і політичним реформам організував і провів “круглий стіл” з питання “Депутатська недоторканність — порівняльно-правовий аналіз українського і європейського досвіду в сучасному контексті”. Зокрема, професор В. Погорілко у своєму виступі, після ґрунтовної доповіді щодо інституту депутатської недоторканості, зазначив, що можна вести мову лише про певні обмеження імунітету депутатів Верховної Ради України, тому що їх недоторканність зафіксована в Основному Законі держави. І порушувати питання про її скасування — це ставити питання про внесення змін до Конституції. Крім того, можна також вести мову про термін дії депутатської недоторканості. Дискусійним є також процедурне питання — хто подає, хто вирішує питання про позбавлення депутатського імунітету [192, 109].

Дійсно, не можна вести розмову про повне й остаточне скасування депутатської недоторканості. І, безперечно, інститут депутатського імунітету має існувати. Проте ніхто не дасть нам гарантії, що у певний час виконавча влада не використає це скасування на власну користь.

Але необхідно вирішувати питання щодо процедури притягнення до кримінальної відповідальності депутата і меж застосування недоторканості ним. Слід черговий раз наголосити на тому, що депутатська недоторканність повинна бути обмежена парламентською діяльністю народного депутата та його повноваженнями, а не виходити за їх межі, у зв'язку з чим у законодавстві потрібно чітко визначити обсяг такої недоторканості.

Не має сенсу виступати за остаточне зняття недоторканості з народного депутата. Таку ж позицію займали більшість учасників на конференції, яка розглядала проблеми підвищення ефективності державного управління в правоохоронній діяльності, виступаючи з обґрунтованою доповіддю стосовно того, що ставити питання про повне зняття парламентського імунітету не є недоцільним [193, 124].

Отже, у правовій літературі висловлюється думка про те, що слід ввести таке поняття як “обмеження недоторканості” відносно осіб, які мають імунітет [177, 247]. Аргументації введення такого поняття зводиться до наступного. Відомо, що існує такий принцип, як принцип презумпції невинуватості, згідно з яким особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду (ч. 1 ст. 62 Конституції України). Не завжди буває достатньо даних, які свідчили б про склад злочину в діях народного депутата, і тому позбавлення його недоторканості є не зовсім правильним. А обмеження недоторканості в деяких випадках, коли це необхідно органам розслідування, дозволяло б провести ті слідчі дії, які необхідні для збирання доказів у кримінальній справі, і за наявності зібраних доказів — уже вирішувати питання про позбавлення недоторканості в цілому.

Насамкінець хотілося б зазначити, що у п. 2.2.2 Висновку Конституційного Суду України в справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут) від 11 липня 2001 р. (справа № 1-35/2001) вказано: “Недоторканність певної категорії посадових осіб — це не їх привілей; вона пов'язана з виконанням ними важливих державних функцій, а тому відповідно до Конституції України не може розглядатися як гарантія їх безкарності. Недоторканність народних депутатів України, Президента України, суддів передбачає лише спеціальні умови притягнення їх до кримінальної відповідальності ” [194].

РОЗДІЛ 3

ДОСУДОВЕ ПРОВАДЖЕННЯ У КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ ЩОДО ОКРЕМИХ СЛУЖБОВИХ ОСІБ, ЯКІ ОБІЙМАЮТЬ ОСОБЛИВО ВІДПОВІДАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ

3.1. Порядок порушення кримінальної справи щодо окремих службових осіб, які обіймають особливо відповідальне становище

Згідно зі ст. 102 Конституції України Президент України є главою держави і виступає від її імені. Він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

Президент від імені народу здійснює важливі повноваження, його поведінка контролюється гласністю, його авторитет і моральна гідність сприймається як символ гідності й авторитету усєї держави. Цим пояснюється той факт, що у низці країн біографія кандидата у президенти чи депутати привертає велику увагу виборців [122, 39].

У статті 105 Конституції України зазначено, що Президент України користується правом недоторканності на час виконання повноважень. Досліджуючи питання недоторканності глави держави, потрібно постійно пам'ятати про місце Президента України в структурі органів державної влади. Президент має значний обсяг владних повноважень, його діяльність прямо чи опосередковано впливає на різні сфери суспільного життя країни.

Таким чином, не можна не погодитись з думкою С. А. Агафонова стосовно того, що проголошуючи курс на побудову демократичної, правової держави, український народ загалом і кожен

громадянин зокрема не можуть не бути зацікавлені в тому, щоб на чолі нашої держави стояла не просто законослухняна людина, вона повинна бути взірцем у цьому роді. Тому питання притягнення до відповідальності, а особливо до кримінальної, особи, яка обіймає таку посаду, є питанням надзвичайної ваги. Дійсно, не кожного дня постає питання про притягнення до кримінальної відповідальності саме президента. Однак у разі виникнення — в країні повинен бути створений дієвий механізм його цивілізованого вирішення [195, 3].

Актуальність, складність і багатоплановість цієї проблеми обумовили також інтерес і з боку фахівців у галузі кримінального процесу, кримінального і конституційного права. Різні аспекти цієї проблеми розглядалися такими вченими, як: Ф. А. Агаєв, А. С. Агафонов, А. І. Бастрикін, А. А. Безуглов, В. Н. Галузо, В. Г. Даєв, О. А. Зайцев, А. В. Зінов'єв, В. Г. Кардашев, О. М. Матвеева, В. І. Руднев, Л. Д. Удалова, А. В. Федоров, А. А. Чувілев, А. Я. Ярматов тощо.

Проте необхідно констатувати, що залишилася низка питань, які потребують більш глибокого дослідження або ж нового погляду з огляду на зміни, які відбуваються у правовому житті нашого суспільства. Так, порівняно нещодавно у нашій державі відбулася конституційна реформа, відповідно до засад якої Україна перетворилася з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську республіку. Але питання щодо порядку реалізації кримінальної відповідальності Президента України як було, так і залишається відкритим.

Є доволі специфічна особливість правопорушень, які вчиняються вищими посадовими особами держави, до яких, безумовно, належить і Президент України. Ця особливість полягає в тому, що правопорушення вчиняються особами, які самі в першу чергу повинні дотримуватись закону й охороняти його, бути взірцем.

Якщо повернутися до суто юридичних аспектів проблеми імунітету Президента України, то слід зазначити, що Кримінальний кодекс України не робить ніякого винятку для Президента України, з чого випливає, що його приписи є однаково обов'язковими

для всіх громадян України, в тому числі і для Президента, який може бути лише громадянином нашої держави (ч. 2 ст. 105 Конституції України). З цього можна зробити висновок про те, що ця посадова особа підлягає кримінальній відповідальності в разі вчинення нею злочину.

Згідно з п. 3 ч. 2 ст. 108 Конституції України повноваження Президента України припиняються достроково у разі усунення з поста в порядку імпичменту. Стаття 111 Конституції передбачає, що усунення з поста Верховною Радою України в порядку імпичменту Президента України можливе у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину.

У кримінальному праві під державною зрадою розуміється умисна діяльність на шкоду суверенітету, територіальній цілісності, обороноздатності та державній безпеці України, а злочин — це суспільно-небезпечне діяння, що посягає на суспільний устрій України, її політичну та економічну системи, власність, особистість, політичні, трудові, майнові права і свободи. Безперечно праві І. О. Кресіна, А. А. Коваленко та С. В. Балан у тому, що, поперше, державна зрада — поняття видове щодо злочину, і тому не зрозуміло, чому треба було виділяти його як окрему підставу імпичменту. По-друге, таке формулювання не дає можливості притягнути Президента України до відповідальності за здійснення “виконавчих” повноважень, а також у всіх інших випадках, коли Президент порушує Конституцію, законодавство, присягу або порушує інтереси держави [113, 127–128].

Таким чином, після усунення з посади повинно бути вирішене питання про кримінальну відповідальність зазначеної особи в загальному порядку. Значення процедури імпичменту і рішення Верховної Ради про усунення з посади для кримінального судочинства полягає в тому, що тим самим припиняється дія передбаченого ч. 1 ст. 105 Конституції України права недоторканності. Нещодавно суспільство жило очікуванням внесення відповідних змін до Конституції України у зв'язку з перетворенням нашої держави на парламентсько-президентську республіку. Але очікуваних змін не відбулося, реформа абсолютно не торкнулася змісту ст. 111 Конституції України, так і залишивши низку питань.

Імунітет, передбачений для Президента України, значно відрізняється від інших імунітетів, установлених для окремих категорій громадян України. Передусім слід вказати на той факт, що спочатку вирішується питання про усунення особи з поста Президента, а лише потім — про кримінальну відповідальність.

Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України за висновком Конституційного Суду України. У цьому випадку рішення приймається кваліфікованою більшістю від конституційного складу Верховної Ради України. При цьому висновок Конституційного Суду України має попереднє значення, а рішення Верховної Ради України є остаточним. Крім того, значною вадою чинного законодавства є невизначеність щодо можливості порушити питання про відповідальність Президента шляхом всеукраїнського референдуму за народною ініціативою та за ініціативою Верховної Ради України до прийняття Конституції України 1996 року така можливість законодавчо враховувалась за ініціативою не менше трьох мільйонів виборців.

Так історично склалося, що імпичмент носить насамперед запобіжне значення, бо притягнення президента до кримінальної відповідальності через процедуру імпичменту трапляється у практиці держав порівняно рідко.

На сьогодні існують різні погляди щодо тлумачення підстав імпичменту. Однак загалом усі ці погляди можна поділити на дві групи. На думку прихильників першої групи, підставою імпичменту необхідно вважати виключно вчинення кримінального злочину. Автори ж даного посібника відносять себе до другої групи, прихильники якої вважають, що імпичмент — це не засіб покарання злочинців, а засіб впливу на порушників встановленого державного порядку, який тягне зняття недоторканності і дає можливість у подальшому притягнути винну особу до відповідальності.

У зв'язку з цим є потреба звернутися до тлумачення Конституційного суду статті 105 Конституції України від 10 грудня 2003 р. № 19 рп/2003 про те, що положення ч. 1 ст. 105 Консти-

туції України треба розуміти так, що Президент України на час виконання повноважень не несе кримінальної відповідальності, проти нього не може бути порушена кримінальна справа. Положення ч. 1 ст. 111 Конституції України треба розуміти так, що конституційна процедура розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту здійснюється без порушення проти нього кримінальної справи [171].

З аналізу вищеописаного чітко видно, що на сьогоднішній день статус Президента України визначається фактично лише Конституцією України, однак Основний закон не описує ні зміст, ні обсяг президентської недоторканності.

Але така ситуація стосується не всіх суб'єктів, які користуються недоторканністю. Зокрема, суддя не може бути затриманий чи заарештований без згоди Верховної Ради України до винесення обвинувального вироку судом. Кримінальна справа стосовно судді розглядається в першій інстанції апеляційним судом, а підсудність справи визначається Головою Верховного Суду України чи його заступником (ст. 126 Конституції України, ст. 13 Закону України "Про статус суддів", ст. 28 Закону України "Про Конституційний Суд України").

Як бачимо, прямої вказівки на порушення кримінальної справи стосовно Президента України у КПК України немає. Лише ч. 5 ст. 111 Конституції України зазначає, що рішення про обвинувачення Президента України приймає Верховна Рада не менш ніж двома третинами від її конституційного складу.

Проте в такому випадку мова йтиме не про кримінальну, а про конституційну відповідальність — усунення президента з його поста. Таким чином, ми ще раз підкреслюємо, що імпичмент, — це не що інше, як процедура притягнення до конституційної відповідальності вищих посадових осіб держави.

Як уже зазначалось, недоторканність особи Президента України як глави держави встановлена ч. 1 ст. 105 Конституції України. Відповідно до цього конституційного положення особа, яка на законних підставах виконує повноваження Президента України, може бути взята під варту або проти неї може бути порушено кримінальну справу лише після того, як вона буде усунена з поста в порядку імпичменту.

Усунення Президента України з поста можливе в порядку імпичменту, тобто на основі обвинувачення Президента у вчиненні ним державної зради або іншого злочину, сформульованому у прийнятому за спеціальною процедурою рішенні Верховної Ради України.

Процедура імпичменту починається у випадку, коли відповідне звинувачення щодо Президента України підтримується не менш як 226 народними депутатами (конституційною більшістю). Після цього Верховна Рада України створює тимчасову слідчу комісію, до якої входять депутати, а також обов'язково — спеціальний прокурор та спеціальні слідчі. Результати роботи комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради, в ході якого за наявності підстав може бути ухвалене рішення про звинувачення Президента України. Рішення набуває чинності, якщо воно прийняте принаймні двома третинами конституційного складу Верховної Ради (не менше як 300 народними депутатами).

Після прийняття такого рішення справа передається до Конституційного Суду України, який розглядає її з погляду додержання передбаченої Конституцією України процедури розслідування та розгляду справи на попередніх етапах. Якщо Конституційний Суд не знайде порушень, та справа передається до Верховного Суду України, а він дає висновок про те, чи мають діяння, в яких обвинувачується Президент України, ознаки державної зради або іншого злочину. Якщо висновок має стверджувальний характер, то лише після цього ВРУ дістає право прийняти рішення про усунення Президента з його поста. Таке рішення набуває чинності, якщо за нього проголосувало не менше як три чверті конституційного складу Верховної Ради України (338 народних депутатів).

З огляду описаної процедури видно, що притягнення до кримінальної відповідальності в кримінально-процесуальному порядку та усунення з поста Президента України в порядку імпичменту — це дві зовсім різні процедури, початком яких є один і той же факт — вчинення злочину. Але як наслідок може бути два види юридичної відповідальності: кримінальна і конституційна. І коли мова йде про злочин, то вони повинні доповнювати, слідувати одна за одною, але аж ніяк не підміняти одна одну.

Потрібно врахувати й те, що відповідно до ст. 124 Конституції України правосуддя здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається. Більше того, ч. 1 ст. 62 Конституції України передбачає: "Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду". Ці положення є достатньою підставою для твердження, що усунення Президента України з поста не можна розглядати як рішення, що за своїм правовим значенням має властивості вироку суду. Отримання висновку Верховного Суду про те, що злочини, в яких обвинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину, також не можна прирівнювати до вироку суду з тих самих міркувань.

У 2002 р. суддею Ю. Василенком була порушена кримінальна справа і Президенту України було висунуто обвинувачення за одинадцятьма статтями КК України. Проте Верховний Суд України визнав постанову про порушення кримінальної справи незаконною на підставі ст. 111 Конституції України, згідно з якою питання про притягнення Президента до кримінальної відповідальності може розглядатися лише після того, як парламент проголосує за його імпічмент. Потім згідно з Регламентом Верховної Ради України повинна бути створена спеціальна слідча комісія, до складу якої входять народні депутати з урахуванням принципу пропорційного представництва депутатських фракцій, спеціальний прокурор та троє спеціальних слідчих. Верховний Суд України постановив, що суддя Ю. Василенко порушив Конституцію України і норми кримінально-процесуального законодавства, а також вийшов за межі наданих йому законом повноважень.

Ця справа викликала значний резонанс. Але хочеться акцентувати увагу на деяких процесуальних моментах. А саме, Верховний Суд України, скасовуючи постанови про порушення кримінальних справ щодо Л. Д. Кучми, перевищив свої повноваження та порушив вимоги Конституції і законів України. Тому що згідно

зі ст. 383–385 КПК України Верховний Суд України не має права розглядати в касаційному порядку постанову про порушення кримінальної справи.

Органи судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України. Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством (статті 6, 19 Конституції України).

Чинним законодавством не передбачено процедуру скасування в касаційному порядку постанови про порушення кримінальної справи. У касаційному порядку можуть бути перевірені вироки, ухвали і постанови апеляційного суду як суду першої інстанції (ч. 1 ст. 383 КПК України). Постанова про порушення кримінальної справи не є рішенням суду першої інстанції. Провадження кримінальної справи у суді першої інстанції, яке передбачено главами 23, 24, 25, 26, 27, 28 КПК України, є розглядом справи, у якій завершено досудове слідство, а не постанови про порушення кримінальної справи, винесеної в порядку ст. 97 КПК України.

Згідно зі ст. 385 КПК України колегія суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України розглядає касаційні скарги і подання на судові рішення, постановлені Апеляційним судом Автономної Республіки Крим, апеляційними судами областей, міст Києва і Севастополя, вироки районних, районних у містах, містах та міськрайонних судів. Колегією суддів Військової судової колегії Верховного Суду України розглядаються касаційні скарги і подання на судові рішення, постановлені військовими судами регіонів та Військово-морських сил, судові рішення військових судів гарнізонів.

Винесені суддею Ю. Василенком постанови про порушення кримінальних справ щодо Л. Кучми не мають жодного відношення до підсудності Військової судової колегії Верховного Суду України.

Верховним Судом України можуть бути перевірені в касаційному порядку вироки та постанови апеляційного суду, по-

становлені ним у апеляційному порядку (ст. 383 КПК України). Постанова про порушення кримінальної справи не є судовим рішенням, ухваленим в апеляційному порядку.

У касаційному порядку Верховний Суд України може також перевірити вироки та постанови районного (міського), міжрайонного (окружного) судів, військових судів гарнізонів, ухвали апеляційного суду, постановлені щодо цих вироків та постанов (ст. 383 КПК України).

Як бачимо, згідно з чинним законодавством України постанова про порушення кримінальної справи не належить до категорії справ, які можуть бути перевірені і скасовані Верховним Судом України у касаційному порядку.

Цінність цього випадку в тому, що був створений прецедент, завдяки якому, з одного боку, продемонстрована рівність Президента України з іншими громадянами, а з іншого — недосконалість і неповнота кримінально-процесуального законодавства.

Кримінально-процесуальний кодекс є законом, що визначає порядок притягнення до кримінальної відповідальності, а також процедуру і порядок доведення вини злочинця. Досвід показує, що недосконалий Кримінально-процесуальний кодекс призводить до того, що злочинець може залишитися непокараним.

У наш час мова, в першу чергу, йде не стільки про недосконалий, скільки вже про застарілий кодифікований закон. Адже чинний Кримінально-процесуальний кодекс був прийнятий у 1961 р. відповідав іншому політичному устрою, іншій Конституції. І цілком зрозуміло, що новий Кримінально-процесуальний кодекс надзвичайно необхідний. І саме у новому кодексі повинні знайти відображення всі ті питання, яких не торкалися в старому.

Тому ми пропонуємо, щоб у новому кодексі мала місце окрема глава, яка б передбачала порядок притягнення осіб, які обіймають особливе відповідальне становище до кримінальної відповідальності і виглядала наступним чином: “Особливості провадження у справах щодо окремих категорій осіб”. І цій главі пропонується передбачити статтю “Особливий порядок порушення кримінальної справи”, в якій чітко регламентується

порядок порушення кримінальної справи проти Президента, у такій редакції: “Рішення про порушення кримінальної справи щодо особи, вказаної в попередній статті цього Кодексу, або про притягнення її як обвинуваченого, якщо кримінальна справа була порушена щодо інших осіб чи за фактом вчинення діяння, яке має ознаки злочину, вноситься: щодо Президента України, який склав свої повноваження, а також кандидата у Президенти України — Генеральним прокурором України чи собою, яка виконує його повноваження на підставі висновку колегії у складі трьох суддів Верховного Суду України стосовно наявності ознак злочину”.

Щоб уникнути майбутніх непорозумінь у законодавстві, ця глава повинна містити чіткий перелік категорій справ і категорій осіб, щодо яких застосовуватиметься особливий порядок провадження у кримінальних справах. Крім того, повинен бути зазначений чіткий порядок порушення кримінальної справи, порядок затримання вищезазначених осіб та обрання щодо них запобіжних заходів, а також умови проведення окремих слідчих дій. У додатках до посібника наочно продемонстровано як, з огляду на запропоновані нововведення, повинна виглядати глава у новому КПК України, стосовно категорії осіб, які обіймають особливо відповідальне становище.

Підводячи підсумок варто зазначити, що відповідальність Президента України повинна носити, так званий двоступеневий характер. По-перше, вона повинна заключатися у достроковому припиненні ним повноважень, і, по-друге, повинна бути співмірною тяжкості вчиненого злочину. Зрозуміло, що привілеї надаються Президенту України для того, щоб безперешкодно здійснювати свої прямі повноваження, а не для того, щоб, зловживаючи ними, вчиняти правопорушення. У науковій статті “Імпічмент та кримінальна відповідальність: деякі проблемні питання” вже робився подібний висновок [196, 458]. Необхідно констатувати, що після більш глибокого аналізу деякі моменти набули подальшого розвитку і, як наслідок, дали змогу запропонувати чергу доповнень щодо порядку притягнення Президента України до кримінальної відповідальності.

Таким чином, щоб механізм відповідальності Президента України носив дієвий характер, він повинен бути закріплений лише в суворо визначених нормативно-правових актах відповідно до розмежування повноважень різних рівнів публічної влади, встановленої Конституцією України.

Підсумовуючи наведене вище, слід зробити деякі попередні висновки. Імунітет Президента України є окремим видом імунітетів вищих посадових осіб і на сьогодні врегульований, по суті, лише нормами Конституції України. Разом з тим він значно відрізняється від інших імунітетів посадових осіб нашої держави, причому ці відмінності носять принциповий характер. Нормативне врегулювання багатьох питань цього імунітету потребує подальшого розвитку законодавства, насамперед для того, щоб деталізувати повноваження окремих органів, порядок їх діяльності та юридичне значення її результатів.

У ході практичної діяльності органів дізнання, досудового слідства, прокуратури та суду нерідко виникають ситуації, коли до кримінальної відповідальності необхідно притягнути народних депутатів, однак через їх специфічне правове положення, що обумовлене гарантіями депутатської недоторканності, кримінальні справи, в основному, не порушуються.

Народні депутати несуть відповідальність на основі загальних правових норм лише в окремих правових випадках, наприклад, за образу чи наклеп, проте в решті випадків процедура притягнення депутата до юридичної відповідальності регламентується не загальними, а спеціальними правовими нормами, що містяться у Конституції України, Законі України "Про статус народного депутата України", Регламенті Верховної Ради України.

Конституційною гарантією безперешкодного й ефективного здійснення прав і обов'язків уповноважених представників народу виступає депутатська недоторканність, яка передбачена як Конституцією України (ст. 80), так і Законом України "Про статус народного депутата України".

Слід зазначити, що питання, пов'язані з притягненням народного депутата до кримінальної відповідальності, неодноразово привертати увагу науковців. Ці проблеми піддавались дослідженню і знайшли своє втілення в науці кримінального процесу. До питань, пов'язаних із депутатською недоторканістю та притягненням народних депутатів до кримінальної відповідальності зверталися у своїх наукових працях, такі вчені, як: А. А. Безуглов, С. Г. Волкотруб, Н. Колосова, З. І. Светлакова, А. А. Федоров, М. Е. Мікулін, М. Є. Шумило, Л. Д. Удалова, О. Я. Ярматов та інші. Однак деякі питання, що охоплюються цією проблемою, залишаються дискусійними або ж взагалі не вирішені.

Зміст інституту депутатської недоторканності полягає в забезпеченні умов, які виключають неправомірне притягнення депутата до кримінальної відповідальності. Цей державно-правовий інститут включає в себе систему правових норм, які закріплюють юридичну процедуру розгляду кримінальної справи, пов'язаної з обвинуваченням депутата у вчиненні злочину. Недоторканність депутата не залежить від його особистих якостей, і якщо в діях депутата є ознаки злочину, що тягне за собою відповідальність у судовому порядку, він притягується до кримінальної відповідальності на рівні з іншими особами. Це положення впливає із принципу рівності громадян перед законом і судом (статті 24, 129 Конституції України).

Депутатська недоторканність не повинна використовуватися на шкоду законності і справедливості як засіб захисту винної особи від справедливого покарання. Депутатська недоторканність являє собою особливу правову процедуру притягнення депутата до кримінальної відповідальності, а також забезпечує його захист від незаконного та необґрунтованого обвинувачення в правопорушенні [188, 29].

Згідно з ч. 3 ст. 80 Конституції України, народні депутати України не можуть бути без згоди Верховної Ради України притягнені до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані.

Свого часу у кримінально-процесуальному законодавстві виникали суперечності стосовно моменту притягнення до кримі-

нальної відповідальності. Тому цілком зрозуміло, чому Міністерство внутрішніх справ України у 1999 р. звернулося до Конституційного Суду України щодо офіційного тлумачення положень ч. 3 ст. 80 Конституції України. В свою чергу, Конституційний Суд України роз'яснив, що "притягнення до кримінальної відповідальності, як стадія кримінального переслідування, починається з моменту пред'явлення особі обвинувачення у вчиненні злочину". Конституційний Суд України мотивував це тим, що на підставі аналізу статей КПК України, зокрема 147, 242, 246 тощо можна дійти висновку, що притягнення до кримінальної відповідальності з моменту винесення слідчим постанови про притягнення особи як обвинуваченого і пред'явлення їй обвинувачення [197]. Слід зауважити, що після прийняття цього рішення Конституційним Судом, ст. 242 КПК України була виключена, а ст. 246 викладена у новій редакції Законом України "Про внесення змін до кримінально-процесуального кодексу України" від 21 червня 2001 р. [198].

Кримінально-процесуальне законодавство відповідно до принципу публічності (ст. 4 КПК України) передбачає, що суд, прокурор, слідчий та орган дізнання зобов'язані в межах своєї компетенції порушити кримінальну справу в кожному випадку виявлення ознак злочину, вжити всіх передбачених законом заходів до встановлення події злочину, осіб, винних у вчиненні злочину, і до їх покарання.

Кримінально-процесуальний закон передбачає два можливі варіанти порушення кримінальної справи: стосовно конкретної особи чи за фактом (стосовно події злочину). Таким чином, у випадку вчинення злочину народним депутатом немає перешкод для порушення кримінальної справи за фактом виявлення ознак злочину, за винятком тих нечастих випадків, коли це питання може вирішуватися лише стосовно конкретної особи. Після прийняття рішення про порушення кримінальної справи необхідно, не порушуючи депутатської недоторканності, виконати необхідні процесуальні дії і в передбаченому законом порядку поставити питання перед Верховною Радою України про притягнення народного депутата до кримінальної відповідальності.

Такі дії не суперечать законодавству про статус народних депутатів, яке передбачає особливий порядок порушення кримінальної справи тільки стосовно самих депутатів і не встановлює яких-небудь обмежень для порушення кримінальних справ за фактом вчинення діяння, що має ознаки злочину [199, 22].

Відповідно до чинного кримінально-процесуального законодавства України право порушити кримінальну справу мають орган дізнання, слідчий, прокурор, суд (суддя) (статті 4, 97, 98, 227 КПК України). Частина 4 ст. 27 Закону України "Про статус народного депутата України" передбачала, що кримінальну справу щодо народного депутата України може бути порушено тільки Генеральним прокурором України. Таким чином, було обмежено коло осіб, які можуть порушити кримінальну справу щодо народного депутата України, а точніше — лише одна посадова особа в Україні могла прийняти відповідне рішення.

Порушення кримінальної справи і проведення по ній слідчих та інших процесуальних дій дозволяє, як того вимагає кримінально-процесуальний закон, забезпечити швидко і повне розкриття злочинів, викриття винних та забезпечення правильного застосування закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до кримінальної відповідальності і жоден невинуватий не був покараний. Крім того, зібрані під час досудового розслідування докази є гарантією від необґрунтованого притягнення до відповідальності.

Відповідно до ст. 213 Регламенту Верховної Ради України, подання про надання згоди на притягнення до кримінальної відповідальності ініціюється відповідно органами досудового слідства і судовими органами. Подання щодо народного депутата повинно бути підтримано і внесено до Верховної Ради Генеральним прокурором України [200, 205].

Подання про надання згоди на притягнення до кримінальної відповідальності депутата повинно бути вмотивованим і достатнім, містити конкретні факти і докази, що підтверджують факт вчинення зазначеного в поданні суспільно-небезпечного діяння, визначеного Кримінальним кодексом України.

Рішення про надання згоди на притягнення до кримінальної відповідальності Верховна Рада України приймає поіменним голосуванням більшістю голосів народних депутатів від її конституційного складу, яке оформляється постановою Верховної Ради.

Крім того, хотілося б звернути увагу на одну обставину. Характерною рисою статусу народного депутата, на відміну від Президента України, є те, що притягнути його до кримінальної відповідальності можна, фактично не позбавляючи мандата. Лише набрання законної сили обвинувальним вироком суду є формальною підставою для дострокового припинення повноважень народного депутата (п. 2 ч. 2 ст. 81 Конституції України). Народний депутат може виконувати свої повноваження навіть під час проведення стосовно нього слідчих дій та розгляду справи в суді. Тому дострокове припинення депутатських повноважень особи не розглядається як обов'язкова передумова притягнення її до кримінальної відповідальності.

На підтвердження цього положення С. Г. Волкотруб стверджує, що факт позбавлення недоторканності не є доказом винуватості або, навпаки, невинності народного депутата. Остаточне рішення з цього приводу повинно ухвалюватися судом загальної юрисдикції на підставі закону [163, 13].

На сучасному етапі розвитку правової держави слід визначити наявність чи відсутність депутатської недоторканності, а її обсяг. Як слушно зазначає В. П. Мікулін, цю проблему слід вирішувати таким чином: впровадити у законодавство депутатські гарантії, особливість яких полягає в тому, що вони призначені для забезпечення виконання депутатами своїх функцій, а саме участь депутатів у роботі Верховної Ради України, організацію та втілення в життя її рішень, здійснення контролю за роботою державних органів, підприємств, установ та організацій, участь у роботі комітетів, тимчасових спеціальних та інших комісій, утворених Верховною Радою України [201, 293].

Діяльність депутата поза межами його повноважень не повинна забезпечуватись додатковими гарантіями.

Тому вчинення злочинів не у зв'язку з депутатською діяльністю або з використанням депутатських повноважень з корисливою або іншою метою, що суперечить державним та громадським інтересам, спотворює сенс депутатської недоторканності і безумовно є підставою для притягнення народних обранців до відповідальності на загальних умовах.

Цілі депутатських гарантії полягають також у захисті народних депутатів від необґрунтованих переслідувань, викликаних правомірною депутатською діяльністю. Народний депутат України відповідно до Конституції України, Регламенту Верховної Ради України, законів України "Про постійні комісії Верховної Ради України", "Про статус народного депутата України" має реальні контрольні повноваження. Це надає депутату певної ваги у суспільстві, змушує посадових осіб виконавчих структур діяти відповідно до чинного законодавства, пам'ятаючи про постійний контроль депутата із залученням громадськості.

Але у будь-якому випадку така важлива конституційна гарантія, як депутатська недоторканність не повинна створювати перешкод на шляху досягнення цілей кримінального судочинства, обмежувати права та законні інтереси громадян, порушувати конституційний принцип рівності усіх перед законом і судом. Адже не можна не помітити, що, на перший погляд, недоторканність депутата суперечить принципу рівності усіх перед законом і судом. І одна справа, якщо мова йтиме про той обсяг важливих владних повноважень, коли особливий статус депутата є виправданим, але зовсім інша — коли мова заходить про зловживання ним свого становища, а тим паче про порушення норм закону, який для всіх однаковий. Тому порушення кримінальної справи, як на нашу думку, матиме не тільки юридичне (досягнути завдань кримінально-процесуального судочинства), а й соціальне (віру громадян у правосуддя) значення.

На думку окремих науковців, додаткові гарантії недоторканності повинні бути встановлені лише стосовно професійної діяльності депутатів [202, 145; 203, 3; 199, 21]. Тобто, якщо депутат вчинив злочин, який певним чином пов'язаний з його професій-

ною діяльністю, то на нього поширюються правила щодо імунітету; а якщо злочин не пов'язаний з виконанням депутатських функцій — права на імунітет він не має.

Подібної позиції дотримується і В. Корж, вважаючи, що депутатська недоторканність як одна з умов спеціальної гарантії повинна поширюватись тільки за місцем здійснення депутатської діяльності, тобто під час сесійної роботи у Верховній Раді України [204, 49].

Рішення про порушення кримінальної справи, швидка та рішуча діяльність щодо розкриття та припинення злочинів формують громадську думку про ефективність боротьби з правопорушеннями. Своєчасне і обґрунтоване порушення кримінальної справи сприяє зміцненню правопорядку, вихованню громадян у дусі суворого додержання закону [5, 238]. Одним словом, виховує саму віру в закон.

Серед осіб, які наділені особливим статусом, найбільше незрозумілих моментів виникає стосовно притягнення депутата до кримінальної відповідальності. І цьому є своє пояснення, в силу того, яке значення має цей інститут для кримінального процесу. Якщо розглянути весь процес реалізації кримінальної відповідальності, то він є досить тривалим і складається з відповідних етапів.

Зокрема, на думку Ю. М. Грошевого, етапами реалізації кримінальної відповідальності є:

- а) притягнення особи до кримінальної відповідальності як обвинуваченого;
- б) затвердження прокурором обвинувального висновку, в якому остаточно формулюється обвинувальний висновок органів досудового розслідування;
- в) визнання судом підсудного винним у вчиненні злочину;
- г) призначення судом заходів державного примусу;
- г) виконання покарання; обґрунтування
- д) покладення на засудженого несприятливих наслідків у вигляді судимості [205, 67].

Як бачимо, сама по собі процедура реалізації кримінальної відповідальності є складною. Якщо врахувати, що цій процедурі

ще передуватиме особливий порядок отримання згоди Верховної Ради України на притягнення депутата до кримінальної відповідальності, то створюється враження про неможливість це зробити. Тому, черговий раз наголошуємо на необхідності закріпити у КПК України норму, яка б передбачала порядок порушення кримінальної справи стосовно народного депутата і конкретно зазначала осіб, які вправі це зробити.

Залишається ще одне нез'ясоване питання у законодавстві. Як бути у тому випадку, якщо Верховна Рада України не дасть згоди на притягнення народного депутата до кримінальної відповідальності. Адже це робить неможливим подальший рух справи і тим самим постановлення вироку судом. Процедура розгляду цього питання вимагає значного часу, що може негативно вплинути на хід і результати розслідування. Крім того, існування такої нездоланної перешкоди на шляху правосуддя не може додати авторитету Верховній Раді в цілому і окремим депутатам зокрема.

Мова йде про те, що сама процедура надання згоди Верховною Радою України на притягнення депутата до кримінальної відповідальності є дещо неприродною з огляду на те, що право на попередню оцінку доказів, встановлених у кримінальній справі, належить лише органам дізнання, слідчому, прокурору, а на підсумкову оцінку — суду. В той же час Верховна Рада України як законодавча влада не повинна вирішувати питання про винуватість чи невинуватість особи, яка вчинила злочин, оскільки це є винятково прерогативою суду. Крім того, у повній мірі не виконуються завдання кримінального судочинства, не кажучи вже про обов'язок суду, прокурора, слідчого й органу дізнання в межах своєї компетенції порушити кримінальну справу в кожному випадку виявлення ознак злочину, вжити всіх передбачених законом заходів до встановлення події злочину, осіб, винних у вчиненні злочину, і до їх покарання.

Але найцікавіша ситуація виникає у тому випадку, коли порушена кримінальна справа, а Верховною Радою України не надає згоди на притягнення народного депутата до кримінальної відповідальності (наприклад, така ситуація може виникнути,

якщо кримінальна справа була порушена за фактом вчинення злочину). Виходить, що депутат автоматично позбавлений можливості бути виправданим, якщо невинний, адже у КПК України немає норми, яка б вказувала, як діяти у такому випадку.

Виходячи з чинного кримінально-процесуального законодавства, можна: по-перше, зупинити кримінальну справу. Проте КПК України не передбачає такої підстави для зупинення досудового слідства у даній ситуації; по-друге, закрити кримінальну справу. Однак, знову ж таки, підстав для закриття кримінальної справи, як ми вважаємо, немає, оскільки ст. 213 КПК України чітко передбачені підстави до закриття кримінальної справи. Тому, на нашу думку, досудове слідство повинно продовжуватись. Таким чином буде дотриманий принцип рівності усіх перед законом і судом, і в той же час не порушуватиметься принцип недоторканності депутата. Адже народний депутат може виконувати свої повноваження навіть під час проведення стосовно нього слідчих дій та розгляду справи у суді.

Після виконання всіх передбачених законом процедур, досудове слідство може бути закінчено винесенням відповідного рішення. Якщо внести доповнення у КПК України щодо описаної процедури, то автоматично інститут депутатської недоторканності не обмежуватиме особисті права й інтереси громадян. Зникнуть непорозуміння, пов'язані зокрема з відшкодуванням моральних і матеріальних збитків, що були завдані злочинцем, який вчинив народний депутат, відновленням порушених прав потерпілої сторони тощо.

У проекті Кримінально-процесуального кодексу України від 13 грудня 2007 р. № 1233, який вноситься народними депутатами В. Р. Мойсиком, І. В. Вернидубовим, С. В. Ківаловим, Ю. А. Кармазіним у розділі 9, який називається "Особливі порядки провадження", у ст. 468 зазначено, що "постанова про порушення провадження у кримінальній справі стосовно народного депутата України, судді Конституційного Суду України, судді Верховного Суду України, судді вищого спеціалізованого суду України, судді апеляційного і місцевого суду, присяжного і народного засідателя на час здійснення ними правосуддя, про

притягнення їх як обвинуваченого виноситься Генеральним прокурором України за згодою Верховної Ради України, яка надається за висновком колегії у складі трьох суддів Верховного Суду України щодо наявності ознак злочину в діях народного депутата України або судді" [60].

Уявляється, виклад статті таким чином націлює на себе ті проблемні моменти, які описувалися вище. У зв'язку з цим пропонуємо викласти цю статтю у наступному вигляді: "Постанова про порушення кримінальної справи щодо народного депутата виноситься Генеральним прокурором України чи особою, яка виконує його обов'язки, на підставі висновку колегії у складі трьох суддів Верховного Суду України, про наявність в діях народного депутата ознак злочину і, відповідно, за згодою Верховної Ради України".

Отже, можна дійти висновку, що повинна бути узгодженість приписів інституту депутатської недоторканності та відповідних норм кримінально-процесуального права. З одного боку, необхідно захистити депутата від незаконних посягань і створити належні умови для його роботи, а з іншого — існує небезпека перетворення імунітету з додаткової гарантії на нездоланну перешкоду на шляху досягнення цілей кримінального судочинства.

Відповідно до ст. 126 Конституції України суддя не може бути без згоди Верховної Ради України затриманий чи заарештований до винесення обвинувального вироку суду.

Крім того, Основним Законом держави передбачена недоторканність судді. Положення про недоторканність суддів стосується всіх суддів, незалежно від того, які вони займають посади чи ланку судової влади. Це положення також поширюється на всі сфери діяльності суддів незалежно від категорії справ, які ними розглядаються. Адже суддя, який не забезпечений гарантіями недоторканності, не може відчувати свою внутрішню свободу, яка повинна знаходити свій вияв під час прийняття ним рішень.

Незалежність судді значною мірою виявляється в тому, наскільки він захищений від зазіхань на його честь, гідність,

майнові права з боку не лише фізичних осіб, а й державних органів та їх посадових осіб. Це значить, що суддівський імунітет потрібно розглядати як елемент в системі юридичних гарантій принципу незалежності суддів, який забезпечує ефективно здійснення суддями своїх прав і обов'язків, спрямований на виключення будь-якої можливості для необґрунтованого посягання слідчих, прокурорських та адміністративних органів на особу судді та звільнення від обов'язку давати свідчення щодо осіб і обставин, про які йому стало відомо у зв'язку з виконанням своїх службових обов'язків.

Держава зробила певні кроки в напрямку забезпечення незалежності суддів, у законодавчому порядку визначено деякі гарантії незалежності. Але хотілося б зазначити наступне.

Наявність спеціального порядку провадження в кримінальних справах не суперечить Конституції України, оскільки недоторканність суддів прямо в ній передбачена (ст. 126). Суддівський імунітет не означає повного імунітету від кримінально-процесуальної юрисдикції України, оскільки кримінально-процесуальні дії щодо суддів є можливими, однак їх проведення має певні особливості [206, 113].

Конституція України забороняє без згоди Верховної Ради України затримувати чи заарештовувати суддю до винесення обвинувального вироку судом. Разом із тим, Основним Законом України передбачається можливість встановлювати в законодавчому порядку додаткові гарантії недоторканності суддів. Наприклад, Законом України "Про статус суддів" у редакції від 1992 р. містив положення, згідно з яким згода Верховної Ради України була необхідна і на притягнення судді до кримінальної відповідальності. Однак, у результаті внесення в 1999 р. змін до ст. 13 названого Закону таку гарантію, як притягнення суддів до кримінальної відповідальності лише за згодою Верховної Ради України було виключено.

Виходить, що нині порушити проти судді кримінальну справу за обвинувачення у вчиненні будь-якого злочину, зокрема в ухваленні завідомо незаконного (наприклад, на думку прокурора) судового рішення, можуть органи дізнання, слідчі прокуратури,

органів внутрішніх справ, податкової міліції; прокурори всіх рівнів. За цих умов процедуру допиту судді, пред'явлення йому обвинувачення у вчиненні злочину, в тому числі й в ухваленні завідомо незаконного рішення, можна використати для впливу на його службову діяльність.

І це за тих обставин, коли у ч. 3 ст. 11 Закону України "Про статус суддів" чітко зазначено, що гарантії незалежності судді, включаючи заходи його правового захисту, не можуть бути скасовані чи знижені іншими нормативними актами України чи Автономної Республіки Крим. Отже, гарантіями правової захищеності судді при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів абсолютно знехтувано.

На підставі зробленого аналізу ми прийшли до висновку, що було б доцільно ч. 2 ст. 13 Закону України "Про статус суддів" викласти у редакції від 15 грудня 1992 р., а саме: "судді не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності і взяті під варту без згоди Верховної Ради України. Вони не можуть бути піддані заходам адміністративного стягнення, що накладаються в судовому порядку, без згоди органу, який обрав суддю на посаду".

Адже неприпустимо, що стосовно адвоката порушити кримінальну справу може лише прокурор області, а стосовно судді — будь-який представник органу досудового слідства і дізнання. Навіть за радянської командно-адміністративної системи для притягнення судді до кримінальної відповідальності з урахуванням його особливого статусу треба було одержати згоду Президії Верховної Ради УРСР.

Пропозиції посилити недоторканність судді, а отже, і незалежність від впливу органів влади — це не спроба звільнити суддю від відповідальності за свої вчинки, зокрема такі, які мають ознаки злочину. Рівність щодо відповідальності перед законом та судом поширюється і на суддів, і на народних депутатів, і на інших посадових осіб держави. Але саме суддя має бути захищений додатково. Здійснюючи правосуддя, він завжди перебуває у центрі конфлікту, перевіряє на предмет законності рішення державних органів, дії їх посадових осіб,

оцінює якість роботи працівників органів дізнання, досудового слідства, прокуратури при розслідуванні кримінальних справ, визначає рівень їх відповідальності за порушення прав і свобод громадянина та розмір відшкодування шкоди.

Як слушно зазначають В. А. Ржевський і Н. М. Чепурнова, незалежність та недоторканність суддів взаємопов'язані поняття, оскільки вони складають єдиний комплекс нормативних установок, які мають значення для визначення статусу суддів [207, 146]. Це, зокрема, особливий порядок притягнення суддів до кримінальної відповідальності.

Недоторканність суддів необхідно посилити і, передусім, це стосується порядку порушення кримінальних справ стосовно суддів. Ми погоджуємось з думкою Л. П. Виноградової, згідно з якою ускладнення механізму порушення кримінальних справ проти суддів є не надуманим, а вкрай необхідним для підвищення ступеня суддівської недоторканності, яка забезпечує їх незалежність [208, 86].

Тому як важливу гарантію захисту від необґрунтованого притягнення судді до кримінальної відповідальності ми, в першу чергу, пропонуємо закріпити на законодавчому рівні відповідну норму. Її суть полягає в наступному: 1) кримінальна справа проти судді може бути порушена лише Генеральним прокурором України або особою, яка виконує його повноваження; 2) право звернутись до суду для взяття судді під варту належить Генеральному прокурору України або його заступнику.

Схожа процедура, навіть дещо ускладнена, запропонована і Л. П. Виноградовою. Вона висловлює твердження, що “право порушувати кримінальну справу щодо судді та звертатися до суду для взяття під варту повинно бути закріплене за Генеральним прокурором чи особою, яка виконує його обов'язки, за наявності згоди відповідної кваліфікаційної комісії суддів, за винятком випадків, коли вона сама передала матеріали до слідчих органів. Передбачити можливість розгляду справи, за клопотанням цього судді, Верховним Судом України” [208, 86].

Згідно з ч. 3 ст. 126 Конституції України суддя не може бути без згоди Верховної Ради України затриманий чи заарештова-

ний до винесення обвинувального вироку судом. У ст. 112 КПК України зазначено, що “в усіх справах про злочини, вчинені службовими особами, які обіймають особливо відповідальне становище, досудове слідство провадиться слідчими прокуратури”, а перелік цих осіб наводиться у ст. 9 Закону України “Про державну службу” (серед яких і суддя). У самому ж Законі України “Про статус суддів” лише продубльоване положення ст. 126 Конституції України. Таким чином, ми бачимо, що мова йде про особливий порядок притягнення судді до кримінальної відповідальності. Виникає запитання: що потрібно розуміти під поняттям “притягнення до кримінальної відповідальності” Закон визначення не має. Але це питання досить широко дискутувалося серед науковців, які майже всі прийшли до висновку, який встановив і Конституційний Суд України у своєму рішенні, зазначаючи, що “притягнення до кримінальної відповідальності, як стадія кримінального переслідування, починається з моменту пред'явлення особі обвинувачення у вчиненні злочину”. Це черговий раз доводить, наскільки невдалою є ст. 13 Закону України “Про статус суддів”, тому що чіткого порядку порушення кримінальної справи в ній не зафіксовано. Проте це вже немає значного практичного значення, оскільки на сьогодні всі ці недоліки повинні бути усунені шляхом внесення змін до кодифікованого закону, а в подальшому — вирішуватись у новому КПК України.

Пропонуємо наступний виклад статті: “Постанова про порушення кримінальної справи щодо народного депутата чи судді (судді Конституційного Суду України, судді Верховного Суду України, судді вищого спеціалізованого суду України, судді апеляційного і місцевого суду, а також присяжного і народного засідателя на час здійснення ними правосуддя) виноситься Генеральним прокурором України на підставі висновку колегії у складі трьох суддів Верховного Суду України про наявність в діях народного депутата чи судді ознак злочину і, відповідно, за згодою Верховної Ради України”.

Виходячи із запропонованої вище норми й аналізу чинних на сьогодні законодавчих актів, ми передбачаємо наступний

перебіг справи. Генеральний прокурор України складає подання і надсилає його Голові Верховного Суду України, який повинен сформувати колегію у складі трьох суддів Верховного Суду України, що будуть вирішувати питання стосовно наявності чи відсутності ознак злочину. Варто зазначити, що подання повинно бути вмотивованим і достатнім, містити конкретні факти і докази, що підтверджують факт вчинення зазначеного в поданні особою суспільно небезпечного діяння, визначеного Кримінальним кодексом України, а також за необхідності викладаються й інші дані, які, на думку Генерального прокурора, повинні враховуватися у процесі розгляду подання. Крім того, подання повинно містити приводи і підстави для порушення кримінальної справи, передбачені ст. 94 КПК України, на підставі яких пропонується порушити кримінальну справу.

Таке вмотивоване подання Генерального прокурора України дасть змогу колегії суддів Верховного Суду України об'єктивно вирішити питання про те, чи давати згоду на порушення кримінальної справи, притягати особи до кримінальної відповідальності, чи відмовити у здійсненні вказаних процесуальних дій.

Подання Генерального прокурора України про притягнення судді як обвинуваченого, якщо кримінальну справу було порушено стосовно інших осіб чи за фактом вчинення діяння, яке містить ознаки злочину, повинно містити перелік підстав для обвинувачення особи у вчиненні злочину, а також час, місце й інші обставини, які підлягають доказуванню в порядку ст. 64 КПК України. Якщо ж особа обвинувачується у вчиненні декількох злочинів, передбачених різними пунктами, частинами, статтями Кримінального кодексу України, то всі вони повинні бути чітко вказані.

Цілком логічно, що запропонована нова стаття, зокрема друга її частина повинна передбачати строки, у межах яких розглядатиметься подання у суді перед тим, як потрапить на голосування до Верховної Ради України.

Не можна частково не погодитись з викладом частини статті, яка наводиться у проекті КПК України, а саме: "Подання прокурора та матеріали, які свідчать про наявність у діях осо-

би ознак злочину, розглядаються за участю прокурора, особи, стосовно якої вноситься подання, її представника чи захисника у закритому судовому засіданні в строк не пізніше 10 діб з дня надходження подання до суду. Неявка особи, стосовно якої вноситься подання, її представника чи захисника у судове засідання не перешкоджає розгляду подання. У разі неявки прокурора подання з матеріалами повертається без розгляду" [60]. Проте вважаємо, що зміст статті повинен мати децю інший вигляд, тому пропонуємо викласти її наступним чином: "Подання прокурора розглядається за його участю, а також за участю особи, стосовно якої вноситься подання, її захисника у строк не пізніше 10 діб з дня надходження подання до суду. Неявка у судове засідання особи, щодо якої вноситься подання, а також її захисника не перешкоджає розгляду подання".

Не випадковим є той факт, що у запропонованому викладі статті опущений момент, в якому йдеться про закриту форму судового засідання. Адже загальновідомо, що однією з найважливіших правових гарантій справедливого і неупередженого вирішення справи судом виступає принцип гласності судового процесу, який передбачений у п. 7 ч. 3 ст. 129 Конституції України та є однією з необхідних умов забезпечення прав і свобод людини у правовій державі. Під час відкритого судового розгляду пересічні громадяни, представники засобів масової інформації мають змогу безпосередньо спостерігати за перебігом судового розгляду, в процесі якого перевіряються і досліджуються всі представлені матеріали. З цього приводу Р. Р. Салимзянова слушно зазначила, що гласність судочинства покликана сприяти посиленню усвідомлення суддями відповідальності з тим, щоб дотримуватися принципів кримінального процесу, виступати гарантією передбачених прав і законних інтересів учасників судового розгляду. Неупереджене здійснення принципу гласності допомагає сформувати об'єктивне суспільне враження про судову владу в цілому, сприяє закріпленню авторитету правосуддя [209, 126].

Крім того, принцип гласності регламентований ст. 20 КПК України. Мова йде про те, що розгляд справ у всіх судах відкри-

тий, за винятком випадків, коли це суперечить інтересам охорони державної таємниці або іншої захищеної законом таємниці. За ініціативою суду або за клопотанням учасників закритий судовий розгляд допускається: 1) у справах про злочини осіб, які не досягли шістнадцятирічного віку; 2) у справах про статеві злочини; 3) в інших справах з метою запобігання розголошенню відомостей про інтимні сторони життя осіб, які беруть участь у справі; 4) у разі, коли цього потребують інтереси безпеки осіб, взятих під захист.

Таким чином, розгляд справи у закритому засіданні допускається лише у перерахованих вище випадках, які передбачені законодавством. Цей перелік є вичерпним і не включає розгляд подання прокурора під час застосування особливого порядку порушення кримінальної справи.

На цьому етапі хотілося б зупинитися на схожій нормі у КПК РФ. Частина 2 ст. 448 КПК РФ виглядає наступним чином: “Розгляд подання прокурора проводиться за його участі, а також за участі особи, стосовно якої внесено подання, його захисника в закритому судовому засіданні у строк не пізніше 10 діб з дня надходження подання прокурора в суд” [210, 231]. Як бачимо, у статті встановлена імперативна вимога участі особи, щодо якої вноситься подання, а такої її захисника. Уявляється, що це може призвести до необґрунтованого затягування розгляду питання про можливість порушення кримінальної справи і притягнення судді чи депутата до кримінальної відповідальності. Тому в трактуванні частини статті спеціально наголошується на можливості розгляду подання і без участі зазначених суб’єктів. Передбачили ми це з тією метою, щоб на практиці дана норма не стала перешкодою для подальшого просування справи, адже в такому випадку стадія порушення кримінальної справи може закінчитись, так і не розпочавшись. Особа, щодо якої внесено подання може під приводом хвороби, заміни захисника, виїзду у будь-якому напрямку навмисно не з’явитись. І тоді порушити кримінальну справу стане практично неможливо або ж буде втрачено дорогоцінний час щодо встановлення всіх обставин, які мають значення для справи. Враховуючи всі ці обставини ми

наголосили у нашому викладі статті, що участь особи, стосовно якої внесено подання і її захисника не є обов’язковою, а скоріше виступає як надане їм право.

За результатами розгляду подання суд повинен виносити вмотивоване рішення. Перебіг цієї процедури також повинен бути закріплений у КПК України. Тому виклад цієї процедури пропонуємо закріпити у частині статті, яка б виглядала наступним чином: “За результатами розгляду подання суд:

- 1) надає висновок про наявність чи відсутність в діях особи ознак злочину;
- 2) виносить ухвалу, в якій дає згоду на порушення кримінальної справи стосовно особи, на притягнення її як обвинуваченого чи відмовляє в цьому”.

Сформулювавши описані вище норми таким чином, черговий раз наголошуємо, що особливий, ускладнений порядок порушення кримінальної справи відносно судді і народного депутата повинен бути чітко описаний і закріплений у законі. В першу чергу, з тією метою, щоб практика застосування цих кримінально-процесуальних норм не була проблематичною.

Повністю погоджуємося з С. Г. Волкотрубом, який вважає, що усі питання, які стосуються діяльності, а тим більше — відповідальності посадових осіб вищих органів державної влади, повинні знайти своє відображення і рішення у відповідних нормативно-правових актах, хоча б для того, щоб уберегти себе і наступні покоління від можливих політичних криз [163, 5].

Кожен, — чи то практик, чи теоретик, — у процесі своєї роботи, зустрічаючись з будь-якими правовими аспектами, жадає, щоб вони належним чином і всебічно обґрунтовувалися законодавчими актами і не містили двозначностей.

Цілком доречно зазначається, що для задоволення потреб правосуддя та захисту прав і законних інтересів осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, слід передбачити такий порядок, який би відповідав цілям кримінального судочинства і не ставив би осіб, що користуються імунітетом, у двозначне становище [164, 80].

3.2. Процесуальний порядок застосування заходів примусу і провадження слідчих та інших процесуальних дій щодо окремих службових осіб

Як зазначалося у попередньому підрозділі, на сьогодні у КПК України чітко й детально не передбачений не тільки особливий ускладнений порядок порушення кримінальної справи щодо осіб, які обіймають особливо відповідальне становище, але й інші процесуальні гарантії, які обов'язково необхідно передбачити в кодифікованому законі. Виходячи з приписів закону, після порушення кримінальної справи і притягнення в якості обвинуваченого слідчі та процесуальні дії щодо осіб, які обіймають особливо відповідальне становище, провадяться в загальному порядку. Таким чином, варто зосередити увагу на тих процесуальних і слідчих діях, які вправі проводитися до порушення кримінальної справи у межах зазначеного закону з урахуванням особливостей суб'єкта, на які вони спрямовані.

Кримінально-процесуальним законом встановлений порядок провадження у кримінальних справах, який є єдиним та обов'язковим для всіх посадових осіб органів дізнання, досудового слідства, прокуратури та суду. Разом із тим є норми, що визначають особливий порядок провадження стосовно осіб, які користуються імунітетом у кримінальному процесі. Встановлюючи особливу процедуру провадження відносно таких осіб, законодавець виходить з того, яку роль ці особи відіграють у державі та суспільстві, забезпечує безперервність їх діяльності, додатково запобігає незаконному й необґрунтованому їх притягненню до кримінальної відповідальності, застосуванню заходів процесуального примусу [164, 78].

Невід'ємною рисою кримінально-процесуального судочинства є можливість застосування різного роду заходів процесуального примусу, причому ці заходи можуть застосовуватися до постановлення вироку судом, і не тільки до осіб, які обвинувачуються (підозрюються) у вчиненні того чи іншого злочину. В. І. Маринів зробив намір визначити критерії, у зв'язку з якими той чи інший захід можна віднести до числа

примусових. До примусових заходів автор відносить передбачені законом процесуальні заходи примусового характеру, що реалізуються винятково у межах кримінально-процесуальних правовідносин і застосовуються уповноваженими посадовими особами за наявності до того підстав щодо учасників процесу й інших осіб для попередження або припинення їх неправомірних дій, у тому числі з метою досягнення у кожній справі завдань кримінального судочинства [165, 6]. Безперечно правий В. І. Маринів, стверджуючи, що "кримінально-процесуальна діяльність через свою специфіку неминуче пов'язана з вторгненням (інколи незначним, інколи суттєвим) у сферу особистого життя громадян, сферу їх прав і свобод" [211, 30]. Багато слідчих дій (наприклад, затримання, обшук, виїмка) безпосередньо являють собою і засоби процесуального примусу. Якщо ж яка-небудь слідча дія і не є водночас також засобом процесуального примусу, то вона все ж так чи інакше зачіпає або може зачіпати чиї-небудь права та законні інтереси. Очевидним є те, що застосування процесуального примусу може не тільки торкатися прав і свобод громадян, створювати труднощі, перешкоджати, а й зовсім унеможливити (наприклад, у разі арешту чи затримання) виконання посадовими особами своїх обов'язків.

Перш ніж перейти до розгляду проблематики цього підрозділу, варто зазначити деякі моменти. По-перше, описуючи процедуру затримання й обрання запобіжних заходів говоритимемо в однаковій мірі і про депутата, і про суддю, тому що ми продовжуємо відстоювати свою позицію стосовно того, що обсяг недоторканості депутата не повинен бути більшим за обсяг недоторканості судді. Іншими словами, для того, щоб притягнути суддю до кримінальної відповідальності також необхідна згода Верховної Ради України. По-друге, коли вирішується питання про порушення кримінальної справи проти судді чи депутата, це не є перешкодою для того, щоб продовжувати займатися своїми обов'язками і в результаті, якщо кримінальна справа не буде порушена, вони зовсім не втратять той обсяг недоторканості, який був спочатку. Слід констату-

вати, що характерною рисою українського парламентарія є те, що притягнути його до кримінальної відповідальності можна, фактично не позбавляючи мандата. Лише набрання законної сили обвинувальним вироком суду є формальною підставою для дострокового припинення повноважень народного депутата (п. 2. ч. 2 ст. 81 Конституції України). Так само і суддя продовжує здійснювати правосуддя до набрання щодо нього законної сили обвинувального вироку відповідно до п. 6 ч. 5 ст. 126 Конституції України. Хоча й варто зазначити, що згідно з ч. 1 ст. 38 Закону України “Про статус суддів” передбачається можливість зупинення повноважень судді у зв’язку з пред’явленням йому обвинувачення у вчиненні злочину. І народний депутат, і суддя можуть виконувати свої повноваження навіть під час проведення стосовно них слідчих дій та розгляду справи в суді. Відтак дострокове припинення ними своїх повноважень не розглядається як обов’язкова передумова притягнення їх до кримінальної відповідальності. Адже факт позбавлення недоторканності сам по собі ще не є доказом винуватості або, навпаки, невинності зазначених осіб. Остаточне рішення з цього приводу повинно ухвалюватися судом на підставі закону.

Зовсім інша ситуація складається, якщо мова йде про Президента України та про усунення його з поста. Якщо в результаті порушення кримінальної справи і подальшого розслідування буде доведена його непричетність, це не поверне йому попереднього статусу Президента України і, як наслідок, того обсягу імунітету, яким володіє глава держави. Тому цілком зрозуміло, що у межах цього підрозділу мова йтиме в основному про депутата та суддю, тому що згідно з законодавством після процедури імпичменту усі можливі та необхідні заходи щодо Президента України, якщо вони матимуть місце, повинні проводитись у загальному порядку.

Необхідно звернути увагу на те, що Конституція України і чинне законодавство не конкретизують поняття “право недоторканності” Президента України, як це зроблено, наприклад, стосовно суддів чи народних депутатів України. На нашу думку, для з’ясування змісту імунітету слід виходити з того, що Конституція

України передбачає особливий порядок розслідування при провадженні у справі про імпичмент. Передбачено створення спеціального органу — спеціальної тимчасової слідчої комісії, яка проводить свою роботу відповідно до Конституції України, закону про тимчасові слідчі комісії, спеціальну тимчасову слідчу комісію і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України та Регламенту Верховної Ради України.

Спеціальна тимчасова слідча комісія перевіряє наявність, повноту й обґрунтованість доказів про вчинення Президентом України державної зради або іншого злочину, а також проводить з цього приводу розслідування. У процесі розслідування з метою забезпечення його всебічності, повноти й об’єктивності, тимчасова слідча комісія має право користуватися всіма засобами встановлення істини: допитувати свідків, витребувати і досліджувати необхідні матеріали та інші відомості, проводити експертизи та залучати фахівців для дослідження й оцінки доказів. Порядок одержання і дослідження доказів встановлюється комісією відповідно до вимог кримінально-процесуального законодавства України.

Як бачимо, фактично тимчасова слідча комісія має повноваження органу досудового розслідування. Тому ми вважаємо, що слід більш детально передбачити повноваження комісії і гарантії дотримання прав громадян. Можливим шляхом нормативного врегулювання цих питань є законодавче визнання такої комісії органом досудового розслідування.

Серед правових заходів, які закон надає правоохоронним органам для вирішення завдань кримінального судочинства, важливе місце посідає затримання підозрюваного. Затримання у ч. 2 ст. 149 КПК України визначається як тимчасовий запобіжний захід, тому ми й розглянемо його в першу чергу. Затримання є дієвим та ефективним засобом, що створює необхідні умови для з’ясування причетності особи до вчинення злочину, вирішення питання про обрання затриманому запобіжного заходу у вигляді взяття під варту. Як наголошує В. В. Рожнова, своєчасне застосування затримання підозрюваного унеможлиблює ухилення

його від дізнання та досудового слідства, перешкоджання встановленню істини у справі, продовження злочинної діяльності [212, 141].

Затримання — це суворе обмеження свободи людини і громадянина у кримінальному судочинстві, яке в по суті схоже на кримінальне покарання у вигляді позбавлення волі, тому що і в тому, і в іншому випадку особа, яка знаходиться під вартою, зазнає обмежень своїх прав, передбачених Конституцією України. В першу чергу мова йде про обмеження недоторканності особи.

Аналіз кримінально-процесуального законодавства України та відомчих нормативних актів свідчить про існування особливого процесуального порядку затримання підозрюваного щодо окремих категорій осіб. Мова йде, зокрема, про особливості затримання осіб, які користуються дипломатичним, депутатським та посадовим імунітетом.

Частина 3 ст. 13 Закону України “Про статус суддів” передбачає: “Суддя, затриманий за підозрою у вчиненні злочину чи адміністративного правопорушення, стягнення за яке накладається у судовому порядку, повинен бути негайно звільнений після з’ясування його особи”. А в ч. 2 ст. 27 Закону України “Про статус народного депутата України” зазначено, що народний депутат не може бути без згоди Верховної Ради України притягнутий до кримінальної відповідальності, затриманий чи заарештований. Виходячи з цього, ми можемо зробити висновок про те, що затримання підозрюваного у випадку, якщо не встановлена його особа, буде правомірним і щодо народного депутата. Таким чином, і суддя, і депутат, якщо були формально затриманні як підозрювані повинні бути негайно звільнені після з’ясування їх особи.

Проте виникає запитання стосовно того, як бути у випадку, якщо зазначені особи були затриманні на місці вчинення злочину? Адже, виходячи з приписів ст. 106 КПК України, орган дізнання вправі затримати особу, підозрювану у вчиненні злочину, за який може бути призначено покарання у вигляді позбавлення волі лише за наявності однієї з таких підстав:

- 1) коли цю особу застали при вчиненні злочину або безпосередньо після його вчинення;
- 2) коли очевидці, в тому числі й потерпілі, прямо вкажуть на дану особу, що саме вона вчинила злочин;
- 3) коли на підозрюваному або на його одязі, при ньому або в його житлі буде виявлено явні сліди злочину.

Також особа може бути затримана і за наявності інших обставин, зокрема тоді, коли намагалася втекти, або коли вона не має постійного місця проживання, або коли не встановлена особа підозрюваного.

Уявляється, якщо суддя чи депутат були затримані на місці вчинення злочину, то повинен застосовуватися загальний порядок затримання осіб. Тобто мова йде про те, що затримання депутата чи судді на місці вчинення злочину повинно розглядатися як обставина, що автоматично виключає недоторканність. Одним із чинників обмеження депутатської недоторканності виступає встановлення визначених кримінально-караних діянь чи обставин, щодо яких недоторканність не діє. Тому пропонується у КПК України зазначити норму, яка б виглядала наступним чином: “Президент України, який склав свої повноваження, народний депутат України, суддя, затримані за підозрою у вчиненні злочину повинні бути звільнені відразу ж після встановлення їх особи, за винятком випадку затримання на місці вчинення злочину”.

Запропонована нами новела не є несподіваною чи незнайомою для міжнародної практики. Наприклад, у багатьох країнах недоторканність не поширюється на випадки затримання на місці вчинення злочину (серед таких країн Греція, Грузія, Іспанія, Італія, Кіпр, Латвія, Ліхтенштейн, Люксембург, Монако, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Туреччина, Франція та ін.). Так, зокрема, Конституція Аргентини виключає недоторканність депутата у випадку, “коли він затриманий *in flagranti* на місці вчинення злочину, покаранням за який може бути страта, а також при здійсненні ганебного чи іншого злочину”. В Австрії недоторканність не поширюється на злочини, не пов’язані з політичною діяльністю депутата [189, 87].

Окремого розгляду заслуговує і питання про те, який саме порядок затримання, скажімо, депутата, у випадку, якщо його особу застали під час вчинення злочину. З одного боку, ми маємо загальні підстави затримання осіб, а з іншого — особливу, ускладнену процедуру порушення кримінальної справи, на що згода повинна надаватися Верховною Радою України. Затримання підозрюваного є допустимим лише після порушення кримінальної справи, оскільки конкретна підстава підозрювати особу у вчиненні злочину завжди виникає пізніше, ніж підстава для порушення кримінальної справи, тобто, коли є достатні фактичні дані, які вказують на ознаки злочину.

На нашу думку, вирішити це питання можна було б шляхом введення спеціальної форми протоколу, в якому крім загальних обставин (підстави, мотиви, рік, місяць, день, година, місце затримання, пояснення затриманого, час складання протоколу, а також права затриманого) вказувалися б також обставини, які й спричинили арешт депутата на місці вчинення злочину без згоди компетентного органу.

Противники недоторканності осіб, які обіймають особливо відповідальне становище, відразу ж можуть заперечити таку можливість, мотивуючи це тим, що саме існування спеціальної форми протоколу суперечить рівності всіх громадян перед законом і судом. Але ми вважаємо, що, навпаки, це дасть змогу черговий раз підкреслити, що імунітет надається певним особам як додаткова гарантія здійснення своїх обов'язків, а не як панацея від відповідальності у випадку вчинення злочину, особливо, якщо особу застали під час вчинення злочину або безпосередньо після його вчинення. Тому частину другу запропонованої нами статті пропонуємо викласти таким чином: "Якщо особи, зазначені у частині першій цієї статті були, затримані на місці вчинення злочину, то складається протокол затримання за правилами, передбаченими в ст. 106 КПК України, в якому зазначаються обставини, що спричинили арешт особи, яка обіймає особливо відповідальне становище".

Ми стоїмо на позиціях того, що у КПК України повинен бути чітко зазначений не тільки порядок порушення кримінальної справи щодо осіб, які обіймають особливо відповідальне становище, але й особливий порядок затримання, обрання запобіжного заходу та проведення окремих слідчих дій.

Заслуговує на увагу повний виклад ч. 2 ст. 27 Закону України "Про статус народного депутата України": "Обшук, затримання народного депутата чи огляд особистих речей і багажу, транспорту, жилого чи службового приміщення народного депутата, а також порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції та застосування інших заходів, що відповідно до закону обмежують права і свободи народного депутата, допускаються лише у разі, коли Верховною Радою України надано згоду на притягнення його до кримінальної відповідальності, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо".

Не випадково була обрана саме ця частина статті, тому що вона описує нормативне закріплення імунітету народного депутата України. Зрозуміло, що норми, які гарантують будь-які додаткові гарантії повинні бути чіткими і не створювати жодних додаткових запитань. Цього не можна сказати про описану норму. Тому що виникає запитання, що законодавець мав на увазі, коли вживав такі формулювання, як "інших заходів, що відповідно до закону обмежують права і свободи народного депутата", а також "якщо іншими способами одержати інформацію неможливо"? Вважаємо, що вживання таких формулювань у законодавстві є небажаним, а коли мова йде про додаткові гарантії у вигляді привілеїв та імунітетів, — то взагалі неприпустимим. Використання подібних фраз у кожного може викликати свої асоціації і спричинити неоднозначне їх тлумачення. Але ми не належимо до тієї категорії осіб, які стоять на позиції постійного внесення змін у чинне законодавство за наявності причин і без них. Тому ми не будемо категоричними і не стверджуватимемо, що подібні фрази повинні негайно виключитися із норми закону. У цьому випадку буде доречним і цілком достатнім, як нам здається, отримати офіційне тлумачення у рішенні Конститу-

ційного Суду України стосовно того, що ж саме варто розуміти під такими формулюваннями, як: “інших заходів, що відповідно до закону обмежують права і свободи народного депутата”, а також “якщо іншими способами одержати інформацію неможливо”.

Загалом за своєю правовою природою запобіжні заходи є такими примусовими засобами, які застосовуються до особи тоді, коли вона ще не визнана винною у вчиненні злочину, коли вона відповідно до принципу презумпції невинуватості вважається невинуватою.

Тому цілком зрозуміло, який обсяг відповідальності покладається на органи досудового слідства і суду за правильний вибір запобіжного заходу в кожній конкретній ситуації. Ці органи повинні чітко слідувати закону, адже найменше відхилення від його приписів може призвести до надзвичайно суттєвих обмежень конституційних прав і свобод людини. Також зазначені органи не можуть не усвідомлювати свою роль, коли мова йде про обрання запобіжного заходу щодо осіб, які обіймають особливо відповідальне становище. Особливо, якщо брати до уваги той факт, що у зв'язку з недоторканим статусом осіб, органи обмежені в довільному обранні слідчих дій. Але вони одночасно повинні стояти на варті закону і виконувати основне завдання кримінального судочинства, з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний. З огляду на сказане, питання про роль і місце запобіжних заходів у кримінальному судочинстві тісно пов'язане з питаннями про гарантії захисту особи у кримінальному процесі взагалі.

Історично обумовленим є той факт, що застосування відповідними органами кримінально-процесуального законодавства протягом багатьох років носить обвинувальний характер. Цілком природним є те, що ця обставина вплинула на практику застосування запобіжних заходів. Так, із запобіжних заходів, передбачених ст. 149 КПК України фактично застосовується лише два — тримання під вартою і підписка про невиїзд.

При цьому практичними працівниками певна перевага віддається застосуванню запобіжного заходу у вигляді взяття під варту. Цей захід застосовується не тільки тоді, коли лише він може забезпечити належну поведінку підозрюваного, обвинуваченого та виконання ним процесуальних обов'язків, але й тоді, коли це спроможні зробити й менш суворі запобіжні заходи.

Варто зазначити, що і чинний процесуальний закон також певною мірою орієнтує органи досудового слідства на застосування в першу чергу саме тримання під вартою. Зазначивши, що шкода інтересам правосуддя може бути заподіяна саме перебуванням обвинуваченого на волі, законодавець хоч-не-хоч орієнтує особу чи орган, в провадженні яких перебуває справа, на пріоритетне обрання як запобіжного заходу взяття під варту, хоча формально у цій статті йде мова про підстави обрання всіх запобіжних заходів [213, 8].

Між тим, за своєю природою тримання під вартою повинно бути винятковим запобіжним заходом, тобто таким, що застосовується лише тоді, коли є всі підстави вважати, що інші менш суворі заходи, неспроможні забезпечити виконання обвинуваченим процесуальних обов'язків і належної поведінки, встановлення істини у справі та виконання вироку. Це впливає не лише з принципу презумпції невинуватості, але й зі змісту ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ратифікованого Україною ще 19 жовтня 1973 р.

Якщо продовжувати логічний ланцюг вже запропонованих нами новел, які повинні мати місце у КПК України, то цілком логічною і зрозумілою буде норма, яка описує можливість обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою щодо судді та народного депутата. Зміст її полягає в наступному: “Запобіжний захід у вигляді взяття під варту стосовно народного депутата України чи судді до винесення судом обвинувального вироку може бути обрано лише за згодою Верховної Ради України.”

Однак між триманням під вартою і підпискою про невиїзд існує великий розрив. За ступенем процесуального примусу вони знаходяться занадто далеко один від одного. Тому в 1996 р. КПК

України було доповнено ст. 154¹, згідно з якою в кримінальному процесі була запроваджена така інституція, як застава. Ми вважаємо, що цей запобіжний захід є просто ідеальним з огляду можливості застосування його щодо осіб, які обіймають особливо відповідальне становище, адже гармонізація цього інституту щодо зазначеної категорії осіб не порушуватиме того обсягу прав, які надаються їм у вигляді імунітетів і привілеїв.

Слід зазначити, що на сьогодні застава на практиці застосовується дуже рідко. Ми пов'язуємо це з тим, що дізнавачі, слідчі, прокурори і судді досі не можуть подолати тих стереотипів, які склалися у практиці правозастосування протягом багатьох років. Ми переконані, що подолати цей стереотип можна, запровадивши на законодавчому рівні окремою частиною статті у розділі, який регламентує особливий порядок провадження у кримінальних справах щодо окремої категорії осіб, можливість застосування застави.

Загальновідомо, що застава за своїм змістом є менш суворим заходом, ніж тримання під вартою. І на відміну від інших запобіжних заходів, які носять характер психічного примусу, застава являє собою загрозу майнових втрат у випадку невиконання обвинуваченим зобов'язань, покладених на нього у зв'язку із застосуванням цього запобіжного заходу.

Тому окремий пункт статті, яка регламентує особливий порядок затримання і обрання запобіжного заходу щодо осіб, які обіймають особливо відповідальне становище, пропонуємо викласти у наступному вигляді: "Запобіжний захід у вигляді застави стосовно народного депутата України і судді застосовується без обмеження його прав чи порушення його недоторканності не інакше як на підставі рішення суду, прийнятим за поданням Генерального прокурора України"

Зі змісту постанови Пленуму Верховного Суду України "Про застосування судами запобіжного заходу у вигляді застави" від 26 березня 1999 р. випливає, якщо у стадії розслідування справи до обвинуваченого було застосовано запобіжний захід у вигляді застави, суд у стадії відання до суду має перевірити, чи відповідає прийняте рішення вимогам ст. 154¹ КПК України. У разі,

якщо було допущено істотні порушення закону, суд повинен або усунути їх (наприклад, шляхом приведення розміру застави у відповідність із вимогами ст. 154¹ КПК України), або змінити запобіжний захід на інший, повернувши предмет застави заставодавцю [214].

Поки відбувається розслідування кримінальної справи, держава в особі Національного банку України може використовувати кошти від застави. Якщо ж умови застави були порушені, то ці кошти звертаються в доход держави. Таким чином, застава носить і так званий компенсаційний характер у матеріальному виразі.

Ефективне використання застави та зростання кількості випадків її застосування, не тільки збільшить кількість коштів і майна в розпорядженні держави, але й зменшить суму витрат з бюджету на утримання слідчих ізоляторів і пов'язані з цим потреби.

При порушенні стосовно судді кримінальної справи слідчий не має можливості проводити невідкладні слідчі дії, тому що відповідно до ч. 4 ст. 13 Закону України "Про статус суддів" проникнення в житло чи службове приміщення судді, в його особистий чи службовий транспорт, проведення там огляду, обшуку чи виїмки, прослуховування його телефонних розмов, особистий обшук судді, а так само огляд, виїмка його кореспонденції, речей і документів можуть провадитись тільки за вмотивованим рішенням суду, а також за згодою суддів разі прийняття головою відповідного суду рішення про вжиття спеціальних заходів забезпечення безпеки.

У частині 2 ст. 190 КПК України сказано, що "огляд місця події у невідкладних випадках може бути проведений до порушення кримінальної справи". Паралельно варто згадати і про іншу слідчу дію, яка описана в ч. 3 ст. 187 КПК України: "Арешт на кореспонденцію і зняття інформації з каналів зв'язку з метою запобігти злочину може бути застосовано до порушення кримінальної справи". Зазначені слідчі дії виступають своєрідним винятком із загального правила, згідно із яким усі слідчі дії провадяться після порушення кримінальної справи.

У зв'язку з тим, що процедура порушення кримінальної справи щодо осіб, які обіймають особливо відповідальне становище, в значній мірі ускладнена і має свої особливості, вказані слідчі дії досить часто використовуються відповідними органами, тому що вони виступають єдиними можливими способами отримати важливу інформацію з метою досягнення завдань кримінально-процесуального права.

Також необхідно згадати про можливі шляхи отримання інформації, які використовуються до порушення кримінальної справи і не у зв'язку з проведенням слідчих дій. Відомо, що одним із приводів до порушення кримінальної справи є заяви або повідомлення підприємств, установ, організацій, посадових осіб, представників влади, громадськості або окремих громадян (п. 1 ч. 1 ст. 94 КПК України). Варто зазначити, що у ч. 1 ст. 97 КПК України прописано, що прокурор, слідчий, орган дізнання або суддя зобов'язані приймати заяви і повідомлення про вчинені або підготовлювані злочини, в тому числі і в справах, які не підлягають їх віданню. Але досить часто трапляються випадки, коли отримані матеріали не містять наявних ознак злочину. У такому випадку необхідне проведення попередньої перевірки шляхом відібрання поясень від окремих громадян чи посадових осіб або витребування необхідних документів. У процесі чого уточнюються окремі факти і відповідні органи мають можливість ознайомитися з діяльністю підприємства чи установи.

З огляду на те, що мова йде про осіб, які обіймають особливо відповідальне становище, то досить часто перевіряється інформація щодо використання влади чи службового становища. Тому у ході дослідчої перевірки заяв, повідомлень, іншої інформації про злочини, пов'язані з використанням влади чи службового становища, слідчий виконує процесуальні і не процесуальні перевірочні дії. Дії, які носять непроцесуальний характер, можуть здійснюватись як безпосередньо слідчим, так і за його дорученням оперативними працівниками, посадовими особами контрольно-ревізійних служб, підприємств, установ тощо. До них слід відносити отримання консультації, висновки спеціаліс-

тів про якості предметів, взаємозв'язок процесів, походження окремих ознак, доручення щодо розшуку злочинців, документів, предметів, інших слідів злочинної діяльності, зняття інформації з каналів зв'язку та інші [215, 153].

Перед тим як проводити перевірку, потрібно чітко усвідомити, що є найбільш доцільним у цій ситуації — обізнаність особи, щодо якої проводиться перевірка про ці дії, або, навпаки, збір інформації в цілковитій таємниці від неї. Вирішити це питання, як ми переконані, можна лише з урахуванням обставин кожної конкретної справи. В одному випадку буде доцільним збирання важливої для слідства інформації в присутності осіб, щодо яких ця інформація збирається; в інших — доцільніше здійснювати збір документів в таємниці від цієї особи.

Особливістю низки злочинів, у тому числі і тих, що пов'язані з використанням влади чи службового становища осіб, які обіймають особливо відповідальне становище, є сліди, що залишаються в документах. У зв'язку з цим, ознайомлення з документами та їх витребування при проведенні попередньої перевірки слід відносити до першочергових перевірочних дій. Але слід пам'ятати, що процес отримання доказової інформації повинен бути якомога коротшим, тому що в іншому випадку може зменшитись її цінність для подальшої організації всієї діяльності щодо розслідування.

Слід акцентувати увагу на тому, що коли справа стосується осіб, які обіймають особливо відповідальне становище, то найчастіше йдеться про складні, великі за обсягом справи. Їх складність полягає, з одного боку, в тому, що потенційний суб'єкт вчинення злочину відрізняється своїм особливим становищем, а з іншого боку — при проведенні попередньої перевірки і в процесі ознайомлення зі змістом документів мова йде про їх велику кількість. Тому перевірка не завжди супроводжується їх ретельним аналізом і співставленням.

Як зазначає А. В. Дулов, для підвищення достовірності перевірочних дій доцільно доручити збір інформації про одну і ту ж подію різним особам: оперативному працівникові (буде діяти за допомогою своїх специфічних методів та засобів), бухгалтеру-

ревізору (вивчатиме подію за збереженими документами), відомчій інспекції тощо. Такий паралельний процес забезпечуватиме повноту збору інформації, а також широку можливість аналізу та перевірки кожного отриманого факту для встановлення протиставлень, причинних зв'язків і т. д. [216, 121].

Перевірочні дії відносно отриманої інформації потребують максимальної об'єктивності, в першу чергу тоді, коли мова йде про осіб, які обіймають особливо відповідальне становище у державі з огляду на важливі функції, що вони виконують. Важливість об'єктивної перевірки інформації полягає в тому, що:

- а) заява може виявитися наклепом; у такому випадку офіційна перевірка скомпрометує службову особу;
- б) у випадку достовірності викладених фактів така перевірка може насторожити винних і пов'язаних з ними осіб, що в значній мірі ускладнить подальше розслідування.

Отримання пояснень осіб, причетних до вчинення злочину, слід залишити на кінець перевірки, з таким розрахунком, щоб відразу ж після цього порушити кримінальну справу та приступити до проведення першочергових слідчих дій. Але це в подальшому.

До витребування документів або отримання конкретних даних також слід підходити з великою обережністю, використовуючи для цього, як правило, можливості органів дізнання.

Першим нормативно-правовим актом у законодавстві України, який визначив зміст ОРД, є Закон України "Про оперативно-розшукову діяльність" № 2135-ХІІ від 18 лютого 1992 р. [217]. Цей закон закріпив систему гарантій законності при проведенні вказаних заходів, перерахував ці заходи, встановив критерії правомірності, умови і порядок проведення ОРД, використання їх у розкритті злочинів, закріпив права й обов'язки осіб, які здійснюють ОРД, регламентував питання їх соціального і правового захисту.

Під час здійснення оперативно-розшукової діяльності не допускається порушення прав і свобод людини. Окремі обмеження цих прав мають винятковий і тимчасовий характер і можуть

застосовуватися лише за рішенням суду стосовно особи, у діях якої є ознаки тяжкого злочину або у випадках, передбачених законодавством України, з метою захисту прав і свобод інших осіб, безпеки суспільства.

Найбільш важливі відносини у сфері оперативно-розшукової діяльності регулюються міжнародно-правовими актами, до яких в першу чергу варто віднести Загальну декларацію прав людини (1948 р.) (ст. 12 закріплено право людини на захист від безпідставного втручання в її особисте життя і на захист від безпідставного посягання на недоторканність житла і таємницю кореспонденції); Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини (1950 р.) (забороняє втручання державних органів у здійснення права громадянина на недоторканність особистого життя, за винятком випадків, коли це встановлено законом і необхідно в інтересах державної безпеки, для попередження злочинів); Міжнародний пакт про громадянські й політичні права, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН (1966 р.) (ст. 178 встановлено право людини на захист не тільки безпідставного, але й незаконного втручання в особисте життя).

Проблема захисту прав людини і громадянина при проведенні оперативно-розшукових заходів є досить дискусійною і до її висвітлення постійно повертаються вчені-процесуалісти та практичні працівники. Вони розглядають питання, які стосуються дотримання прав і свобод людини і громадянина у сфері ОРД, отримання судового дозволу на проведення оперативно-розшукових заходів, які обмежують конституційні права громадян на недоторканність житла, таємницю листування, телефонних розмов, поштових і телеграфних повідомлень.

Виходячи з аналізу нашого законодавства, можна зробити висновок про те, що стосовно цього питання наші громадяни достатньо нормативно захищені. Мова скоріше має йти про належне дотримання органами, які провадять дізнання, норм, які надані громадянам для захисту своїх конституційних прав. Якщо ж такі порушення були вчинені, то особа повинна звернутися за захистом до суду.

Окремі обмеження в процесі здійснення ОРД можуть відбуватися лише за рішенням суду. Разом із тим, процедура, згідно з якою потрібно отримати судовий дозвіл на проведення оперативно-розшукових заходів має свої особливості, тому що це не судовий розгляд і в ньому ще немає сторін. А особа, яку перевіряють, не є учасником процесу і вона не повинна знати про проведення щодо неї негласних за своїм характером оперативно-розшукових заходів. І навіть якщо виникне ситуація, в результаті якої особа дізнається про такі заходи і вважає, що її права і законні інтереси були порушені, то вона має повне право звернутися до суду з метою захисту своїх прав.

Цікаво прослідкувати, як змінювався зміст ч. 2 ст. 8 Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність” саме в частині, яка регламентувала негласне проникнення до житла чи до іншого володіння особи, зняття інформації з каналів зв’язку, контроль за листуванням, телефонними розмовами, телеграфною та іншою кореспонденцією, застосування інших технічних засобів одержання інформації. Видно, що це питання постійно цікавило законодавця. Вже 7 липня 1992 р. Законом України “Про внесення змін до Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність” [218] до цієї частини статті були внесені зміни, відповідно до яких зазначені заходи могли проводитись як виключні заходи з санкції Генерального Прокурора України, його заступників, прокурорів Республіки Крим, областей, міста Києва та прирівняних до них прокурорів. А Законом України “Про внесення змін до Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність” [219] від 18 січня 2001 р. ч. 2 ст. 8 була викладена у наступній редакції: “Негласне проникнення до житла чи до іншого володіння особи, зняття інформації з каналів зв’язку, контроль за листуванням, телефонними розмовами, телеграфною та іншою кореспонденцією, застосування інших технічних засобів одержання інформації проводяться за рішенням суду, прийнятим за поданням керівника відповідного оперативного підрозділу або його заступника. Про отримання такого дозволу суду або про відмову в ньому зазначені особи повідомляють прокурору протягом доби”.

Однак жоден із законів, який описує як статус народного депутата, так і статус судді не регламентує особливості здійснення оперативно-розшукових заходів щодо зазначених осіб, як тих, що обіймають особливо відповідальне становище. Виходячи з їх особливого статусу, дозвіл на проведення оперативно-розшукових заходів, як ми вважаємо, повинен надаватися колегією суддів.

Отже, вважається за потрібне доповнити ст. 27 Закону України “Про статус народного депутата України” після п. 2 окремим пунктом: “Здійснення оперативно-розшукових заходів щодо депутата, які пов’язані з обмеженням його прав чи з порушенням його недоторканності, допускається не інакше як на підставі рішення суду, прийнятим за поданням Генерального прокурора”.

Також пропонуємо доповнити ст. 13 Закону України “Про статус суддів” після п. 4 окремим пунктом у такому викладі: “Здійснення оперативно-розшукових заходів щодо депутата (судді), які пов’язані з обмеженням його прав чи з порушенням його недоторканності, допускається не інакше як на підставі рішення, яке приймається судовою колегією відповідного рівня на підставі подання керівника певного оперативного підрозділу”.

Нормативна база України не містить закону на зразок двох зазначених вище, який би називався, приміром, Закон України “Про правовий статус Президента України”. Якби він був, то схожа норма мала б місце і в ньому. Але відсутність подібного закону черговий раз підкреслює, що можливість імпичменту Президента України носить декларативний характер.

Варто зазначити, що після порушення кримінальної справи щодо осіб, які обіймають особливо відповідальне становище, або притягнення їх як обвинувачених у кримінальній справі, оперативно-розшукові заходи щодо них здійснюються в загальному порядку, який передбачений Законом України “Про оперативно-розшукову діяльність”.

Окремо хотілося б зупинитися на такій слідчій дії, як зняття інформації з каналів зв’язку. У чинному КПК України вона

об'єднана із ще однією слідчою дією — накладення арешту на кореспонденцію (ст. 187 КПК України). Таким чином відбувається поєднання двох самостійних слідчих дій в одній нормі. Крім того, потрібно чітко передбачити підстави і порядок проведення зазначених слідчих дій. І, звичайно ж, для більшої зручності їх реалізації на практиці краще було б у новому КПК України виділити їх в самостійні норми. Але у проекті КПК України цього не відбувається. Зазначені слідчі дії описуються однією статтею, назва якої частково змінена, а саме: "Накладення арешту на кореспонденцію, застосування технічних засобів отримання інформації".

Але основна проблема полягає не в цьому. Вважаємо досить суперечливим той момент, що міститься в ч. 3 ст. 187 КПК України, в якому йдеться про можливість проведення цих слідчих дій до порушення кримінальної справи з метою запобігти злочину. Це здається недоречним, оскільки зазначена слідча дія значною мірою обмежує конституційні права особи. Більше того, частини статті 187 КПК України суперечать одна одній, адже ч. 1 ст. 187 КПК передбачає проведення слідчої даної дії винятково щодо підозрюваного чи обвинуваченого. Але такі учасники кримінального процесу з'являються тільки після порушення кримінальної справи.

З іншого боку, функцією запобігання злочинам наділені інші підрозділи внутрішніх справ, які на законних підставах мають право знімати інформацію з каналів зв'язку та застосовувати інші технічні засоби отримання інформації до порушення кримінальної справи за наявності відповідних підстав у визначеному законом порядку. У зв'язку з тим, що основною функцією слідчого є розслідування злочинів, то нам уявляється, що цілком доречним буде вилучення ч. 3 ст. 187 КПК України. Мабуть, такого ж висновку дійшов робочий колектив, який працює над створенням нового Кримінально-процесуального кодексу, тому що у проекті цієї частини статті немає.

Якщо розглядати накладення арешту на кореспонденцію і зняття інформації з каналів зв'язку як слідчу дію, що може проводитися до порушення кримінальної справи щодо осіб, які

обіймають особливо відповідальне становище, то факт скасування ч. 3 ст. 187 КПК України свідчитиме на користь захисту конституційних прав у першу чергу громадянина. Адже судді і депутати наділені недоторканністю, відповідно до змісту якої застосування певних заходів, що обмежують законні права і свободи їх як державних службовців (обшук, огляд речей, виїмка) допускається лише у разі отримання згоди компетентного органу.

Крім того, якщо зазначена слідча дія проводитиметься лише після порушення кримінальної справи у низці органів не виникатиме спокуси знімати інформацію з каналів зв'язку нібито з метою запобігання злочину, адже до порушення кримінальної справи на підозрюваних у вчиненні злочину заводяться оперативно-розшукові справи. Ці справи містять отриману оперативним шляхом конфіденційну інформацію про людину, спосіб її життя, коло знайомих, формальні або неформальні зв'язки, контакти, пересування. Але далеко не вся інформація в результаті підтверджується і стає підставою до порушення кримінальної справи. Прикладом можуть служити цифри, які у своєму інтерв'ю наводив свого часу заступник Генерального прокурора України В. Пшонка. Він зазначав, що за три місяці (з січня по березень), приміром, 2007 року органи прокуратури скасували більше 50 постанов про порушення, продовження строків ведення і закриття оперативно-розшукових справ. За весь попередній 2006 рік таких фактів було 1 200. До відповідальності притягнуто більш як 2 300 співробітників, які порушили закон [220, 13].

Санкцію на проведення оперативно-технічних засобів дає суд, а прокурора ставлять до відома постфактум, тобто після того, як стосовно конкретної особи такі заходи вже почалися. Вважаємо таку практику неправильною. На підтвердження цього свідчить і той, що вже давно народними депутатами готуються зміни до законодавства. Як показує практика того обсягу привілеїв, якими наділені особи, що обіймають особливо відповідальне становище, виявляється недостатньо для того, щоб захистити свій статус у сфері здійснення державно-владних повноважень.

Як показовий приклад можна навести кримінальну справу, яка була порушена у лютому 2007 року про несанкціоноване прослуховування телефонних розмов тогочасного спікера О. Мороза. Такий випадок далеко не поодинокий.

Отже, якщо на законодавчому рівні буде закріплено, що накладення арешту на кореспонденцію і зняття інформації з каналів зв'язку повинно проводитися лише після порушення кримінальної справи (як майже всі слідчі дії), то це захистить конституційні права, в першу чергу, громадянина, і як наслідок — додасть більшої ваги тим нормам, які надають особам, що обіймають особливо відповідальне становище, певний обсяг імунітету.

За правилами кримінально-процесуального судочинства до порушення кримінальної справи проводиться така слідча дія як огляд місця події. З цього приводу хотілося б описати позицію В. І. Руднева, який вважає, що у зв'язку з одержанням інформації про подію, яка мала місце в приміщеннях, які займають особи, що володіють імунітетом, може бути проведена така слідча дія, як огляд місця події. Як правило, для проведення цієї слідчої дії не вимагається отримання якого-небудь дозволу, оскільки в результаті злочину вже була порушена недоторканність житла особи, яка володіє імунітетом. У цьому разі може бути проведений огляд місця події з метою одержати інформацію про сліди злочину, причому це стосується як службового приміщення, що займає особа, яка володіє імунітетом, так і її житла [133, 137]. Але, на нашу думку, автор розглядає це питання дещо однобоко і приклад є не дуже доречним. Адже, коли мова йде про додаткові гарантії у кримінальному процесі і про будь-яку слідчу дію, то мається на увазі в першу чергу ті гарантії, які унеможливають порушення саме з боку правоохоронних органів. Тому ще раз наголосимо, що огляд, виїмка кореспонденції судді, речей і документів можуть провадитись тільки за вмотивованим рішенням суду. І ця норма повинна знайти своє чітке закріплення у Кримінально-процесуальному кодексі України, так само як і положення про особливий порядок проведення слідчих дій щодо народного депутата. Тому

пропонуємо передбачити у КПК України статтю, яка б називалася “Особливий порядок проведення окремих слідчих дій” і мала наступний зміст:

1. Обшук народного депутата України чи огляд його особистих речей і багажу, транспорту, жилого чи службового приміщення, а також порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної й іншої кореспонденції та застосування інших заходів, що відповідно до закону обмежують права і свободи народного депутата України, допускаються лише у разі надання Верховною Радою України згоди на притягнення його як обвинуваченого, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо.

2. Проникнення в житло чи службове приміщення судді, в його особистий чи службовий транспорт, проведення там огляду, обшуку чи виїмки, особистий обшук судді, а так само огляд, виїмка його речей і документів можуть провадитись тільки за вмотивованим рішенням судді апеляційного суду в зв'язку з провадженням у кримінальній справі.

У запропонованій статті передбачений додатковий механізм захисту прав і законних інтересів особи у випадку, коли слідчі та інші процесуальні дії, які здійснюються тільки на підставі судового рішення, стосуються прав особи, яка наділена імунітетом, але її процесуальний статус у порушеній кримінальній справі органами досудового слідства не визначений, чи провадження у кримінальній справі провадиться щодо інших осіб. За таких обставин необхідна згода того органу, який вирішує питання про можливість притягнення особи, яка займає особливо відповідальне становище, до кримінальної відповідальності.

Судовий порядок вирішення провадження слідчих дій, особливо тих, які відрізняються високою мірою примусового впливу, а також можливість визнання їх незаконності також в судовому порядку має низку важливих моментів. По-перше, більш чітко регламентує окремі слідчі дії, по-друге, зобов'язує органи слідства роз'яснити право на судовий захист, по-третє, черговий раз виступає як додаткова гарантія

дотримання конституційних прав і свобод громадянина. Більше того, посадова особа, яка має на меті отримати дозвіл на провадження слідчих дій, повинна чітко усвідомлювати той обсяг відповідальності, який вона бере на себе. Адже провадження будь-якої слідчої дії зачіпає так чи інакше конституційні права громадянина. Тому особа, яка отримує дозвіл на провадження слідчої дії, повинна надати судді дані, які підтверджують необхідність обмеження того чи іншого конституційного права, у тому числі: інформацію про засоби отримання доказів, які використовувалися до цього, але не дали результату, вказати причини, згідно з якими інші засоби, окрім тих, на які отримується дозвіл, виявляються недостатніми для отримання доказів у справі.

Судова перевірка необхідності слідчої дії, яка обмежує конституційні права громадян, потребує детального аналізу передбачених законом підстав для цього. Наприклад, у ч. 1 ст. 177 КПК України зазначено, що допускається проведення обшуку, коли є "достатні підстави вважати", що в певному приміщенні або місці чи в будь-якої особи є певна річ, знаряддя чи цінність. Це стосується й інших слідчих дій. Але якщо вникнути в суть цього формулювання, то можна зрозуміти, що воно є не досить вдалим. Тому що у цьому випадку незрозуміло, на підставі чого орган досудового розслідування прийшов до висновку про необхідність проведення слідчої дії. На цей аспект звернув увагу також С. А. Шейфер, який зазначив, що не меншої уваги потребує і чітке позначення пізнавального аспекту підстав — наявності достатніх даних про те, що при проведенні слідчої дії буде досягнута мета, тобто отримані дані, які розшукувалися [221, 57]. На нашу думку, підставою для прийняття рішення по провадженні слідчих дій можуть бути тільки достовірні фактичні дані. Так, підставою для провадження обшуку повинні бути докази, які свідчать про наявність у житлі особи знарядь злочину, речей і цінностей, здобутих злочинним шляхом.

Відповідно до ст. 112 КПК України у справах про злочини, вчинені службовими особами, які обіймають особливо відпо-

відальне становище, досудове слідство провадиться слідчими прокуратури. У цьому випадку мова йде про персональну підслідність, яка визначається у зв'язку з суб'єктом злочину та його особливими якостями. Але можуть траплятися випадки, в результаті яких розслідування цих справ провадять органи дізнання чи слідчі органів внутрішніх справ або ж органи державної безпеки. В такому випадку відбувається порушення підслідності, яка встановлена законом для цієї категорії кримінальних справ. Але така ситуація, як правило, виникає не навмисно, тому що особа, яка вчинила злочин, не завжди відома на момент порушення кримінальної справи і на початковому етапі розслідування. У зв'язку з цим, на практиці і виникають ситуації, коли кримінальні справи про вчинені злочини особами, які обіймають особливо відповідальне становище, розслідуються певний час не тільки прокуратурою, але й органами дізнання чи слідчими органів внутрішніх справ, а також органами державної безпеки. Проте у випадку виявлення будь-яких даних, які вказують на те, що діяння було вчинено особою, яка обіймає особливо відповідальне становище, для дотримання приписів закону, матеріали справи повинні бути негайно направлені для подальшого розслідування в органи прокуратури.

У попередньому підрозділі ми описували порядок порушення кримінальної справи у випадку, якщо її було порушено за фактом вчинення злочину і в ході розслідування виявилася причетність осіб, які обіймають особливо відповідальне становище. У запропонованих нами новелах зазначено, що у цьому випадку процедура притягнення як обвинуваченого аналогічна процедурі порушення кримінальної справи.

Варто зазначити, що в законі повинні бути вказані випадки проведення слідчих дій за участю осіб, які обіймають особливо відповідальне становище не пов'язані з притягненням цих осіб до кримінальної відповідальності. Вважаємо за потрібне нормативно закріпити порядок, згідно з яким проведення слідчих дій за участю осіб, які обіймають особливо відповідальне становище, за обставин, які мають відношення щодо виконання ними своїх обов'язків, повинно здійснюва-

тися органами прокуратури або ж за участю представника органу прокуратури. На підтвердження цього факту слід зазначити, що у кримінально-процесуальному законодавстві інших країн передбачені норми, які регламентують порядок провадження у справах осіб, які наділені імунітетом. Що ж стосується заборони допиту близьких родичів, то такими можна назвати батьків, дітей, усиновителів, усиновлених, рідних братів і сестер, дідуся, бабусю, онука й онуку. Тобто всіх тих близьких родичів, які визнані такими також і в інших галузях права.

Крім того, поки новий КПК знаходиться на стадії розробки, доцільно передбачити норми в КПК, які б окремо регламентували порядок провадження слідчих і процесуальних дій щодо осіб, які наділені імунітетом.

Наприклад, у Кримінально-процесуальному кодексі Федеративної Республіки Німеччини є такі норми: § 49 “Допит Федерального Президента”, § 54 “Дозвіл на дачу показань суддям і чиновникам як свідкам”, § 152 “Кримінальне переслідування депутатів” [222, 186].

Новий кодекс хочеться бачити таким, щоб не виникало питань щодо можливості і порядку притягнення осіб, які наділені імунітетом і щодо подальшого розслідування. Лише детальна і чітка регламентація буде підтвердженням того, що всі рівні перед законом і судом, що у нашій державі можуть існувати “надлюди”, які уникають покарання просто в силу того, що порядок притягнення їх до відповідальності недосконалий або взагалі не регламентований.

Додаток А

Проект

РОЗДІЛ 1. Особливий порядок кримінального судочинства

Глава 1. Особливості провадження у справах щодо окремої категорії осіб

Стаття 1. Категорії осіб, щодо яких застосовується особливий порядок провадження у кримінальних справах

1. Вимоги цієї Глави застосовуються у кримінальних справах стосовно:

1) народного депутата України;

2) судді Конституційного Суду України, судді Верховного Суду України, судді вищого спеціалізованого суду України, судді апеляційного і місцевого суду, а також присяжного і народного засідателя на час здійснення ними правосуддя;

3) Президента України, який склав свої повноваження, кандидата у Президенти України;

4) Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини;

5) Голови Рахункової палати;

6) депутата Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутата місцевої ради, сільського, селищного, міського голови;

7) прокурора;

8) слідчого;

9) адвоката.

Стаття 2. Особливий порядок порушення кримінальної справи

1. Постанова про порушення кримінальної справи щодо особи, вказаної в попередній статті цього Кодексу, або про притягнення її як обвинуваченого, якщо кримінальна справа була порушена щодо інших осіб чи за фактом вчинення діяння, яке має ознаки злочину, вноситься:

1) щодо народного депутата чи судді (судді Конституційного Суду України, судді Верховного Суду України, судді вищого спеціалізованого суду України, судді апеляційного і місцевого суду, а також присяжний і народний засідатель на час здій-

снення ними правосуддя) виноситься Генеральним прокурором України чи особою, яка виконує його обов'язки на підставі висновку колегії у складі трьох суддів Верховного Суду України, про наявність в діях народного депутата чи судді ознак злочину і, відповідно, за згодою Верховної Ради України;

2) щодо Президента України, який склав свої повноваження, а також кандидата у Президенти України — Генеральним прокурором України чи собою, яка виконує його повноваження на підставі висновку колегії у складі трьох суддів Верховного Суду України стосовно наявності ознак злочину.

2. Подання прокурора про надання судом висновку щодо наявності ознак злочину в діях особи із числа зазначених у цьому розділі Кодексу вноситься ним на підставі матеріалів попередньої перевірки заяви, повідомлення чи іншої інформації про злочин або за клопотанням слідчого у справі, провадження у якій порушено стосовно інших осіб або за фактом вчинення злочину.

3. Подання прокурора розглядається за його участю, а також за участю особи, стосовно якої вноситься подання, її захисника у строк не пізніше 10 діб з дня надходження подання до суду. Неявка у судові засідання особи, щодо якої вноситься подання, а також її захисника не перешкоджає розгляду подання.

4. За результатами розгляду подання суд:

1) надає висновок про наявність чи відсутність в діях особи ознак злочину;

2) виносить ухвалу, в якій дає згоду на порушення кримінальної справи стосовно особи, на притягнення її в як обвинуваченого чи відмовляє в цьому.

Стаття 3. Особливий порядок затримання і обрання запобіжного заходу

1. Президент України, який склав свої повноваження, народний депутат України, суддя, затриманні за підозрою у вчиненні злочину повинні бути звільнені відразу ж після встановлення їх особи, за винятком випадку затримання на місці вчинення злочину.

2. Якщо особи, зазначені у частині першій даної статті, були затримані на місці вчинення злочину, то складається протокол

затримання за загальними правилами, в якому окремо зазначаються обставини, що спричинили арешт особи, яка обіймає особливо відповідальне становище.

3. Запобіжний захід у вигляді взяття під варту стосовно народного депутата України, судді до винесення судом обвинувального вироку може бути обрано лише за згодою Верховної Ради України.

4. Запобіжний захід у вигляді застави стосовно народного депутата і судді застосовується без обмеження його прав чи порушення його недоторканності не інакше як на підставі рішення суду, прийнятим за поданням Генерального прокурора.

Стаття 4. Особливий порядок проведення окремих слідчих дій

1. Обшук народного депутата України чи огляд його особистих речей і багажу, транспорту, жилого чи службового приміщення, а також порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної й іншої кореспонденції та застосування інших заходів, що відповідно до закону обмежують права і свободи народного депутата України, допускаються лише у разі надання Верховною Радою України згоди на притягнення його як обвинуваченого, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо.

2. Проникнення в житло чи службове приміщення судді, в його особистий чи службовий транспорт, проведення там огляду, обшуку чи виїмки, особистий обшук судді, а так само огляд, виїмка його речей і документів можуть провадитися тільки за вмотивованим рішенням судді апеляційного суду в зв'язку з провадженням у кримінальній справі.

Додаток Б

АНКЕТА

для опитування працівника органів досудового розслідування, прокуратури та суду

Стосується наукового дослідження особливостей досудового провадження у справах щодо окремих службових осіб, які обійма-

ють особливо відповідальне становище (а також у межах цього питання науково дослідження імунітету) у кримінальному процесі та розроблення практичних рекомендацій розслідування злочинів.

У зв'язку з цим, просимо Вас дати відповіді на запитання, які викладені в анкеті. Отримані дані будуть використані в узагальненому вигляді тільки для наукових цілей. Ця анкета має анонімний характер.

1. Ваша посада:

- а) слідчий;
- б) оперативний працівник;
- в) суддя;
- г) прокурор.

2. Структурний рівень органу, в якому Ви працюєте:

- а) область;
- б) місто;
- в) район.

3. Стаж роботи:

- а) до 3 років;
- б) від 3 до 5 років;
- в) понад 5 років.

4. Як, на Вашу думку, особливий порядок провадження відрізняється від загальних правил механізму прийняття рішень і проведення слідчих дій щодо окремої категорії осіб?

- а) так; б) ні.

5. Чи вважаєте Ви, що імунітети — це додаткові гарантії, які не є особистим привілеєм для окремої категорії осіб, а покликані відображати функціональну необхідність під час здійснення зазначеними особами покладених на них обов'язків?

- а) так; б) ні.

6. Чи вбачається на Ваш погляд різниця між поняттями "пільга", "привілеї" та "імунітет", чи вони є однозначними у кримінальному процесі?

- а) так, між ними є суттєва різниця;
- б) різницю між ними важко помітити;
- в) різниця є, але вона незначна.

7. Які з зазначених нижче переваг обов'язково повинні бути віднесені до імунітетів (можна назвати декілька варіантів)?

- а) імунітет від кримінального переслідування;
- б) імунітет від дачі показань;
- в) імунітет від застосування заходів примусу;
- г) імунітет від обшуку, виїмки, накладення арешту на майно, арешту на поштово-телеграфну кореспонденцію та зняття інформації з каналів зв'язку;
- г) імунітет від участі в слідчих діях.

8. Вкажіть причини, через які, на Вашу думку, можуть виникнути труднощі у процесі досудового розслідування щодо категорії осіб, які наділені імунітетом (можна вказати два варіанти):

- а) ненадання права на імунітет деяким категоріям учасників у кримінальному процесі;
- б) безпідставне надання імунітету деяким категоріям осіб;
- в) надання імунітету деяким категоріям осіб під час провадження досудового слідства не в повному обсязі;
- г) надання імунітету деяким категоріям осіб під час провадження досудового слідства в обсязі, який перевищує необхідний;
- г) відсутність у кримінально-процесуальному законодавстві норм, які закріплюють порядок застосування певного виду імунітету;
- д) кримінально-процесуальне закріплення норм, які регулюють застосування імунітету не відповідають реаліям застосування на практиці.

9. Чи повинні користуватися імунітетом від дачі показань близькі родичі осіб, які обіймають особливо відповідальне становище (а саме: батьки, діти, усиновителі, усиновлені, рідні брати і сестри, дідусь, бабуся, онук і онучка)?

- а) так; б) ні.

10. Як, на Вашу думку, поняття імунітету від кримінального переслідування як виду кримінально-процесуального імунітету, має на меті не стільки створення додаткових гарантій захисту певної категорії осіб, скільки полягає у неможливості застосування щодо них рішень про кримінальне переслідування?

- а) так; б) ні.

11. Чи вважаєте Ви, що поняття імунітету від проведення обшуку, виїмки, накладення арешту на майно, арешту на поштово-телеграфну кореспонденцію та зняття інформації з каналів зв'язку як виду кримінально-процесуального імунітету, має на меті не стільки створення додаткових гарантій захисту певної категорії осіб, скільки полягає у неможливості застосування щодо них зазначених слідчих дій:

а) так; б) ні.

12. Як на Вашу думку, особа, якій надано імунітет, має право вирішувати самостійно, чи користуватися їй імунітетом у повному обсязі на власний розсуд:

а) так; б) ні.

13. Чи вбачаються, на Ваш погляд, достатніми процесуальні гарантії недоторканності Президента України в тому обсязі, в якому вони нині закріплені в чинному процесуальному законодавстві?

а) так; б) ні.

14. Ваша думка, чи вважаєте Ви достатніми процесуальні гарантії недоторканності народного депутата України в тому обсязі, в якому вони нині закріплені в чинному процесуальному законодавстві?

а) так; б) ні.

15. Як, на Вашу думку, недоторканність депутата в тому обсязі, в якому вона нині закріплена в чинному законодавстві щодо порядку порушення проти нього кримінальної справи, повинна мати більш обмежений характер?

а) так; б) ні.

16. Чи вважаєте Ви недостатніми процесуальні гарантії недоторканності судді в тому обсязі, в якому вони нині закріплені в чинному процесуальному законодавстві?

а) так; б) ні.

17. Чи вважаєте Ви актуальною проблему встановлення додаткових процесуальних гарантій недоторканності для судді у чинне процесуальне законодавство?

а) так; б) ні.

18. Враховуючи свій практичний досвід, чи вважаєте Ви, що

процедура відповідальності за злочини щодо осіб, які обіймають особливо відповідальне становище, повинна чітко регламентуватись у Кримінально-процесуальному кодексі України:

а) так; б) ні.

Додаток В

Зведені дані анкетування працівника органів досудового розслідування, прокуратури та суду

№ п/п	Запитання та варіанти відповідей	Узагальнені результати, %
1.	Ваша посада: а) слідчий б) оперативний працівник в) суддя г) прокурор	163 (50,3 %) 65 (20,1 %) 78 (24,1 %) 18 (5,5 %)
2.	Структурний рівень органу, в якому Ви працюєте: а) область б) місто в) район	146 (45,1 %) 103 (31,8 %) 75 (23,1 %)
3.	Стаж роботи: а) до 3 років б) від 3 до 5 років в) понад 5 років	132 (40,5 %) 153 (47 %) 39 (12,5 %)
4.	Як, на Вашу думку, особливий порядок провадження відрізняється від загальних правил механізму прийняття рішень і проведення слідчих дій щодо окремої категорії осіб? а) так б) ні	287 (88,6 %) 37 (11,4 %)

5.	Чи вважаєте Ви, що імунітети — це додаткові гарантії, які не є особистим привілеєм для окремої категорії осіб, а покликані відображати функціональну необхідність під час здійснення зазначеними особами покладених на них обов'язків?	
	а) так	231 (71,3 %)
	б) ні	93 (28,7 %)
6.	Чи вбачається, на Ваш погляд, різниця між поняттями “пільга”, “привілеї” та “імунітет”, чи вони є однозначними у кримінальному процесі?	
	а) так, між ними є суттєва різниця	207 (63,9 %)
	б) різницю між ними важко помітити ..	21 (6,5 %)
	в) різниця є, але вона незначна	96 (29,6 %)
7.	Які з зазначених нижче переваг обов'язково повинні бути віднесені до імунітетів (можна назвати декілька варіантів)?	
	а) імунітет від кримінального переслідування	267 (82,4 %)
	б) імунітет від дачі показань	142 (43,8 %)
	в) імунітет від застосування заходів примусу	138 (42,6%)
	г) імунітет від обшуку, виїмки, накладення арешту на майно, арешту на поштово-телеграфну кореспонденцію та зняття інформації з каналів зв'язку	242 (74,7 %)
	г) імунітет від участі в слідчих діях.....	43 (13,3 %)
8.	Вкажіть причини, через які, на Вашу думку, можуть виникнути труднощі у процесі досудового розслідування щодо категорії осіб, які наділені імунітетом (можна вказати два варіанти):	
	а) ненадання права на імунітет деяким категоріям учасників у кримінальному процесі	14 (4,3 %)
	б) безпідставне надання імунітету деяким категоріям осіб	112 (34,6 %)

	в) надання імунітету деяким категоріям осіб під час провадження досудового слідства не в повному обсязі	27 (8,3 %)
	г) надання імунітету деяким категоріям осіб під час провадження досудового слідства в обсязі, який перевищує необхідний	151 (46,6 %)
	г) відсутність у кримінально-процесуальному законодавстві норм, які закріплюють порядок застосування певного виду імунітету	274 (84,6 %)
	д) кримінально-процесуальне закріплення норм, які регулюють застосування імунітету не відповідають реаліям застосування на практиці	114 (35,2 %)
9.	Чи повинні користуватися імунітетом від дачі показань близькі родичі осіб, які обіймають особливо відповідальне становище (а саме: батьки, діти, усиновителі, усиновлені, рідні брати і сестри, дідусь, бабуся, онук і онучка)?	
	а) так	229 (70,7 %)
	б) ні	95 (29,3 %)
10.	Як, на Вашу думку, поняття імунітету від кримінального переслідування як виду кримінально-процесуального імунітету, має на меті не стільки створення додаткових гарантій захисту певної категорії осіб, скільки полягає у неможливості застосування щодо них рішень про кримінальне переслідування?	
	а) так	173 (53,4 %)
	б) ні	151 (46,6 %)
11.	Чи вважаєте Ви, що поняття імунітету від проведення обшуку, виїмки, накладення арешту на майно, арешту на поштово-телеграфну кореспонденцію та зняття інформації з каналів зв'язку як виду кримінально-процесуального імунітету,	

	має на меті не стільки створення додаткових гарантій захисту певної категорії осіб, скільки полягає у неможливості застосування щодо них зазначених слідчих дій: а) так б) ні	173 (53,4 %) 152 (46,6 %)
12.	Як, на Вашу думку, особа, якій надано імунітет, має право вирішувати самостійно, чи користуватися їй імунітетом у повному обсязі на власний розсуд: а) так б) ні	64 (19,8 %) 260 (80,2 %)
13.	Чи вбачаються, на Ваш погляд, достатніми процесуальні гарантії недоторканності Президента України в тому обсязі, в якому вони нині закріплені в чинному процесуальному законодавстві? а) так б) ні	271 (83,6 %) 53 (16,4 %)
14.	Ваша думка, чи вважаєте Ви достатніми процесуальні гарантії недоторканності народного депутата України в тому обсязі, в якому вони нині закріплені в чинному процесуальному законодавстві? а) так б) ні	316 (97,5 %) 8 (2,5 %)
15.	Як, на Вашу думку, недоторканність депутата в тому обсязі, в якому вона нині закріплена в чинному законодавстві щодо порядку порушення проти нього кримінальної справи, повинна мати більш обмежений характер? а) так б) ні	316 (97,5 %) 8 (2,5 %)
16.	Чи вважаєте Ви недостатніми процесуальні гарантії недоторканності судді в тому обсязі, в якому вони нині закріплені в чинному процесуальному законодавстві?	

	а) так б) ні	231 (71,3%) 93 (28,7%)
17.	Чи вважаєте Ви актуальною проблему встановлення додаткових процесуальних гарантій недоторканності для судді у чинне процесуальне законодавство? а) так б) ні	231 (71,3%) 93 (28,7%)
18.	Враховуючи свій практичний досвід, чи вважаєте Ви, що процедура відповідальності за злочини щодо осіб, які обіймають особливо відповідальне становище, повинна чітко регламентуватись у Кримінально-процесуальному кодексі України: а) так б) ні	318 (98,1%) 6 (1,9%)

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. / Уклад.: В. В. Яременко, О. М. Сліпущко. — К. : Аконті, 1999. — Т. 4: Р-Я. — 1999. — 944 с.
2. Недбайло П. Е. О юридических гарантиях правильного применения норм советского права / П. Е. Недбайло // Советское государство и право. — 1957. — № 6. — С. 20–29.
3. Чечина Н. А. Судебная защита и конституционные принципы гражданского процессуального права / Чечина Н. А. // Проблемы соотношения материального и процессуального права. — М. : Всесоюз. юрид. заоч. ин-т; 1980. — С. 42–46. — (Труды ВЮЗИ).
4. Элькинд П. С. Еще раз к вопросу об уголовно-процессуальной форме / Элькинд П. С. // Гарантии прав личности в социалистическом уголовном праве и процессе : Межвуз. тематич. сб. — Вып. 4. — Ярославский гос. ун-т. ; под ред. Я. О. Мотовиловкера. — Ярославль, 1979. — 126 с.
5. Кримінальний процес України : підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / Ю. М. Грошевий, Т. М. Мірошніченко, Ю. В. Хоматов та ін. ; за ред. Ю. М. Грошевого та В. М. Хотенця. — Х. : Право, 2000. — 496 с.
6. Якуб М. Л. Процессуальная форма в советском уголовном судопроизводстве / Якуб М. Л. — М. : Юрид. лит., 1981. — 144 с.
7. Ривлин А. Л. Организация суда и прокуратуры в СССР / Ривлин А. Л. — Х. : Юрид. лит., 1968. — 286 с.
8. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса : в 2 т. — М. : Наука, 1968. — Т. 1: Основные положения науки советского уголовного процесса. — 1968. — 470 с.
9. Савицький Д. О. Процес доказування у справах з протокольною формою досудової підготовки матеріалів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Савицький Дмитро Олександрович. — К., 2003. — 258 с.
10. Міхеєнко М. М. Кримінальний процес України : підручник / Міхеєнко М. М., Нор В. П., Шибіко В. П. — [2-е вид. перероб. і допов.]. — К. : Либідь, 1999. — 536 с.
11. Слінько С. В. Проблеми правового статусу суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності : Монографія / Слінько С. В. — Х.: Нац. ун-т внутр. справ, 2003. — 282 с.
12. Про виконання судами України законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України з питань судового розгляду кримінальних справ і постановлення вироку : Постанова Пленуму Верховного Суду від 29.06.1990 № 5 // Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах / Верховний Суд України; за заг. ред. В. Т. Маляренка — К. : Юрінком Інтер, 2005. — С. 62–80.
13. Баулін О. В. Спрошене досудове провадження в Україні: історія, сучасність, перспективи: навч. посібник / Баулін О. В., Карпов Н. С., Поповченко О. І., Савицький Д. О. — К. : Семенко Сергій, 2004. — 151 с. — (Національна академія внутрішніх справ України).
14. Мельник С. М. Процесуальна форма у кримінальному судочинстві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза” / С. М. Мельник. — К., 2001. — 22 с.
15. Кобяков В. М. О стадийности уголовного судопроизводства и единстве уголовно-процессуальной формы / В. М. Кобяков // Уголовно-процессуальные формы борьбы с правонарушениями : Межвуз. сб. науч. трудов / Свердлов. юр. ин-т им. Р.А. Руденко; [Редкол.: П. М. Давыдов (отв. ред. и др.) и др.]. — Свердловск : СЮИ, 1983. — 141 с.
16. Міхеєнко М. М. Доказывание в советском уголовном судопроизводстве / Міхеєнко М. М. — К. : Вища шк. : Изд-во при Киев. ун-те, 1984. — 133 с.
17. Арсеньев В. Д. О едином порядке производства по уголовным делам и пределам его дифференциации / В. Д. Арсеньев // Вопросы борьбы с преступностью. — Иркутск : Иркутск. гос. ун-т им. А. А. Жданова, 1970. — С. 67–71.
18. Маршев С. А. О дифференциации форм уголовного судопроизводства / С. А. Маршев // Развитие и совершенствование уголовно-процессуальной формы : [36. ст. / Редкол. : Л. Д. Кокорев (науч. ред.) и др.]. — Воронеж : Воронеж. ун-т, 1979. — С. 141–147.
19. Свиридов М. К. О сущности и основаниях дифференциации уголовного процесса / Свиридов М. К. // Актуальные вопросы государства и права в период совершенствования социалистического общества. — Томск : Томск. ун-т, 1987. — С. 240–243.
20. Якимович Ю. К. Структура советского уголовного процесса: система стадий и система производств. Основные и дополнительные производства / Якимович Ю. К. — Томск : Томск. ун-т, 1991. — 138 с.
21. Добровольская Т. Н. Уголовно-процессуальная форма, процессуальные нормы и производства / Т. Н. Добровольская, П. С. Элькинд // Юридическая процессуальная форма. Теория и практика. — М. : Юрид. лит., 1976. — С. 252–275.
22. Зеленецкий В. С. Структура советского уголовного процесса / В. С. Зеленецкий // Проблемы правоведения : Респ. межвед. сб. — Вып. 42 / Киев. гос. ун-т. им. Т. Г. Шевченко. — К. : Вища школа, 1981. — 144 с.

23. *Цыганенко С. С.* Проблемы процессуальных производств и их типов в новом УПК / Цыганенко С. С. // Известия вузов. Правоведение. — 2002. — № 4. — С. 13–21.
24. *Бабій І. В.* Види провадженнь у кримінальному судочинстві України / І. В. Бабій // Підприємництво, господарство і право. — 2006. — № 8. — С. 161–164.
25. Кримінально-процесуальний кодекс України : Чинне законодавство зі змінами і допов. станом на 1 бер. 2008 р.: (відповідає офіційному текстові). — К. : ПАЛИВОДА А. В., 2008. — 200 с.
26. *Тертишник В. М.* Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України / Тертишник В. М. — К. : А. С. К., 2007. — 1056 с. — (Нормативні документи та коментарі).
27. Кримінальний кодекс України : за станом на 25 лист. 2007 р. — К. : ВЕЛЕС, 2007. — 160 с. — (України Закони).
28. *Ермилов В. Я.* О гарантиях прав обвиняемого и правосудия в особых производствах: (в связи с работой А. Габерле “Ускоренное производство в польском уголовном процессе”) / В. Я. Ермилов, Я. О. Мотовиловкер // Гарантии прав личности в социалистическом уголовном праве и процессе : Межвуз. тематич. сб. — Вып. 4. — Ярославль, 1979. — 126 с.
29. *Добровольська Т. Н.* Деятельность суда, связанная с исполнением приговоров / Добровольська Т. Н. / Всесоюзный ин-тут по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности. — М. : Юрид. лит., 1979. — С. 18—23.
30. Проблемы судебного права / Полянский Н. Н., Строгович М. С., Савицкий В. М., Мельников А. А. ; Под ред. В. М. Савицкого. — М. : Наука, 1983. — 223 с.
31. *Горшенев В. М.* Контроль как правовая форма деятельности / Горшенев В. М., Шахов И. Б. — М. : Юрид. лит., 1987. — 176 с.
32. Цивільний процес України: [підруч. для студ. юрид. спец. вищих навч. закл.] / за ред. член-кор. АПрН України, Ю. С. Червоного. — К. : Істина, 2007. — 392 с.
33. *Кальницький В. В.* Особые производства в советском уголовном процессе / В. В. Кальницький, В. В. Николук // Совершенствование правовых основ уголовного судопроизводства : Вопр. охраны прав граждан в сфере борьбы с преступностью : Сб. науч. тр. / Яросл. гос. ун-тет ; [Редкол. : Л. Л. Кругликов (отв. ред.) и др.]. — Ярославль : ЯрГУ, 1988. — С. 111–117.
34. *Арсеньев В. Д.* Упрощение не равнозначно упрощенчеству / В. Д. Арсеньев // Социалистическая законность. — 1975. — № 3. — С. 63–64.

35. *Катькало С. И.* Судопроизводство по делам частного обвинения / Катькало С. И., Лукашевич В. З. — Л. : Ленингр. ун-т, 1972. — 208 с.
36. Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів : Постанова Пленуму Верховного Суду від 02.07.2004 № 13 // Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах / Верховний Суд України; за загал. ред. В. Т. Маляренка — К. : Юрінком Інтер, 2005. — С. 312–322.
37. Кримінально-процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар ; за загал. ред. В. Т. Маляренка, В. Г. Гончаренка. — [4-е вид., перероб. та допов.]. — К. : Юрисконсульт, КНТ, 2007. — 896 с.
38. Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність : Постанова Пленуму Верховного Суду від 27.02.2004 № 2 // Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах / Верховний Суд України; за загал. ред. В. Т. Маляренка — Бюлетень законодавства і юридичної практики України. — К. : Юрінком Інтер, 2005. — С. 292–300.
39. *Карнеева Л. М., Якубович Н. А., Михайлова Т. А.* О протокольной форме досудебной подготовки материалов / Л. М. Карнеева, Н. А. Якубович., Т. А. Михайлова // Социалистическая законность. — 1985. — № 5. — С. 62—65.
40. *Михайленко А. Р.* Возбуждение уголовного дела в советском уголовном процессе ; под ред. проф. А. Л. Цыпкина; Саратов. юрид. ин-тут им. Д. И. Курского / Михайленко А. Р. — Саратов : Саратов. ун-т, 1975. — 150 с.
41. *Даев В. Г.* Взаимосвязь уголовного права и процесса / Даев В. Г. — Л. : ЛГУ, 1985. — 112 с.
42. *Кобликов А. С.* Новые изменения и дополнения УПК РСФСР и их значение для осуществления правосудия / А. С. Кобликов // Советская юстиция. — 1985. — № 20. — С. 4–6.
43. *Гошовський М. І.* Потерпілий у кримінальному процесі України / Гошовський М. І., Кубинська О. Т. — К. : Юрінком Інтер, 1998. — 189 с.
44. *Пашкевич П. Ф.* Процессуальный закон и эффективность уголовного судопроизводства / Пашкевич П. Ф. — М. : Юрид. лит., 1984. — 206 с.
45. *Финько В. Д.* Проблемы совершенствования деятельности органов дознания / Финько В. Д. // Актуальные проблемы совершенствования юридической науки на этапе развитого социализма. — Харьков, 1985. — С. 237—243.

46. *Мартыничук Е. Г.* Предварительное производство в социалистическом уголовном процессе / Мартыничук Е. Г., Милушев Д. В. — Кишинев : Штиинца, 1986. — 140 с.
47. *Зеленецкий В. С.* Возбуждение уголовного дела / Зеленецкий В. С. — Харьков : КримАрт, 1998. — 340 с. — (НИИ изучения проблем преступности Академии правовых наук Украины).
48. *Мельник С.* Вопросы, возникающие при применении протокольной формы досудебной подготовки материалов / С. Мельник, Л. Захожий // Советская юстиция. — 1987. — № 1. — С. 26–28.
49. *Перлов И. Д.* Судебное рассмотрение дел и материалов о хулиганстве / Перлов И. Д. // Советская юстиция. — 1967. — № 1. — С. 21–22.
50. *Дубинский А. Я.* Производство предварительного расследования органами внутренних дел: учеб. пособ. / МВД СССР, КВШ им. Ф. Э. Дзержинского / Дубинский А. Я. — К., 1987. — 84 с.
51. *Ефанова В. А.* Развитие протокольной формы досудебной подготовки материалов / В. А. Ефанова // Развитие и применение уголовно-процессуального законодательства (К 25-летию УПК РСФСР) / ВНИИ проблем укрепления законности и правопорядка. — Воронеж. гос. ун-тет; редкол. : А. Д. Бойков (отв. ред.) и др. — Воронеж : Воронеж. ун-т, 1987. — С. 191–197.
52. Провадження дізнання в Україні : навч.-практ. посібник / М. В. Джига, О. В. Баулін, С. І. Лук'янець, С. М. Стахівський. — К. : МВС України, 1999. — 156 с.
53. *Баулін О. В.* Процесуальний порядок оформлення протокольної форми досудової підготовки матеріалів міліцією: навч.-практ. посібник / Баулін О. В., Поповченко О. І. — К. : НАВСУ, 2002. — 74 с.
54. Про психіатричну допомогу : Закон України : за станом на 22 лют. 2000 р. // Офіційний вісник України. — 2000. — № 12. — Ст. 444.
55. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України : за станом на 19 листоп. 1992 р. // Відомості Верховної Ради України — 1993. — № 4. — Ст. 19.
56. Про практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування : Постанова Пленуму Верховного Суду від 03.06.2005 № 7 // Вісник Верховного Суду України. — 2005. — № 6. — С. 5–10.
57. Про державну службу : Закон України : за станом на 16 груд. 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 52. — Ст. 490.
58. *Ласточкина Р. Н.* Предварительное расследование и особые производства / Ласточкина Р. Н. // Правовое государство = Legal State : [Сб. ст.]. / Тарт. ун-тет ; [Отв. ред. П. А. Варул]. Тарту : ТГУ, 1989. — С. 237–244.

59. *Кульбашна О.* Співвідношення понять „службовець” і „державний службовець” у законодавстві України / О. Кульбашна // Право України. — 1999. — № 4. — С. 97–101.
60. Проект Кримінально-процесуального кодексу за станом від 13.12.2007 № 1233 / Внесений народними депутатами України: Мопсиком В. Р., Вернидубовим І. В., Ківаловим С. В., Кармазіним Ю. А. — Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=31115
61. Конституція України : зі змінами від 8 груд. 2004 р. — К. : Велес, 2008. — 48 с. — (Україна. Закони).
62. *Матузов Н. И.* Правовой статус личности: понятие и структура // Правопорядок и правовой статус личности в развитом социалистическом обществе в свете Конституции СССР 1977 г. — Саратов, 1980. — С. 58–67.
63. *Венедиктов В. С., Іншин М. І.* Статус працівників органів внутрішніх справ України як державних службовців. — Х. : Основа, 2003. — 188 с.
64. *Чанов С. Е.* Правовой статус должностного лица органов государственной власти и местного самоуправления: Дис. ... канд. юрид. наук. — Саратов, 2000. — 172 с.
65. Великий енциклопедичний юридичний словник / За редакцією акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. — К. : Юридична думка, 2007. — 992 с.
66. *Коломієць Ю. М.* Інститут глави держави в системі вищих органів влади й управління зарубіжних країн / Коломієць Ю. М. — Х. : Основа, 1998. — 245 с. — (Університет внутрішніх справ).
67. *Тодыка Ю. Н., Яворский В. Д.* Президент Украины: конституционно правовой статус / Ю. Н. Тодыка, В. Д. Яворский. — Х. : ФАКТ, 1999. — 246 с.
68. Новый тлумачний словник української мови: 42 000 слів: у 3 т. / Уклад.: В. В. Яременко, О. М. Сліпущко. — К. : Аконт, 2003. — Т. 1. А-Є. — 2003. — 928 с.
69. *Погорілко В. Ф.* Конституційне право України, : підруч. [для студ. юрид. спец. вищ. закладів освіти] / В. Ф. Погорілко (ред.), О. В. Фріцький, О. В. Городецький, М. І. Корнієнко, Є. Я. Кравець. — К. : Наук. думка, 1999. — 734 с. — (НАН України; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка).
70. *Плахотнюк Н. Г.* Інститут президентства в Україні: конституційно-правовий аспект: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза” / Н. Г. Плахотнюк. — К., 1999. — 21 с.

71. Юридична енциклопедія: в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (відпов. ред.) та ін.]. — К.: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1998-2004. — Т. 5: П-С. — 2003. — 736 с.
72. Кривенко Л. Т. Президент України: конституційно-правовий статус / Л. Т. Кривенко // Віче. — 1994. — № 12. — С. 3—7.
73. Бобровник С. В. Основи правознавства: підруч. для 9 класу СШ / [Бобровник С. В., Ваксман В. І., Дубровський Л. Г., Заблоцька Л. Г., Зуб І. В.]; под ред. І. Б. Усенко — К.: ВТФ “Перун”, 1997. — 416 с.
74. Про статус народного депутата України: Закон України: за станом на 20 груд. 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2006. — № 9. — Ст. 96.
75. Закон України “Про вибори народних депутатів України”. Науково-практичний коментар; під загал. ред. М. М. Рябця. — К.: Український інформаційно-правовий центр, 2002. — 362 с.
76. Григорук Н. Г. Деякі аспекти народного депутата / Н. Г. Григорук // Держава і право. — К., 2001. — Вип. 12. — С. 126—132.
77. Баймуратов М. О. Правовий статус народного депутата України / М. О. Баймуратов, Нгуєн Аль Туан // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. — 1998. — № 4. — С. 3—7.
78. Авакьян С. А. Депутат: статус и деятельность / С. А. Авакьян — М.: Политиздат, 1991. — 287 с.
79. Кислий П. С. Народний депутат України — представник влади народу / Кислий П. С., Рахімкулов Е. Р. — К.: К.І.С., 2002. — 98 с.
80. Залялова І. Втручання в діяльність працівника правоохоронного органу, вчинене службовою особою з використанням свого службового становища / І. Залялова // Підприємництво, господарство і право. — 2006. — № 2. — С. 124—126.
81. Гельфанд И. А. Хозяйственные и должностные преступления в сельском хозяйстве / Гельфанд И. А. — К.: Редакционно-издательский отдел МВД УССР, 1970. — 252 с.
82. Здравомыслов Б. В. Должностные преступления. Понятие и квалификация / Здравомыслов Б. В. — М.: Юрид. лит., 1975. — 168 с.
83. Статистична звітність про роботу органів досудового слідства / Наказ Генеральної прокуратури України за станом на 16 берез. 2004 р. № 32/12 — Держкомстат України.
84. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. / Уклад.: В. В. Яременко, О. М. Сліпущко. — К.: Аконті, 1999. — Т. 3: О-Р. — 1999. — 918 с.
85. Про судоустрій України: Закон України: за станом на 7 лют. 2002 р. // Відомості Верховної Ради України — 2002. — № 27—28. — Ст. 180.

86. Про статус суддів: Закон України: за станом на 8 жовт. 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 50. — Ст. 434.
87. Про Академію суддів України: Указ Президента України: за станом на 11 жовт. 2002 р. // Офіційний вісник України. — 2002. — № 42. — Ст. 1924.
88. Про Вищу раду юстиції: Закон України: за станом на 15 січ. 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 25. — Ст. 146.
89. Фойницький И. Я. Курс уголовного судопроизводства: в 2 т. / Отв. ред. А. В. Смирнова / И. Я. Фойницький. — Санкт-Петербург: Альфа, 1996-1997; печатається по третьому изданию: Санкт-Петербург, 1910. — Т. 1. — 1996. — 552 с.
90. Терехин В. А. Самостоятельность судебной власти и независимость судей как гарантия прав граждан / Терехин В. А. // Государство и право. — 2001. — № 8. — С. 36—42.
91. Із виступу Голови Верховного Суду України В. В. Онопенка 16 березня 2007 року на спільному розширеному засіданні Президії Верховного Суду України, президії Ради суддів України та колегії Державної судової адміністрації України з порядком денним “Про стан здійснення судочинства у 2006 році та завдання на 2007 рік” [інформаційний сервер] / Верховний Суд України — Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/C0233A39CD132A26C32572A5004F630A?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=C0233A39CD132A26C32572A5004F630A&Count=500&>
92. Украина: суд тронулся! [Електронний ресурс] / В. Рыжков, А. Хрипункова, В. Костюкевич, М. Василевский // Украина криминальная — 2008 — Режим доступу до статті: http://cipro.com.ua/?sect_id=1&aid=35784.
93. Городовенко В. В. Принцип незалежності суддів і підкорення їх лише законові як один з основних принципів судочинства в Україні / В. В. Городовенко // Право України. — 2002. — № 4. — С. 124—127.
94. Стефанюк В. С. Суддівська незалежність не є особистим привілеєм суддів, а є способом захисту публічних інтересів / Стефанюк В. С. // Адвокат. — 1996. — № 2. — С. 90—92.
95. Муздыбаев К. Психология ответственности / Муздыбаев К. — Л.: Наука, 1983. — 256 с.
96. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. Современное написание: в 4 т. / В. И. Даль. — М.: Астрель, 2003. — Т. 2: И — О. — 1278 с.
97. Ожегов С. И. Словарь русского языка / Ожегов С. И. — [18-е изд., стереотип.]. М.: Мысль, 1986. — 876 с.

98. Гоббс Т. Сочинения : в 2 т. / Гоббс Томас ; [пер. с лат. и англ. Н. Федорова, А. Гутермана] / АН СССР ; Ин-т философии / [сост., ред., авт. вступ. и примеч. Соколов В. В.]. — М. : Мысль, 1989-1991. — (Философское наследие : Т. 107). Т. 1. — 1989. — 622 с.
99. Гоббс Т. Сочинения : в 2 т. / Гоббс Томас ; [пер. с лат. и англ. Н. Федорова, А. Гутермана] / АН СССР ; Ин-т философии / [сост., ред., авт. вступ. и примеч. Соколов В. В.] — М. : Мысль, 1989-1991. — (Философское наследие : Т. 115) Т. 2. 1991. — 736 с.
100. Миль Дж. Ст. Размышления о представительном правлении / Миль Дж. Ст. — М. : Б.И., 1993. — 263 с.
101. Брайнин Я. М. Уголовная ответственность и её основания в советском уголовном праве / Брайнин Я. М. — М. : Юрид. лит., 1963. — 276 с.
102. Багрий-Шахматов Л. В., Горелик И. И., Дубовец П. А., Ефимов М. А., Кичигина Е. В. Уголовное право БССР. Часть общая: Учеб. пособие для студ. юрид. фак. вузов / И.И. Горелик (ред.), И.С. Тишкевич (ред.). — Минск : Вышэйшая школа, 1973. — 365 с.
103. Огурцов Н. А. Правоотношения и ответственность в советском уголовном праве : учеб. пособие / Огурцов Н. А. — Рязань : Рязан. высш. школа МВД СССР, 1976. — 206 с. — [МВД СССР. Рязан. высш. школа].
104. Карпушин М. П. Уголовная ответственность и состав преступления / Карпушин М. П., Курляндский В. И. — М. : Юрид. лит., 1984. — 231 с.
105. Жовнир С. О понятии уголовной ответственности / С. О. Жовнир // Уголовное право. — 2006. — № 3. — С. 21-25.
106. Самощенко И. С. Ответственность по советскому законодательству / Самощенко И. С., Фарукшин М. Ф. — М. : Юрид. лит., 1971. — 240 с.
107. Козаченко И. Я. Санкции за преступления против жизни и здоровья: обусловленность, структура, функции, виды / Козаченко И. Я. ; под ред. М. И. Ковалева / Свердлов. юрид. ин-тут им. Р. А. Руденко. — Томск : Том. ун-т, 1987. — 231 с.
108. Загородников Н. И. О пределах уголовной ответственности / Н. И. Загородников // Советское государство и право. — 1967. — № 7. — С. 39-46.
109. Егоров В. С. Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности / Егоров В. С. — М. : Зерцало, ТЕИС, 2002. — 117 с.
110. Прохоров В. С. Механизм уголовно-правового регулирования: норма, правоотношение, ответственность / Прохоров В. С., Кропачев Н. М., Тарбагаев А. Н. — Красноярск : Краснояр. гос. ун-т., 1989. — 206 с.

111. Щербак А. И. Социальный механизм юридической ответственности должностных лиц / Щербак А. И. — К. : Наук. думка, 1986. — 152 с.
112. Армаш Н. О. Особливості відповідальності керівників органів виконавчої влади / Н. О. Армаш // Право України. — 2004. — № 12. — С. 94-96.
113. Кресіна І. О. Інститут імпичменту: Порівняльний політико-правовий аналіз / Кресіна І. О., Коваленко А. А., Балан С. В. — К. : Юридична думка, 2004. — 176 с.
114. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / Рабінович П. М. — [9-е вид. зі змінами]. — Л. : Край, 2007. — 188 с. — (Львівський національний ун-т ім. Івана Франка).
115. Афанасьев В. С. Основы процессуального права. Основы права ; под ред. В. В. Лазарева / В. С. Афанасьев. — М. : Юрист, 1998. — 447 с.
116. Іваненко О. Процесуальна відповідальність як окремий і самостійний вид юридичної відповідальності / О. Іваненко // Право України. — 2006. — № 3. — С. 32-35.
117. Капустянский В. Г. Об уголовно-процессуальной ответственности / В. Г. Капустянский // Правоведение. — 1982. — № 6. — С. 101-106.
118. Петрухин И. Л. Уголовно-процессуальная ответственность / Петрухин И. Л. // Правоведение. — 1984. — № 6. — С. 62-65.
119. Ветрова Г. Н. Уголовно-процессуальная ответственность / Ветрова Г. Н. ; отв. ред. А. М. Ларин. — М. : Наука, 1987. — 111 с. — (АН СССР. Ин-т гос. и права).
120. Стольмаков А. И. Понятие правонарушения по советскому уголовно-процессуальному праву / Стольмаков А. И. // Правоведение. — 1980. — № 1. — С. 71-76.
121. Элькинд П. С. Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве / Элькинд П. С. — Ленинград: Ленинград. ун-т, 1976. — 143 с. — (Ленинградский гос. ун-т им. А. А. Жданова).
122. Шон Д. Т. Конституционная ответственность / Шон Д. Т. // Государство и право. — 1995. — № 7. — С. 35-43.
123. Боброва Н. А. Ответственность в системе гарантий конституционных норм / Боброва Н. А., Зражевская Т. Д. — Воронеж : Воронеж. ун-т, 1985. — 154 с.
124. Баглай М. В. Конституционное право Российской Федерации: Учебник для юрид. вузов и фак. / М. В. Баглай — [2-е изд., изм. и доп.] — М. : НОРМА — ИНФРА-М, 1999. — 760 с.
125. Уголовный кодекс Украинской ССР от 28 декабря 1960 г (введен в действие с 1 апреля 1961 г.) / Ведомости Верховного суда УССР. — 1961г. — № 50 — Ст. 14.

126. Бартошек М. Римское право: Понятия, термины, определения; [пер. с чеш.]. / [Спец. науч. ред., авт. предисл. и коммент. З. М. Черниловский] — М.: Юрид. лит., 1989. — 448 с.
127. Універсальний словник—енциклопедія; гол. ред. ради член-кор. НАН України М. Попович. — К.: Ірина, 1999. — 1551 с.
128. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: 13 560 слов: [в 2 т.] / Черных П. Я. / [предисл. Ж. Ж. Варбота] — М.: Рус. язык, 1994. Т. 1: — 1994. — 559 с.
129. Сучасний тлумачний словник української мови: 50 000 слів; за загал. ред. доктора філол. наук, проф. В.В. Дубічинського. — Х.: ВД “Школа”, 2006. — 832 с.
130. Лившиц Р. З. Опосредование. Правовая система социализма / Р. З. Лившиц. — М.: Просвещение, 1986. — 478 с.
131. Малько А. В. Льготы в праве: понятие и виды / А. В. Малько // Проблемы теории и права. — 1997. — № 4. — С. 8–12.
132. Руднев В. И. Иммуниеты в уголовном судопроизводстве / Руднев В. И. // Российская юстиция. — 1996. — № 8. — С. 28–29.
133. Руднев В. И. Иммуниеты в уголовном судопроизводстве: дисс. ... кандидата юрид. наук: 12.00.09 / Руднев Владимир Иванович. — М., 1997. — 212 с.
134. Уголовный процесс: [учеб. для студ. юрид. вузов и фак-тов]; под. ред. К. Ф. Гуценко. — М.: Зерцало, ТЕИС, 1996. — 510 с.
135. Козюк М. Н. Правовое равенство в механизме правового регулирования / Козюк М. Н. — Волгоград: Право, 1998. — 210 с.
136. Якупов Р. Х. Правоприменение в уголовном процессе (юридические проблемы) / Якупов Р. Х. — М.: МВШМ МВД России, 1993. — 195 с.
137. Блищенко И. П. Дипломатическое и консульское право / Блищенко И. П., Дурденевский В. Н. — М.: ИМО, 1962, — 480 с.
138. Андреев С. Дипломатические привилегии и иммунитеты / С. Андреев // Международная жизнь. — 1986. — № 6. — С. 160–169.
139. Кардашев В. Г. Неприкосновенность помещения дипломатического представительства и ее гарантии в современном международном праве: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза” / В. Г. Кардашев. — М., 1986. — 22 с.
140. Агаев Ф. А., Галузо В. Н. Иммуниеты в Российском уголовном процессе / Ф. А. Агаев, В. Н. Галузо (ред.). — М.: ТЕИС, 1998. — 135 с.
141. Даев В. Г. Иммуниеты в уголовно-процессуальной деятельности / В. Г. Даев // Правоведение. — 1992. — № 3. — С. 48–52.

142. Агаев Ф. А. Иммуниеты в Российском уголовном процессе: дисс. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза” / Агаев Феликс Андреевич. — М., 1997. — 200 с.
143. Власть, демократия, привилегии // Материалы “круглого стола” // Вопросы философии. — 1991. — № 7. — С. 46–67.
144. Горланов Г. В. Экономические привилегии. Источники и формы проявления / Горланов Г. В. — М.: Экономика, 1990. — 109 с.
145. Барабашева Н. С. Право и распределение / Н. С. Барабашева, А. Б. Венгеров. — М.: МГУ, 1988. — 277 с.
146. Дюрягин И. Я. Гражданин и закон / Дюрягин И. Я. — М.: Юрид. лит., 1989. — 366 с.
147. Лукошкина С. В. Иммуниеты в российском уголовном судопроизводстве: дисс. ... кандидата юрид. наук: 12.00.09 / Лукошкина Светлана Витальевна. — М.: РГБ, 2006. — 224 с.
148. Ведяхин В. М. Правовые стимулы: Понятие, виды / Ведяхин, В. М. // Правоведение. — 1992. — № 1. — С. 17–21.
149. Матузов Н. И. Теория государства и права: учебник / Матузов Н. И., Малько А. В. — М.: Юристъ, 2002. — 140 с.
150. Протокол к Генеральному соглашению о привилегиях и иммунитетах Совета Европы ETS N 010 (Страсбург, 6 ноября 1952 г.) // Бюллетень международных договоров — Май 1997 г. — № 5 — Ст. 33.
151. Устав Совета Европы ETS N 001 (Лондон, 5 мая 1949 г.) // Собрание законодательства Российской Федерации. — 24 марта 1997 г. — № 12 — Ст. 1390.
152. Четвертый Протокол к Генеральному соглашению о привилегиях и иммунитетах Совета Европы “Положения, касающиеся членов Европейского суда по правам человека” ETS N 036 (Париж, 16 декабря 1961 г.) // Собрание законодательства Российской Федерации 1997 г. — № 12. — Ст. 1391.
153. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права; под ред. З. М. Черниловского. — Можайск: Полиграф. комб., 1998. — 413 с.
154. Щербина П. Ф. Історія політичних і правових вчень стародавнього світу: курс лекцій / Щербина П. Ф. — Хмельницький, 2000. — 406 с.
155. Средневековое городское право XII–XIII веков: сб. текстов: [Перевод]; под. ред. С. М. Стама. — Саратов: Саратов. ун-т, 1989. — 178 с.
156. Про внесення змін до Закону України “Про вибори народних депутатів”: Закон України: за станом на 7 лип. 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2005. — № 38–39. — Ст. 449.

157. Про внесення змін до Закону України “Про вибори Президента України” : Закон України : за станом на 18 берез. 2004 р. // Офіційний вісник України. — 2004. — № 14. — Ст. 959.
158. Про податок з доходу фізичних осіб : Закон України : за станом на 22 трав. 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 37. — Ст. 308.
159. Про ратифікацію Угоди між Кабінетом Міністрів України та Організацією економічного співробітництва та розвитку щодо привілеїв, імунітетів та пільг, наданих Організації : Закон України : за станом на 7 лип. 1999 р. // Офіційний вісник України. — 1999. — № 28. — Ст. 1367.
160. Венская Конвенция о дипломатических сношениях // Международное право в документах : уч. пособ. / Сост. Н. Т. Булатова. — 2-е изд., пер. и дополн. — М.: НОРМА—ИНФРА-М, 1997. — С. 124–137.
161. Miser L. Liberalism / L. Miser. — Boston, 1997. — 134 p.
162. Конституции зарубежных государств ; под общ. ред. Л. А. Окунькова. — М. : НОРМА—ИНФРА-М, 1997. — 586 с.
163. Волкотруб С. Г. Імунітет і проблеми його захисту в кримінальному судочинстві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза” / С. Г. Волкотруб. — Х., 2003. — 19 с.
164. Удалова Л. Д. Імунітет у кримінальному процесі України / Удалова Л. Д. // Право України. — 2003. — № 7. — С. 77–80.
165. Маринів В. І. Принцип особистої недоторканності в кримінальному процесі України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза” / В. І. Маринів. — Х., 1999. — 19 с.
166. Щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність) : Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України від 27.10.1999 // Офіційний вісник України. — 1999. — № 44. — Ст. 2193.
167. Постановление Конституционного Суда РФ от 20 февраля 1996 года о проверке конституционности положений ч. 1 и ч. 2 статьи 18, статьи 19 и ч. 2 статьи 20 Федерального закона “О статусе депутатов Совета Федерации и статусе депутатов Государственной Думы Федерального Собрания РФ” // Собрание законодательства РФ. — 1996. — № 9. — Ст. 828.
168. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. // Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / Упоряд. Ю.К. Качуренко. — К. : Наук. думка, 1992. — С. 18–24.

169. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 19 грудня 1966 року // Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / Упоряд. Ю. К. Качуренко. — К. : Наук. думка, 1992. — С. 36–62.
170. Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини від 4 листопада 1950 р // Вісник Верховного Суду України. — 1997. — № 3 (Вкладка).
171. Про офіційне тлумачення положень частини першої статті 105, частини першої статті 111 Конституції України (справа щодо недоторканності та імпичменту Президента України) : Рішення Конституційного Суду України від 10.12.2003 № 19 рп / 2003 // Офіційний вісник України. — 2003. — № 51. — Ст. 2704.
172. Конституции государств-участников СНГ / Ин-т законодательства и сравн. правоведения при Правительстве Рос. Федерации; [Л. А. Окуньков (руководитель) и др.]. — М. : НОРМА—ИНФРА-М, 1999. — 715 с.
173. Янукович хоче скоротити недоторканність Ющенка [Електронний ресурс] / Громадський спротив України – 2008 – Режим доступу: http://sprotiv.org/?cat=news_ukraine&id=1223367060&print=1
174. Зущик Ю. Что будет с Кучмой после отставки? / Ю. Зущик // Корреспондент. — 2003. — № 5 (44). — 11 февраля. — С. 18–19.
175. Автономов А. С. Конституция Российской Федерации: Проблемный комментарий / [Автономов А. С., Бондарь Н. С., Ковалев А. М., Любимов А. П., Чернышева О. С.]; под ред. В. А. Четвернина – М., 1997. — 702с. — (Центр конституционных исследований Московского общественного научного фонда)
176. Антикорупційні ініціативи Президента України [Електронний ресурс] / Офіційне інтернет-представництво Президента України. — 2006. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/content/anticorruption.html>
177. Удалова Л. Д. Теорія та практика отримання вербальної інформації у кримінальному процесі України : Монографія / Удалова Л. Д. — К.: ПАЛИВОДА А. В., 2005. — 324 с.
178. Клеандров М. И. Статус судьи / Клеандров М. И. — Новосибирск : Наука. Сибирская издател. фирма РАН, 2000. — 443 с.
179. Государственное право Германии : в 2 т. ; [Редкол.: Б. Н. Топорнин (отв. ред.) и др.; Предисл. Б. Н. Топорнина] / Рос. АН, Ин-т государства и права — М. : ИГПАН, 1994. Т. 1: — 1994. — 311 с.
180. Абросимова Е. Б. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы / Абросимова Е. Б. — М. : Ин-т права и публ. политики, 2002. — 144 с.

181. Курс советского уголовного процесса. Общая часть / [Алексеев В. Б., Алексеева Л. Б., Божьев В. П. и др.]; под ред. А. Д. Бойкова, И. И. Карпеца; ВНИИ пробл. Укрепления законности и правопорядка, М.: Юрид. лит., 1989 — 638 с.
182. Истина... и только истина! Пять бесед о судебной реформе / [Антонян Ю. М. и др.: Отв. ред. Ю. И. Стецовский]. — М.: Юрид. лит., 1990. — 432 с. — (Проблемы, дискуссии, предложения).
183. Про адвокатуру: Закон України: за станом на 19 груд. 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 9. — Ст. 62.
184. Камлик М. І. Корупція в Україні / Камлик М. І., Невмержицький Є. В. — К.: Знання, 1998. — 186 с.
185. Про незалежність судової влади: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 16.06.2007 № 8 // Вісник Верховного Суду України. — 2007. — № 6. — С. 2–6.
186. Троян Л. Чи потрібна Україні каста недоторканих / Троян Л. // Україна і світ сьогодні. — 1998. — 7-13 листопада. — С. 2–3.
187. Ярматов А. Я. Гарантии депутатской деятельности / Ярматов А. Я. — М.: Юрид. лит., 1978. — 79 с.
188. Светлакова З. И. Обеспечение неприкосновенности народных депутатов на предварительном следствии / Светлакова З. И. // Реализация норм государственного и административного права на предварительном следствии: сб. науч. тр. / Высш. следств. школа; [Редкол.: Рудинский Ф. М. и др.] — Волгоград, 1987. — С. 27–32.
189. Задорожній О. В. Депутатська недоторканність: (Сучас. парлам. та судова практика: правовий аналіз) / О. В. Задорожній, М. М. Добкін, А. О. Селиванов,; за заг. ред. О. В. Задорожнього. — К.: Логос, 2004. — 288 с.
190. Лінецький С. Депутатський імунітет / С. Лінецький // Юридичний вісник України. — 1999. — № 10. — С. 1–5.
191. Краснов М. А. Коллегиальность и персональная ответственность в работе местных Советов / Краснов М. А. — М.: Юрид. лит., 1986. — 78 с.
192. Депутатська недоторканність: український і європейський досвід. Питання “круглого столу” // Право України. — 1999. — № 4. — С. 109–110.
193. Бабій І. В. Притягнення народного депутата до кримінальної відповідальності: деякі проблеми процесуального характеру / І. В. Бабій // Проблеми підвищення ефективності державного управління в правоохоронній діяльності. — К., 2006. — С. 122–124.

194. Про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут): Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України від 11.07.2001 // Офіційний вісник України. — 2001. — № 28. — Ст. 1267.
195. Агафонов С. А. Інститут Президента в системі державної влади України: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза” / Агафонов Сергій Анатолійович. — К., 2003. — 16 с.
196. Бабій І. В. Імпічмент та кримінальна відповідальність: деякі проблемні питання / І. В. Бабій // Держава і право. — 2006. — Вип. 34. — С. 454–458.
197. Про внесення змін до ст. 80 Конституції України” вимогам статей 157 і 158 Конституції України (справа про внесення змін до ст. 80 Конституції України): Висновок Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності проекту Закону України від 05.12.2000 // Офіційний Вісник України. — 2000. — № 50. — Ст. 2173.
198. Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України: Закон України: за станом на 21 черв. 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 34–35. — Ст. 187.
199. Федоров А. Депутатская неприкосновенность и уголовная ответственность / Федоров А. // Советская юстиция. — 1993. — № 11. — С. 21–23.
200. Регламент Верховної Ради України / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — К.: Парлам. вид-во, 2006. — 240 с.
201. Мікулін В. П. Особливості притягнення депутатів як обвинувачених / В. П. Мікулін // Проблеми боротьби з корупцією та організованою злочинністю: — Офіц. вид. — К.: Уряд України, 1998. — 436 с.
202. Проблемы и пути духовно-нравственного воспитания личного состава органов внутренних дел / Всероссийская научно-практическая конференция // Государство и право. — 1995. — № 2. — С. 136–145.
203. Колосова Н. Оставьте неприкосновенность депутатам Госдумы / Вопросы депутатского иммунитета в РФ / Н. Колосова // Независимая газета. — 12 сентября 2000 года. — С. 3.
204. Корж В. Застосування на практиці принципу рівності громадян перед законом / В. Корж // Право України. — 1999. — № 4. — С. 49–50.
205. Грошевой Ю. М. Освобождение от уголовной ответственности в стадии судебного разбирательства: учеб. пособие / Грошевой Ю. М. — Харьков: Харьк. юрид. ин-т., 1979. — 83 с.

206. *Гринюк В. О.* Принцип незалежності суддів і підкорення їх тільки закону в кримінальному процесі України: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза” / Гринюк Володимир Олександрович. — Київ, 2004. — 288 с.
207. *Ржевский В. А.* Судебная власть в Российской Федерации: конституционные основы организации и деятельности / Ржевский В. А., Чепурнова Н. М. — М. : Юрист, 1998. — 215 с.
208. *Виноградова Л.* Про вдосконалення порядку притягнення суддів до цивільно-правової, кримінально-правової та адміністративної відповідальності / Виноградова Л. // Юридична Україна. — 2005. — № 4. — С. 82–88.
209. *Салимзянова Р. Р.* Проблемы производства по уголовным делам в отношении судьи: в порядке гл. 52 УПК РФ: дисс. ... кандидата юрид. наук: 12.00.09 / Салимзянова Резеда Рашитовна — Казань, 2006. — 270 с.
210. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации (29.12.2004 № 190 ФЗ): С измен. от 29.06.2004 № 13-П, от 11.05.2005 № 5-П. — М. : НОРМА-ИНФРА-М, 2006. — 264 с. — (Библиотека кодексов; Выпуск 19 (115)).
211. *Сибільова Н. В.* Допустимість доказів у радянському кримінальному процесі / Сибільова Н. В. — К. : НМК ВО, 1991. — 64 с.
212. *Рожнова В.* Особливості кримінально-процесуального затримання окремих категорій громадян / Рожнова В. // Підприємництво, господарство і право. — 2005. — № 8. — С. 141–144.
213. Збірник матеріалів реформування системи запобіжних заходів у кримінальному судочинстві / Останні зміни. Нові ідеї. Порівняльні матеріали ; за загал. ред. П. Пилипчука, В. Галайчука. — К. : Інтертехнодрук, 2000. — 194 с.
214. Про застосування судами запобіжного заходу у вигляді застави : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.03.1999 // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. — К., 2004. — С. 158–165.
215. Методика расследования экономических преступлений, совершаемых организованными группами, преступными организациями : научно-практич. пособие / Руководство для следователей / Корж В. П. — Х. : Лицей, 2002. — 280 с.
216. *Дулов А. В.* Основы расследования преступлений, совершенных должностными лицами / Дулов А. В. — Мн. : Университетское, 1985. — 168 с.

217. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України : за станом на 18 лют. 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 22. — Ст. 303.
218. Про внесення змін до Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність” : Закон України : за станом на 7 лип. 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 39. — Ст. 572.
219. Про внесення змін до Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність” : Закон України : за станом на 18 січ. 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 14. — Ст. 72.
220. *Ильченко А.* “Если вас слушают, жалуйтесь прокурору” / А. Ильченко, Я. Малюта // Сегодня. — Среда, 28 марта 2007. — С. 13–14.
221. *Шейфер С. А.* Правовая регламентация следственных действий в новом УПК РФ / Шейфер С. А. // Государство и право. — 2003. — № 2. — С. 55–58.
222. Уголовно-процессуальный кодекс Федеративной Республики Германия : с изм. и доп. на 01.01.93; [пер. нем. и предисл. Б. А. Филимонова] — М. : Манускрипт, 1994. — 203 с.

Наукове видання

Л. Д. УДАЛОВА, І. В. БАБІЙ

**ДОСУДОВЕ ПРОВАДЖЕННЯ У КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ
ЩОДО ОКРЕМИХ СЛУЖБОВИХ ОСІБ, ЯКІ ОБІЙМАЮТЬ
ОСОБЛИВО ВІДПОВІДАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ**

Монографія

Керівник видавничих проектів *Кривенко О. А.*
Оригінал-макет виготовлено ТОВ «КНТ»
Комп'ютерна верстка *Толстикіної Є. І.*
Художнє оформлення обкладинки *Толстикіної Є. І.*

Підписано до друку 04.11.2010 р.
Гарнітура SchoolbookC. Формат 60x84/16 . Папір офсетний. Друк офсетний.
Обл.-видав. арк. 9,14. Умов. друк. арк. 8,50. Тираж 100 пр. Замовлення №

Видавництво «КНТ»
04210, м. Київ, просп. Героїв Сталінграда, 8, корпус 8, оф. 1.
Тел./факс (044) 581-21-38, 331-91-53.
E-mail: knt2003@ukr.net; веб-сайт: www.knt.net.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 581 від 03.08.2001

Надруковано у друкарні ПП "Мрія-Друк" Зам. № 45.
m-druk@meta.ua